

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX VƏ ETNOLOGİYA İNSTİTUTU

AZƏRBAYCAN TARİXŞÜNASLIĞI
ELMİ ƏSƏRLƏR
2025, Cild 86, №1

1947-Cİ İLDƏN NƏŞR OLUNUR

*1947-2020-ci illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
“Elmi Əsərləri” adı ilə nəşr olunmuşdur*

BAKİ – 2025

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix və
Etnologiya İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur**

Baş redaktor:

Kərim ŞÜKÜROV

Tarix elmləri doktoru, professor

Redaksiya heyəti:

Azərbaycan

Nərgiz AXUNDOVA – akademik

İradə BAĞIROVA – tarix elmləri doktoru, professor (baş redaktorun müavini)

Allahverdi ƏLİMİRZƏYEV – tarix elmləri doktoru, dosent

Mais ƏMRAHOV – tarix elmləri doktoru, professor

Hacı HƏSƏNOV – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, professor

Ədalət QASIMOV – tarix elmləri doktoru, dosent

Kamran İSMAYILOV – tarix elmləri doktoru, dosent

Yaqub MAHMUDOV – akademik

Tofiq MUSTAFAZADƏ – tarix elmləri doktoru, professor

Tofiq NƏCƏFLİ – tarix elmləri doktoru, dosent

Güntəkin NƏCƏFLİ – tarix elmləri doktoru, dosent

İlqar NİFTƏLİYEV – tarix elmləri doktoru, dosent

Nailə VƏLİXANLI – akademik

Xarici ölkələrdən

Van CHAOQUANQ – tarix elmləri doktoru, professor (Çin)

Arşi XAN – tarix elmləri doktoru, professor (Hindistan)

Pyotr İSGƏNDƏROV – tarix üzrə fəlsəfə doktoru (Rusiya)

Sergey KARPOV – akademik (Rusiya)

Andrey KUDRYACHENKO – akademik (Ukrayna)

Kahramon RAJABOV – tarix elmləri doktoru, professor (Özbəkistan)

Kipke RUDİGER – professor (Almaniya)

Piotr TARAXA – tarix elmləri doktoru, professor (Polşa)

Con VUDS – tarix elmləri doktoru, professor (ABŞ)

Selma YEL – tarix elmləri doktoru, professor (Türkiyə)

Hakan YILMAZ – (Türkiyə)

Elmira ZULPIXAROVA – tarix elmləri doktoru, professor (Qazaxıstan)

Məsul katib:

Bəhmən ƏLİYEV

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
A.A.BAKIKHANOV INSTITUTE OF HISTORY AND ETHNOLOGY**

**AZERBAIJAN HISTORIOGRAPHY
SCIENTIFIC WORKS
2025, Vol. 86, N1**

PUBLISHED SINCE 1947

*In 1947-2020, was published as “Scientific works” of A.A.Bakikhanov Institute of
History of the Azerbaijan National Academy of Sciences*

BAKU – 2025

**Published by the decision of the Scientific Council of A.A.Bakikhanov Institute
of History and Ethnology Azerbaijan National Academy of Sciences**

Editor-in-Chief:

Kerim SHUKUROV

Doctor of Historical Sciences, professor

Editorial board:

Azerbaijan

Nargiz AKHUNDOVA – Academician

Irada BAGIROVA – Doctor of Historical Sciences, professor (Deputy Editor-in-Chief)

Allahverdi ALIMIRZAYEV – Doctor of Historical Sciences, associate professor

Mais AMRAHOV – Doctor of Historical Sciences, professor

Ismail HAJIYEV – Academician

Haji HASANOV – Doctor of Philosophy in history, professor

Adalat GASIMOV – Doctor of Historical Sciences, associate professor

Kamran ISMAYILOV – Doctor of Philosophy in history, associate professor

Yagub MAHMUDOY – Academician

Tofiq MUSTAFAZADEH – Doctor of Historical Sciences, professor

Tofiq NAJAFI – Doctor of Historical Sciences, associate professor

Guntekin NAJAFI – Doctor of Historical Sciences, associate professor

Ilgar NIFTALIYEV – Doctor of Historical Sciences, associate professor

Naila VELIKHANLI – Academician

From foreign countries

Van CHAOQUANG – Doctor of Historical Sciences, professor (China)

Arshi KHAN – Doctor of Historical Sciences, professor (India)

Pyotr ISGANDAROV – Doctor of Philosophy in history (Russia)

Sergey KARPOV – Full member of the Academy of Sciences of Russia, Doctor of Historical Sciences, professor

Andrey KUDRYACHENKO – Full member of the National Academy of Sciences of Ukraine

Kahramon RAJABOV – Doctor of Historical Sciences, professor (Uzbekistan)

Kipke RUDIGER – Professor (Germany)

Piotr TARACHA – Doctor of Historical Sciences, professor (Poland)

John WOODS – Doctor of Historical Sciences, professor (USA)

Selma YEL – Doctor of Historical Sciences, professor (Turkiye)

Hakan YILMAZ – (Turkiye)

Elmira ZULPIKHAROVA – Doctor of Historical Sciences, professor (Kazakhstan)

Executive Secretary:

Bahman ALIYEV

Doctor of Philosophy in history,
associate professor

MÜNDƏRİCAT – CONTENTS

MƏQALƏLƏR – ARTICLES

AZƏRBAYCAN TARİXİ - HISTORY OF AZERBAIJAN

TOFIQ NƏCƏFLİ <i>(Bakı)</i>	DOMİNİKAN DİNİ ORDENİ VƏ AZƏRBAYCAN (XIII-XVII ƏSRLƏR)	8-28
AYGÜN ƏZİMOVA <i>(Bakı)</i>	CƏNUBİ QAFQAZDA ZEMSTVO MÜZAKİRƏLƏRİ VƏ REGIONUN İNZİBATİ-ƏRAZİ QURULUŞU MƏSƏLƏLƏRİ (1905-1917-ci illər)	29-51
КАМРАН ИСМАИЛОВ <i>(Bakı)</i>	ИЗ ИСТОРИИ СТРОИТЕЛЬСТВА ПУТЕЙ СООБЩЕНИЯ В НАХЧЫВАН ЧЕРЕЗ ЗАНГЕЗУРСКИЙ РЕГИОН	52-84
FƏXRİ VALEHOĞLU- HACIYEV <i>(Bakı)</i>	AZƏRBAYCANIN BATUMDA İLK KONSULU MAHMUD BƏY ƏFƏNDİYEV: HƏYATI VƏ SİYASİ- DİPLOMATİK FƏALİYYƏT	85-121
MAHİR İBRAHİMOV <i>(Bakı)</i>	TÜRK DÖVLƏTLƏRİNİN YENİ BİRLİK MODELİ: TARİX VƏ GERÇƏKLƏR	122-139

MƏNBƏŞÜNASLIQ – SOURCE STUDIES

ORUC QULİYEV <i>(Bakı)</i>	NİZAMİ GƏNCƏVİNİN 800 İLLİK YUBİLEY TƏDBİRİ: ŞƏXSİ ARXIV MATERİALLARI ƏSASINDA TƏHLİL	141-150
--------------------------------------	---	---------

DÜNYA TARİXİ – WORLD HISTORY

RAMİN ƏLİZADƏ <i>(Bakı)</i>	URARTU MİRASI VƏ MÜASİR ERMƏNİSTAN	152-194
---------------------------------------	---------------------------------------	---------

YUBİLEYLƏR – JUBILEES

АЗИЗА НАЗАРЛИ <i>(Bakı)</i>	Е.А.ТОКАРЖЕВСКИЙ – ИЗВЕСТ- НЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА	196-211
---------------------------------------	---	---------

ALLAHVERDİ ƏLİMİRZƏYEV <i>(Bakı)</i>	TARİX ELMLƏRİ DOKTORU, PROFESSOR YEVGENİ PAXOMOV – 145	212-214
--	--	---------

AZƏRBAYCAN TARİXİ
HISTORY OF AZERBAIJAN

UOT: 94

DOMİNİKAN DİNİ ORDENİ VƏ AZƏRBAYCAN
(XIII-XVII əsrlər)

©2025

TOFIQ NƏCƏFLİ*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: [0000-0002-1893-2012](https://orcid.org/0000-0002-1893-2012); tofignajafli@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2025.1.8>

Xülasə:

Bu məqalədə XIII-XVII əsrlər arasında Dominikan dini ordeninin Azərbaycan ərazisində həyata keçirdiyi missionerlik fəaliyyəti araşdırılır. Araşdırmanın əsas məqsədi Dominikan missionerlərinin regiondakı fəaliyyəti ilə bağlı Elxanilər və Səfəvilər dövrünün dini-siyasi mühiti arasındakı qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirməkdir. Məqalədə ilkin yazılı qaynaqlar və müasir elmi ədəbiyyat əsasında Dominikan missionerlərinin Sultaniyyə, Təbriz və Naxçıvan kimi mühüm mərkəzlərdəki fəaliyyəti, onların yerli icmalar və dini çevrələrlə qarşılıqlı münasibətləri, həmçinin Roma papalığı və Azərbaycan dövlətləri arasında diplomatik əlaqələrin qurulmasında oynadıqları vasitəçi rol ətraflı şəkildə təhlil olunur. Nəticədə göstərilir ki, Dominikan dini ordeninin məqsədi yalnız dini təbliğat deyil, həm də siyasi və kəşfiyyat xarakterli vəzifələr daşıyırdı. Tədqiqat, həmçinin, bu fəaliyyətin Səfəvi dövlətinin katolik missionerliyinə münasibətindəki dəyişikliklər fonunda formalaşdığını ortaya qoyur.

Açar sözlər: *Dominikan ordeni, missionerlik, Elxanilər, Səfəvilər, Azərbaycan, Roma papalığı, dini diplomatiya*

THE DOMINICAN ORDER AND AZERBAIJAN

©2025

TOFIG NAJAFLI*

*Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov ANAS
ORCID: [0000-0002-1893-2012](https://orcid.org/0000-0002-1893-2012); tofignajafli@gmail.com

Abstract:

This article examines the missionary activities carried out by the Dominican religious order in the territory of Azerbaijan between the 13th and 17th centuries. The main objective is to demonstrate that Dominican missionary work in the region went beyond religious preaching and carried significant political and diplomatic

implications. The main goal of the study is to demonstrate that the Dominicans' missionary work in the region went beyond purely religious preaching and had significant political and diplomatic dimensions. Based on primary sources and modern scholarly literature, the article analyzes the activities of Dominican missionaries in major centers such as Sultaniyya, Tabriz, and Nakhchivan, their interaction with local communities and religious circles, as well as their intermediary role in the diplomatic relations between the Roman Papacy and the Azerbaijan states. The findings reveal that the Dominicans not only promoted Catholic ideology but also acted as mediators in implementing the Papacy's Eastern policy. The article situates these developments within the evolving Safavid attitude toward Catholic missions and offers a new scholarly interpretation of this issue.

Keywords: Dominican Order, missionary activity, Elkhaniids, Safavid state, Azerbaijan, Papacy, religious diplomacy

ДОМИНИКАНСКИЙ РЕЛИГИОЗНЫЙ ОРДЕН И АЗЕРБАЙДЖАН

©2025

ТОФИК НАДЖАФЛИ*

*Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: [0000-0002-1893-2012](https://orcid.org/0000-0002-1893-2012); tofignajafl@gmail.com

Резюме:

В данной статье рассматривается миссионерская деятельность доминиканского религиозного ордена на территории Азербайджана в XIII-XVII веках. Основная цель исследования состоит в том, чтобы показать, что миссионерская деятельность доминиканцев в регионе выходила за рамки исключительно религиозной проповеди и имела значительные политические и дипломатические аспекты. На основе первоисточников и современной научной литературы в статье анализируется деятельность доминиканских миссионеров в таких центрах, как Султания, Тебриз и Нахичевань, их взаимодействие с местными общинами и религиозными кругами, а также посредническая роль в дипломатических отношениях между Римским папством и государствами Азербайджана. Полученные результаты свидетельствуют о том, что доминиканцы не только распространяли католическую идеологию, но и выступали посредниками в реализации восточной политики папства. Статья рассматривает данные процессы в контексте эволюции отношения Сефевидского государства к католическим миссиям и предлагает новое научное осмысление данной проблемы.

Ключевые слова: Доминиканский орден, миссионерская деятельность, государство Эльханидов, Сефевидов, Азербайджан, папство, религиозная дипломатия

Giriş

Xristianlığın ən böyük qolu olan katolisizmin ölkəmizdə yayılmasının 700 ildən yuxarı yaşı vardır. Sözügedən xristian məzhəbi Azərbaycan ərazisinə qədəm qoyduğu dövrdən bəri keşməkeşli və fərqli inkişaf yolunu keçmişdir. Diqqətəlayiq məqam odur ki, bu xristian məzhəbi ölkə ərazisində müxtəlif vaxtlarda, hər dəfə yenidən yayılmağa başlamışdır. Katolisizmin ilkin yayılma mərhələsi XIII-XVII əsrləri əhatə edir.¹

İnsanları xristianlaşdırmaq məqsədilə müxtəlif metodların tətbiqi, missionerlik fəaliyyətində də fərqli üsullardan istifadə edən bəzi təriqətlərin, monastırların və dinin yayılmasını hədəfləyən dini cəmiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Orta əsrlərdə Papalıq tərəfindən “bidətçi” (sapqın) hesab edilən Valdolar və Katarlar kimi təriqətlər əvəzinə, yoxsulluq prinsipini ön plana çəkən Beguinlər və Begardlar kimi dini icmaların qəbul edilməsindən sonra missionerlik fəaliyyəti yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu kontekstdə, 1210-cu ildə Romada Assisili Müqəddəs Fransisk tərəfindən təsis edilmiş Fransiskanlar ordeni və “İncilin adamı” kimi tanınan, gecələr yuxusuz qalaraq Müqəddəs kitabı oxuduğu, bu səbəbdən İsa Rəbbin lütfü ilə Tanrının əmrlərini və qadağalarını anlama qabiliyyəti ilə bərəkətlənmiş hesab edilən Müqəddəs Dominik de Qusman (1170-1221) tərəfindən 1215-ci ildə yaradılmış Dominikan ordeni xristian missionerliyinin təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.²

Bu ordenin nizamnaməsi 1217-ci ildə papa III Honori (1216-1227) tərəfindən təsdiq edilmişdir.³ Orden qısa müddətdə Fransada (burada dominikanlar ilkin dövrlərdə “yakovitlər” adlandırılırdı; çünki ordenin Parisdəki ilk iqamətgahı Müqəddəs Yakov kilsəsinin yanında yerləşirdi), eləcə də İspaniya və İtaliyada geniş yayılmışdır.⁴

---

¹ Anar Əlizadə. **Azərbaycanda xristianlıq: keçmişdən bu günə**. Bakı: “Elm və təhsil”, 2016, s.128.

² Şinasi Gündüz, **Misyonerlik**, Türkiyə Diyanet Vəqfi Yayınları, İstanbul: 2005, s.19; Şinasi Gündüz, **Hiristiyanlıq**, Türkiyə Diyanet Vəqfi İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul: 2015, s.45; Kemal Taşçı, “Ortaçağda səyahət-misyonerlik ilişkisi: Saint-Quentinli dominiken keşiş Frer Simon’un səyahət raporunun seçüklü, tatar/moğol və misyonerlik tarixi baxımından önemi”, **Düşünce Dünyasında Türkiz**, Yıl: 12, Sayı: 60, Aralık 2021, s.143.

³ Richard Woods, **Mysticism and Prophecy: The Dominican Tradition (Traditions of Christian Spirituality)**. New-York: Orbis Book, 2001, p. 24.

⁴ **После Марко Поло. Путешествия западных чужеземцев в страны трех Индий**. Пер. с лат. и староитал. яз., вступит, статья и прим. Я.М.Света. Москва: Изд-во Наука, 1968, с.33.

Dominikan dini ordeni, tamamilə papaya tabe olan və bidətçilərə qarşı fəal mübarizə aparmaq və papa kuriyasının hər hansı tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün uyğunlaşdırılmış təşkilatlar kimi, papa bu cür konqreqasiyalara ehtiyac duyduğu dövrdə yaradılmışdı. Dominikan ordeni başlanğıcdan etibarən tamamilə kuriyanın ehtiyaclarına xidmət edirdi. Dominikan ordeni Roma kilsəsinin qoruyucusu vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdü. Papa kuriyası inkvizisiyanı dominikanlara etibar etmişdi və ordenə həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi şəkildə mülki və kleriklərin üzərində nəzarət hüququ vermişdi. Xüsusilə vacib olan odur ki, orden qeyri-xristian torpaqlarında xristian dininin yayılması üzrə inhisar hüququ əldə etmişdi. Beləliklə, onlar bütün qeyri-xristian ölkələrdə katolik nüfuzunun təşkilatçıları rolunu öz üzərlərinə götürmüşdülər.⁵ Dominikan ordeninin missionerlik fəaliyyətinin başlıca məqsədi – qeyri-katolik dünyasının xalqlarını və ölkələrini Roma kilsəsinə tabe etdirmək idi. Təbiidir ki, bu, “sarasınların, bütperəstlərin ruhlarının xilasına görə” deyil, başqa məqsədlə həyata keçirilirdi. Papalıq kuriyası, öz hakimiyyətini yalnız Qərbi Avropada deyil, həm də bütün dünya miqyasında möhkəmləndirməyə can atırdı.⁶

Orta əsrlər dövrü xristian missionerliyi, əsas etibarilə rəsmi dini ideologiya ilə eyniləşmiş siyasi hakimiyyətlərin öz siyasi və hərbi nüfuz dairələrini genişləndirməyə yönəlmiş fəaliyyətlərin məcmusu kimi təşəkkül tapmışdır. Bu baxımdan orta əsr Avropasında gerçək hakimiyyət təsis etmiş Papalığın dini və məzhəbi anlayışını təmsil edən missionerlər, həyata keçirdikləri fəaliyyətlərlə Papalığın təsir dairəsinə zidd olan fikir və hərəkətləri aradan qaldırmaqla, əslində Papalığın siyasi və dini nüfuzunu genişləndirməyə xidmət etmişlər. Başqa sözlə, onlar Papalığa sadıq xristian dinini qəbul etmiş möminlərin sayını artırmaq və Papalığın coğrafi və ideoloji sərhədlərini genişləndirmək vəzifəsini könüllü şəkildə öz üzərlərinə götürmüşdülər.⁷

XIII və XIV əsrlərdə monqol xanlarının və idarəçilərinin müsəlmanlara mənfi münasibətlərindən faydalanmağa çalışan nestorianlar, fransiskanlar və dominikanlar kimi missionerlər, monqol rəhbərlərinin onlara göstərdikləri dəstək sayəsində monqollar arasında missionerlik fəaliyyətləri aparmışlar. Bu fəaliyyətlərin əsas məqsədi bir tərəfdən, başda xanlar və idarəçi təbəqə olmaqla, monqolların xristianlaşdırılması, digər tərəfdən isə monqolların hakimiyyəti altındakı ərazilərdə yaşayan müsəlman əhəlinin xristianlığa cəlb edilməsi olmuşdur.⁸

Elxanilər dövründə Dominikan dini ordeninin Azərbaycanda missionerlik fəaliyyəti

⁵ После Марко Поло..., s.35.

⁶ После Марко Поло..., s.36.

⁷ Gündüz, **Hristiyanlıq**, s.44; Taşçı, **Yenə orada**, s.145.

⁸ Nicholas Goodrick-Clarke, “Rarnon Lull's New World Order: Esoteric Evangelism and Frontline Philosophy”. **Anies**, 912, 2009, p.192-193.

Azərbaycan torpaqlarına gələn ilk missionerlər dominikanlar hesab olunur və bu hadisə monqollar dövrünə təsadüf edir. XIII əsrin 40-cı illərinin əvvəllərində Batı xanın Qərbi Avropaya yürüşləri Papalıqda monqollarla ittifaq üçün ciddi ümidlər yaratmışdı. 1245-ci ildə Papa IV İnnokenti tərəfindən Azərbaycandakı monqol noyonu ilə görüşmək məqsədilə göndərilmiş dominikan missioner-səyyah Longjumeaulı Andre, monqol xanı ilə birbaşa təmas qura bilməmiş, lakin Yaxın Şərqdə müxtəlif bölgələrə səyahət edərək kilsələrin birləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərmişdir. O, monqollar yanına göndərilib geri qayıtmış ilk missioner-səyyah kimi tanınır.

Keşiş Andre ilə eyni dövrdə fəaliyyət göstərmiş, lakin birbaşa Papa IV İnnokenti tərəfindən deyil, onun göstərişi ilə monqollara çatdırılmaq üçün yazılmış məktubları qorumaqla məsul tutulan, Askel adlı Dominikan rahibinin müşayiəti ilə səfərə çıxmış Sen-Kantenli rahib Frer Simon səfər heyətində olan digər üzvlərə nisbətən latın dilini daha yaxşı bildiyinə görə səfər qeydlərini özü qələmə almışdır.⁹ Simonun yazdığı “Historia Tartarorum” əsərində verdiyi məlumata görə, papa IV İnnokenti 1245-ci ildə Monqol sarayına dominikanlardan ibarət elçi heyəti göndərmişdi. Dominikan keşiş Askel yolüstü Azərbaycana gələrək Baycu xanın çadırında qalmışdı. Bununla bağlı keşiş Simon maraqlı bir faktı diqqətə çatdırır ki, monqollar əvvəlcə qorxuya düşmüşdü ki, keşişləri “frank qoşunları” (xaçlılar) müşayiət edirlər. Bu səbəbdən monqollar Dominikan keşişlərini ciddi sorğu-sual edirlər. Onlar fikirləşirdi ki, xaçlı ordusu Polşa və Macarıstanın işğalının intiqamını almağa gəlib. Bunun səhv olduğu anlaşılandan sonra dominikan keşişlər ölümə məhkum edilirlər. Bunun səbəbi isə keşişlərin papanı xandan böyük bilməsi olmuşdur və yalnız Baycu Noyanın arvadının xahişi onları ölümdən xilas edir. Onlar Baycu Noyanın hüsurunda təxminən doqquz həftə qaldıqdan sonra, Papalıqda çatdırılmaq üçün nəzərdə tutulan məktubu alaraq geri dönmüşlər.¹⁰ Şübhəsiz ki, Papalıq göndərdiyi məktub və elçilər vasitəsilə monqollarla müəyyən bir yaxınlaşmanın başlanacağına inanırdı. Lakin Sen-Kantenli Simonun qeyd edildiyinə görə, elçilik heyəti monqollar tərəfindən xoş qarşılanmamış, həmçinin papanın məktubunda monqolların həddindən artıq qan tökməsi və bu davranışa son vermələri barədə etdiyi tövsiyələr Baycu Noyanın narazılığına və mənfi reaksiyasına səbəb olmuşdur.¹¹

Papa elçiləri diplomatik baxımdan böyük bir məyusluq yaşasalar da, Avropaya ümidverici xəbərlərlə qayıtmışdılar. Bu səfərlər, gələcəkdə həyata keçirəcəkləri

---

⁹ Gregory Guzman. “Simon of Saint-Quentin and the Dominican Mission to the Mongol Baiju: A Reappraisal”, *Speculum*, XLVI, 1971, p.240.

¹⁰ **Muslims, Mongols and Crusaders**, edited by Dr. Gerald Hawting. London: Routledge, 2005, p.67; Simon de Saint Quentin, **Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248**, tərcümə Erendiz Özbayoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı Yayını, Antalya: 2006, s.82-83, 89-90; Guzman, Yenə orada, s.240.

¹¹ Ay R. Moğollar ve Katolik Misyonerlik: Fransiskan ve Dominikan Rahiplerinin Asya ve Yakındoğu'da Misyonerlik Faaliyetleri (13-14. Yüzyıllar), **Avrupa Tarihinde Türk Eli Gümeç Karamuk Armağanı**, Hacettepe Üniv. Yay., Ankara: 2017, s.41-42.

missionerlik fəaliyyətləri üçün demək olar ki, kəşfiyyat xarakterli səyahətlər olmuşdu. Çünki onlar monqol torpaqlarında çoxsaylı xristian icmalarının (xüsusilə nestorilərin) yaşadığını, dinlərini sərbəst şəkildə icra etdiklərini və hətta monqol hakimlərinin rəğbətini qazandıqlarını müşahidə etmişdilər. Xristian din adamlarının monqol torpaqlarında missionerlik fəaliyyəti aparmaqda azad olduqlarını öyrənmələri fransiskan və dominikan keşişlərini hərəkətə keçirmişdi. Batu xanın oğlu Sartakın xristianlığı qəbul edib vaftiz olunması barədə yayılan xəbərlər Fransa kralı IX Lüdoviki yeni missionerlik hərəkatına başlamağa təşviq etmişdir.¹² Nəticə etibarilə, XIII əsrin ikinci yarısından XIV əsrə qədər Latın dünyasının monqollarla münasibətləri diplomatik əlaqələrlə yanaşı, əsasən missionerlik fəaliyyəti şəklinə davam etmişdir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu dominikan keşişlərin Azərbaycana növbəti gəlişləri idi. Azərbaycan torpaqlarına gələn dominikan keşişlərindən biri də Podiolu Bartolomeo hesab olunur. Marağaya gələn Podiolu Bartolomeo erməni rahibləri tərəfindən Qırna monastırına dəvət edilmiş və bu vaxtdan etibarən monastırın erməni rahibləri katolikliyi qəbul etmişlər.¹³

Fransiskan və dominikan missionerlərini Şərqi göndərməklə papalar konkret siyasi məqsədlər güdürdülər. Papa IX Qriqori (1227-1241) və IV Aleksandri (1254-1261) Şərqi hökmdarlarının təbəələri deyil, məhz həmin hökmdarların özləri maraqlandırdı. Onların "həqiqi" imana gətirilməsi Roma üçün cəlbedici perspektivlər açırdı. Roma inancını qəbul edən Şərqi hökmdarı bunun nəticəsində bütün və ya demək olar ki, bütün hüquqi-siyasi nəticələrlə Roma taxtının vassalına çevrilirdi.¹⁴ Buna görə də Şərqi ölkələrinə, o cümlədən Azərbaycana göndərilən dominikan keşişlər qarşısında ən mühüm vəzifə kimi Elxani hökmdarı Hülakunu xristian dinini qəbul etməsinə razı salmaq idi.

Hülaku xanın 1258-ci ildə Abbasi xilafətinin mərkəzi Bağdadı ələ keçirərək Xilafətə son qoyması, həmçinin Elxanilərin bölgədəki ən güclü rəqibi sayılan Məmlüklərlə fasiləsiz müharibə vəziyyətində olması, uzun müddətdən bəri Suriya və Müqəddəs torpaqlarda möhkəmlənməyə çalışan Papalıq və xristian dünyasında ortaq düşməne qarşı monqollardan müttəfiq kimi yararlanmaq və onları xristianlığa cəlb etmək istiqamətində ciddi ümidlər doğurmuşdu. Digər tərəfdən, Avropa dövlətlərinin, xüsusən də İtaliya şəhər dövlətlərinin Şərqi ölkələri ilə, xüsusən də yeni yaranmış Elxanilər dövləti ilə ticarət əlaqələri yaratmağa maraqları olmaları başda papa olmaqla Qərbi dövlətlərinin Elxani sarayına öz diplomatlarını göndərməsini intensivləşdirmişdi.¹⁵

¹² Clifford Lawrence, **The Friars: The Impact of the Early Mendicant Movement On Western Society**, London: Longman, 1994, p.209; Resul Ay, **Yenə orada**, s.42.

¹³ Richard Woods. **Mysticism and Prophecy: The Dominican Tradition (Traditions of Christian Spirituality)**. New York: Orbis Book, 2001, p.24.

¹⁴ **После Марко Поло...**, c.37.

¹⁵ Ay, **Yenə orada**, s.50.

1258-ci ilin fevralında Monqol işğalından Bağdad nə dərəcədə zərər görmüşdü, bir o qədər də Təbriz qazanc əldə etmişdi. XIII əsrin sonu – XIV əsrin əvvəllərində Təbriz Ön Asiyanın əsas karvan yollarının ən iri qovşaqlarından birinə çevrilmişdi. Burada Çindən, Əfqanıstandan, Xivədən, İraqdan və Luristandan gələn karvan yolları kəsişirdi. Bununla yanaşı, əsas tranzit istiqamətlərində də mühüm dəyişiklik baş vermişdi. XIII əsrin son rübündə İtalyan səyyahı Marko Polo Təbrizi Ön Asiyanın ən böyük ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi təsvir etmiş, bununla yanaşı, “buraya xarici mallar üçün Genuya tacirləri gəlmişlər” – deyərək xüsusi olaraq qeyd etmişdir. İtalyan tacirlərinin Xəzər dənizi vasitəsilə Azərbaycanla ticarət əlaqələri saxladığını qeyd edən Marko Polo yazmışdır ki, Xəzər dənizində “Genuya tacirləri bir az əvvəl başlamışlar: bura öz gəmilərini keçirmişlər”.¹⁶ “Təbriz böyük şəhərdir. Təbriz əhalisi ticarət və sənətkarlıqla məşğul olur: burada olduqca bahalı zərxara və ipək parçalar toxunur. Bura Hindistan, Bağdad, Mosul və başqa yerlərdən mal gətirirlər: bura şərq malları almaq üçün avropalı tacirlər, xüsusən də genuyalılar gəlirdilər”.¹⁷

Qərb tacirlərinin Təbrizdə olması barədə ilk məlumat 1264-cü ilə aiddir. Bu, 1264-cü il dekabrın 12-də tərtib olunmuş venesiyalı tacir Pyetro Vilioninin vəsiyyətnaməsidir. Vilioni Akka şəhərindən Təbrizə alman və italyan parçaları ilə gəlmiş, Təbrizdə müxtəlif şərq malları, xüsusilə də şəkər və inci almışdır. O, Təbrizdə Qərb ticarət dünyasının yeganə nümayəndəsi deyildi: onun vəsiyyətnaməsi bir neçə imza ilə təsdiqlənmiş, şahidlərin əksəriyyəti isə açıq şəkildə italyanlar olmuşdur.¹⁸ Lakin sonrakı dövrdə venesiyalılar arxa plana çəkildilər və yalnız XIV əsrin 20-ci illərində onların Elxanilər dövlətindəki mövqeləri əhəmiyyətli dərəcədə gücləndi. Təbrizdə Genuya tacirlərinin olması haqqında ilk məlumatlar 1304-cü ilə aid olsa da, heç bir şübhə yoxdur ki, genuyalıların xeyli hissəsi hələ XIII əsrin 70-80-ci illərində Təbrizdə məskunlaşmışdı. Hər halda, genuyalılar 1290-cı ilə qədər Təbrizdə dayaq məntəqələri yaratmışdılar və bundan katolik missionerləri də istifadə etməkdən çəkinmədilər. Şərqlin tranzit yollarında Genuyalı ticarət koloniyaları ilə Fransiskan və Dominikan ordenin missionerlərinin iştirakını və dayaq məntəqələri arasındakı sıx bağlılıqları ən dolğun şəkildə “Fransiskan Şərqi” xəritəsində izləmək mümkündür.¹⁹

1264-cü ildən etibarən Qərbi Avropa ilə Elxani hökmdarı Hülaku arasında diplomatik münasibətlərdə aydın dönüş müşahidə olunmağa başladı. Bu tarixdən etibarən əvvəlcə nisbətən ləng, daha sonralar isə getdikcə artan intensivliklə Roma, Paris və London Təbrizlə səfirlik mübadiləsinə girişdilər. 1267-ci ilin avqustunda papa IV Kliment Elxani hökmdarı Abaqaya son dərəcə nəzakətli bir məktub

---

¹⁶ Марко Поло. **Путешествие**. Пер. со старофранц. Ленинград: Изд-во Гослитиздат, 1940, с.19-20; **После Марко Поло...**, с.50.

¹⁷ Марко Поло, Yenə orada, s.23; Yaqub Mahmudov, **Səyyahlar, kəşflər və Azərbaycan**. Bakı: Təhsil, 2012, s.111-112.

¹⁸ Wilhelm Heid, **Histoire du commerce du Levant au moyen age**, t. II, Leipzig: 1936, p.110; **После Марко Поло...**, с.54.

¹⁹ Woods, Yenə orada, s.24.

göndərdi. Abaqa hələ ən azı onun qədər nəzakətli cavab hazırlayarkən, Məmlük sultanı Bəybars öz fəaliyyətini genişləndirərək Dəməşq və Hələbə qoşun topladı. 1268-ci ilin yazında isə o, frankların Suriyasına hücum etdi.

Papa X Qriqori (1271-1276) uzun illər Papa Kuriyasının legatı kimi Fələstində xidmət etmiş olduğundan, Şərqi vəziyyətini yaxşı anlayırdı. 1272-ci ildə qismən Fələstin, qismən də Konstantinopol şəhərində başlayan katolik və pravoslav kilsələrinin birləşdirilməsi üzrə danışıqlarla əlaqədar olaraq, 1274-cü ilin mayında Lyon şəhərində kilsə qurultayı çağırıldı. Qurultaya demək olar ki, eyni vaxtda Konstantinopol və Təbrizdən elçilər gəldilər. Hər iki tərəfi qurultay qarşısında həmin vaxt ordenin generalı seçilmiş Cirolamo d'Askolini gələcək papa IV Nikolay (1288-1292) təqdim etdi. Elxani hökmdarı Abaqanın arvadlarından biri Bizans imperatoru Mixail Paleoloqun qızı idi və məhz onun vasitəsilə Təbrizlə Konstantinopol arasında qeyri-rəsmi əlaqələr qurulmuşdu. Bu işlərin hamısından xəbərdar olan Askoli isə həm Qərbdə, həm də Şərqdə haqlı olaraq görkəmli diplomat və dövlət xadimi hesab olunurdu.²⁰

Abaqa xanın səfirliyi bir neçə dominikan keşişin müsayiəti ilə gəldi və Askoli vasitəsilə papaya Abaqadan Məmlüklərə qarşı hərbi ittifaq təklifi olan məktubunu təqdim etdi. Monqol səfirləri Lyon şəhərində xaç suyuna çəkildikdən sonra oxşar təkliflərlə İngiltərə, Fransa və Araqona yollandılar. İngilis kralı I Eduardın hüsurunda Abaqa xanın dost münasibət bildirən məktubu alındıqdan sonra, səfirlər 1275-ci ilin martında Lyon şəhərinə qayıtdılar; həmin vaxt müsəlmanlara qarşı yeni xaç yürüşü barədə qərar qəbul edilmişdi. Papanın məktubu ilə səfirlər 1275-ci ilin aprelinə Təbrizə yola düşdülər.²¹ Cerald Hautinq beş nəfərlik missioner keşiş heyətinin Elxani sarayına göndərildiyini və bu səfərin Florensiyanın Puli və Rambertini cəmiyyətinin maliyyələşdirdiyini qeyd edir. Bu keşişlər Xubilay xana papanın adından məktub çatdırmalı idilər. Məktubda xandan xristianlara kömək və missionerlərin yerləşməsi üçün icazə istənmişdi. Dominikan keşişlərin Xubilay xana verdiyi növbəti məktub 4 aprel 1278-ci ilə aiddir. Burada papa xanın xaç suyuna salınmasını təklif edirdi.²²

Elxani hökmdarlarının bəzi Qərb dövlətləri, habelə Müqəddəs Taxt-Tac arasında inkişaf edən yüksək iqtisadi-siyasi əlaqələri dövlətin ərazisində katolisizmin yayılmasının əsasını qoymuşdur. 1278-ci ildə papa III Nikolay (1277-1280) Abaqa xanı xristianlığa dəvət etmək üçün fransiskan və dominikan keşişlərini Təbrizə göndərmişdi. Papa III Nikolay Arqun xanın vaftiz oluna biləcəyinə xeyli ümid bəsləmişdi. O, göndərdiyi məktublardan birində açıq şəkildə Arqun xana vaftiz olunma çağırışı etmişdi.²³ Papaların bu təşəbbüslərini Elxanilərlə Qərb arasında inkişaf edən diplomatik münasibətlərdən ayrı düşünmək mümkün deyil. Elxani hökmdarlarının Məmlüklərə qarşı Qərblə ittifaq axtarışında olmaları nəticəsində yaran-

²⁰ После Марко Поло... с.62.

²¹ После Марко Поло...с.63.

²² Woods, *Yenə orada*, s.26.

²³ Ay, *Yenə orada*, s.52.

mış müsbət siyasi mühit, elçilərin gətirdikləri məktublarda bəzi ifadələrin müvafiq xanın xristian ola biləcəyi təsəvvürünü doğurması, eləcə də başqa mənbələr vasitəsilə onların xristianlığa meyilli olduqları və ya vaftiz edilə biləcəkləri barədə xəbərlərin Romaya çatması, Qərbdə belə bir gözləntinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdı.²⁴ Lakin həm bu müşahidələr, həm də yayılan xəbərlər tam olaraq həqiqəti əks etdirə bilmirdi. Papalar əslində monqol xanlarının xristian olmağa həqiqətən maraq göstərib-göstərmədiklərini tam olaraq öyrənə bilməmişdilər.

Görünən odur ki, XIII əsrin ikinci yarısında Dominikanlar, Elxani hökmdarlarının tolerant münasibətinin dəstəyi sayəsində elə geniş bir əraziyə yayılmışdılar ki, onlar cənubda Təbrizə qədər uzanan bölgədə kilsələri və bu məkanlarda fəaliyyət göstərən ruhani nümayəndələri ilə Cənubi Qafqazın bir çox hissəsində mövcudluq göstərirdilər.²⁵

1282-ci ildə Abaqa xanın vəfatından sonra hakimiyyətə onun kiçik qardaşı Təkudar gəldi; o, İslamı qəbul edərək Əhməd adını götürdü. Yeni dinə keçən Əhməd xan islam dininə qarşı misilsiz həvəs göstərdi və digər dinlərə mənsub insanları təqib etməyə başladı. Elxani hökmdarı Əhməd xanın həm dini siyasəti, həm Misirlə yaxınlaşmaq istəyi, həm də monqol köçəri əyanlarına qarşı sərt tədbirləri nəticəsində özünə qarşı çox nüfuzlu dairələri qəzəbləndirdi. Nəticədə 1284-cü ildə o, taxtdan salındı və öldürüldü.²⁶ Əhməd xanın yerinə Abaqanın böyük oğlu Arqun (1284-1291) keçdi; o, atasının siyasətini – Qərbi Avropanın katolik dövlətləri ilə ittifaqın davam etdirilməsinin – sadıq tərəfdarı idi. Arqun xan dərhal Əhməd xan tərəfindən Qərblə kəsilmiş diplomatik əlaqələri bərpa etdi. 1285-ci ilin mayında Təbrizdən papa IV Honoriyə məktub aparmaq üçün səfirlik göndərildi. Latin dilində yazılmış məktubda Məmlüklərə qarşı ittifaq məsələsi yenidən qaldırılırdı. Arqunxan öz adından və böyük xan Xubilayın adından bütün xristianlara himayə vəd edir və bu vədini nəsrani olan nənəsi Doquz – xatunun nümunəsi ilə əsaslandırırırdı.²⁷ Romaya göndərilən səfirliyin başçısı Xubilay xan tərəfindən Arqunun yanına göndərilmiş tərcüməçisi İsa idi. Onunla birlikdə daha dörd nəfər göndərilmişdi – monqollar Boğakok və Menqelik, italyanlar Tommazo Bankir və tərcüməçi Ugeto. Tommazo Bankir, yaxud Tommazo Anfossi 1287-1288-ci illərdə Barsuma missiyasının tərkibində yenidən Avropanı ziyarət etmişdi. Barsuma missiyası 1287-ci ilin yazında Təbrizdən yola çıxmışdı. Barsumanı çoxsaylı məsləhətçilər və tərcüməçilər müşayiət edirdi. Artıq tanış olduğumuz Tommazo Bankir və Ugetodan əlavə, səfirliyə Səbəddin adlı bir şəxs və “tatar hökmdarının doqquz mülki adamı” da daxil edilmişdi. Barsumanın missiyası Genuya,

---

²⁴ Bax: Bertold Spuler. **İran Moğolları: Siyasət, İdare və Kültür – İlhanlılar Devri, 1220-1350**, Çeviren: Cemal Köprülü, TTK, Ankara: 1987, s.251-253.

²⁵ Denis Sinor. “The Mongols and Western Europe”, **A History of the Crusades**, Vol.III, ed. H.W. Hazard, The University of Wisconsin Press, 1975, p.533; Altay Özcan, “Timur’un Seferine Kadar Kafkasya’da Katolik Rahipler ve Kiliseleri Üzerine”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c.39, Sayı 68, 2020, s. 14.

²⁶ **После Марко Поло...c.64.**

²⁷ **После Марко Поло..., c.64.**

Roma və Təbriz arasında diplomatik münasibətlər tarixinin uzunmüddətli bir mərhələsini tamamlamış oldu.²⁸

1288-ci ildə papa seçilən IV Nikolay Arqun xana və nestorian patriarxı Mar Yaballaha ünvanladığı məktublarda Tommazo Anfossi tam etibar ediləcək şəxs kimi göstərdi. Şübhəsiz, Tommazo Bankir Kafadakı genuyalı tacirlərlə sıx bağlı idi. Ugeto barədə isə yalnız onun italyan olması ehtimal edilə bilər.²⁹

Elxani hökmdarlarının bəzi Qərb dövlətləri, habelə Müqəddəs Taxt-Tac arasında inkişaf edən yüksək iqtisadi-siyasi əlaqələri dövlətin ərazisində katolisizmin yayılmasına şərait yaratdı. Venesiya şəhər dövlətinin Hülakularla bağladığı ticarət müqaviləsi sayəsində katoliklərə Elxanilər dövlətinin ərazisində sərbəst fəaliyyət göstərməyə icazə verilmişdi. Venesiya və Hülakular arasında yaranan ticarət əlaqələri nəticəsində 1289-1290-cı illərdə Təbriz şəhərinə dominikan və fransiskan dini ordenlərinin keşişləri gəlmişdi.³⁰ 1289-cu ilin yayında Riyetidən olan Montekorvino papa tərəfindən verilən tapşırıqları yerinə yetirdikdən sonra, 1290-cı ilin yazında Sivas, Ərzincan və Ərzurum yolu ilə Təbrizə gəlmişdi. Təbrizdə papanın elçisi Montekorvino italyan tacir Pyetro di Lukalongo və pistoyalı dominikan monaxı Nikolo qoşulmuşdu. Həmin dövrdə Təbrizdə fransiskanlarla dominikanların birgə istifadə etdikləri bir monastır və bir kilsə mövcud idi.³¹

1289-cu ildən əsrin sonuna qədər Elxanilər dövlətində missionerlik fəaliyyəti göstərmiş Montokroçeli Rikolduyun təsvir etdiyi mənzərə də bu qənaəti təsdiqləyir.³²

Əslində XIII əsrin sonlarına doğru Elxanilər dövlətinin ərazisində missionerlik fəaliyyəti gözlənilməyən kimi getməmiş, Elxani hakimiyyəti daxilində İslamın nüfuzunun artması ilə əlaqədar böyük məyusluqlar yaşanmışdı. Bununla belə, regiondan tamamilə imtina edilməmişdi, çünki Təbriz təkcə Elxanilər üçün deyil, həm də Çin və Hindistana qədər uzanan missionerlik fəaliyyətlərinin əsas mərkəzi hesab olunurdu.³³

Papalar, əslində monqol xanlarının xristianlığı qəbul etmək istəyib-istəmədiklərini tam şəkildə öyrənə bilməmişdilər. Avropa ilə əməkdaşlıq siyasətini davam etdirmək istəyən Qazan xan (1295-1304) İslam dinini qəbul etmiş olsa da, Qərbdə bəzən xristian, yaxud ən azından xristianların dostu kimi qəbul olunurdu.³⁴ Böyük ümidlər bəslənilən və şahzadə ikən vaftiz edilən Olcaytu xan 1304-cü ildə taxta

²⁸ После Марко Поло..., с.68.

²⁹ После Марко Поло..., с.68.

³⁰ Əlizadə, *Yenə orada*, s.128.

³¹ Рихард Хенниг, *Неведомые земли*, т. III, Москва: Изд-во Иностранном литературы, 1962, с.138; После Марко Поло..., с. 75-76.

³² Marsh-Edwards J.C., "Dominicans in the Mongol Empire", *Blackfriars*, Vol.18, No.209 (August, 1937), p.603; Marsh-Edwards J.C., "Dominicans and the Nestorian Church in the Thirteenth Century", *Blackfriars*, Vol.19, No.220 (July, 1938), p. 518; Ay, *Yenə orada*, s.52.

³³ Marsh-Edwards. "Dominicans in the Mongol Empire", p.602-603.

³⁴ Бах: Spuler, *Yenə orada*, s.253-255.

çıxdıqda əvvəlcə xristianlığı rədd edərək islamı qəbul etmiş, ardınca isə əvvəlki din qardaşlarına qarşı təzyiqli göstərməyə başlamışdı. Bütün bu əlverişsiz şəraitə baxmayaraq, bölgədə missionerlik fəaliyyəti davam etmişdi.³⁵

Dominikanlar papa XXII İohannın (1316-1334) bölgədəki missioner ruhəniləri və monastırları daha səmərəli şəkildə idarə etmək məqsədilə 1318-ci ildə aprelin 1-də papanın xüsusi bulla imzalamasına nail olmuş və nəticədə Fransiskan və Dominikan ordenlərinin missionerlik fəaliyyət sahələri bölünmüşdür. Dominikanlar üçün yeni Sultaniyyə arxiyepiskopluğu təsis edilmişdir. Bu mərkəz daha əvvəl Təbrizdə mövcud olmuş və ətrafdakı bütün missionerlik mərkəzləri ilə kilsə qurumlarını özünə birləşdirmişdir.³⁶

Dominikanlar papa XXII İohannın maliyyə fəaliyyətindən fəal yardım alan bir orden kimi, onun tərəfindən bol şəkildə mükafatlandırılmışdılar. Belə ki, XXII İohann onlara məhz tranzit ədviyyat yollarının keçdiyi bölgənin bir hissəsini ayırmışdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, papa XXII İohann “Redemptor noster” adlı bullanı imzalayaraq Elxanilərin yeni paytaxtı Sultaniyyədə (Cənubi Azərbaycanda şəhər) arxiyepiskopluğun təsis barədə göstəriş vermişdir. Həmin fərmana əsasən Hülakular dövlətinin ərazisi, eləcə də Cığatay xanlığı, Hindistan və Həbəşistan Sultaniyyə arxiyepiskopluğunun yurisdiksiyasına aid edilmişdir. Maraqlısı isə odur ki, bu arxiyepiskopluğun idarəsi dominikan rahiblərinə tapşırılmışdır.³⁷ Deməli, Elxanilər dövləti, eləcə də onun tərkib hissəsi Azərbaycan fransiskanların təsir arealından çıxarılmış və bu regionda missioner fəaliyyəti dominikanlara tapşırılmışdır. Daha sonralar bu quruma altı yepiskopluq da əlavə olunmuşdur. Lakin müntəzəm təyinatların aparıldığı bu mərkəzlərin katolik inancının yayılmasındakı nailiyyətləri məhdud qalmışdır. Alman tarixçisi B.Şpulerin verdiyi məlumatlara görə, bu dövrdə Təbrizdə min, Sultaniyyədə beş-altı yüz katolik mənsubu mövcud olmuşdur. Asiyada katolisizmin möhkəmlənməsi uğrunda uzaq hədəfli planlar quran katolik kilsəsinin Azərbaycana az qala Şərqi qapısı kimi baxması və regionumuzu strateji körpü qismində dəyərləndirməsidir. Orta əsrlərdə ən iri katolik mərkəzlərdən biri sayılan Sultaniyyə arxiyepiskopluğunun Cənubi Azərbaycanda qərar tutması bunu deməyə əsas verir.³⁸

Arxiyepiskopluğun dərhal tabeçiliyinə verilən altı yepiskopluqdan üçünün də Azərbaycanda – Təbriz, Marağa və Dəxikeranda yerləşməsi, sonrakı dövrdə Naxçıvanda dominikan yepiskopluğun təsis olunması dediklərimizi bir daha təsdiqləyir.

Papa Sultaniyyə arxiyepiskopu vəzifəsinə dominikan keşişi – Perugiyalı Frankonu təyin etmişdi. Bir ay sonra isə papa yeni Sultaniyyə arxiyepiskopluğuna altı yepiskop təyin etmişdir. Həmin yepiskopluqlara təyinat alan yepiskop-

---

³⁵ Bax: Marsh-Edwards, “Dominicans in the Mongol Empire”, p.602-604.

³⁶ Girolamo Golubovich. **Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e del Oriente Francese**, t.II. Quarachi, 1909-1929, p.571-572.

³⁷ Charles Kohler. “Documents relatifs a Guillaume Adam”, – “Revue d’Orient Latin”, t.X. Paris, 1903-1904, p.21-26.

³⁸ Bax: Spuler, **Yenə orada**, s.253-255.

suffraqların etnik mənsubiyyəti onu göstərir ki, bölgəmizə əsasən italyan və fransız katoliklər göndərilmişdir. Belə ki, Dəxikeran yepiskopluğunun ilk başçısı monpelyeli Jero Kalve fransız, yaxud Marağa yepiskopluğunun rəhbəri boloniyalı Bartolomeo da Podjio və Təbriz yeparxiyasının yepiskopu siyenalı Bartolomeo Abalyati milliyyətə italyan olublar.³⁹

Aydındır ki, dominikanlar üçün əlamətdar olan 1318-ci ildə yeni təyin olunmuş yepiskoplar qrupunun tərkibində missioner Jurden de Severak da Şərqə göndərilmək üçün təyinat almışdır.⁴⁰ Elxani hökmdarları Olcaytu (1304-1316) və Əbu Səid (1316-1335) köhnə ənənələri qoruyaraq xristianları himayə etsə də, onların islam dinini qəbul etməsi Sultaniyyə və Təbrizdə missionerlərin mövqelərini xeyli zəifləmişdir. Venesiyalılar müəyyən çətinliklə 1320-ci ilin dekabrında Elxani hökmdarı Əbu Səidlə imzalamış olduqları müqaviləyə öz ibadət yerlərinin toxunulmazlığı barədə xüsusi bənd əlavə etdirməyə nail olmuşdular.⁴¹

Elxani hökmdarı Əbu Səid Bahadır xanın 1320-ci ildə Venesiyalılara verdiyi bir fərmanda latın din adamlarına Təbrizə qədər uzanan karvan yolu boyunca kilsə və monastır tikmək hüququ verilmişdi. H.Jedinin müşahidəsinə görə, hələ 1314-cü ildə bölgədə dominikan və fransiskan təriqətinə məxsus on beş monastır mövcud idi.⁴²

1328-ci ildə papa Dominikan və Fransiskan ordenlərinin üzvlərindən ibarət bir neçə yepiskopu, çoxsaylı missionerlərlə birlikdə, yeni yaradılmış yeparxiyalara göndərmişdi; bu yeparxiyalar Elxanilər dövlətində, Hindistanda, Xorasan torpaqlarında, Türküstanda yerləşirdi. Yepiskoplara həmin ərazilərdəki hökmdarlara təqdim etmək üçün tövsiyə məktubları da verilmişdi. Şərqə göndərilmədən əvvəl bu missiyalara 1328-ci ilin mayında Tuluzada dominikan ordeninin prior və ministrlərinin kapitulu çağırılmışdı; kapitula zamanı papa XXII İohannın missioner fəaliyyətinə dair məktubu oxunmuşdu. Məktubda “büt-pərəst ölkələrə” könüllü olaraq getmək istəyən əlli dominikan missionerindən bəhs olunurdu. Papa kuriyası və Dominikan ordeni 1328-1329-cu illərdə Mərkəzi Asiya və Hindistanda missioner fəaliyyət üçün yeni dayaq məntəqələri yaratmağa qəti qərar verdilər. 1330-cu ilin aprel ayının sonu və ya may ayının əvvəllərində Jurden və onunla birlikdə Avinyondan Tommazo Mangazola da Sultaniyyəyə yola düşdülər. Papa onlara

³⁹ Грегор Приходко. **История христианства в Казахстане и Средней Азии в средние века.** [Elektron resurs]: ©Караганда: 2000. – URL: <http://birmaga.ru/dost/история+христианства+в+казахстане+и+средней+азии+в+средние+века/b/part-15.html> (müraciət tarixi: 05.10.2025).

⁴⁰ Фарида Мамедова, Ариф Абасов. «Азербайджан», **Католическая энциклопедия.** Москва: Изд-во Францисканцев, т.1 (А-3), 2002, с.105.

⁴¹ **После Марко Поло...**, с.105.

⁴² **The Medieval and Reformation Church, An Abridgment of History of the Church,** edited Hubert Jedin, John Patrick Dolan, Vol.4 to 6, New York: 1993, з. 229; Resul Ay, **Yenə orada,** s.53.

Sultaniyyə arxiyepiskopu Covanni Koraya öz nüfuz nişanlarını çatdırmaq vəzifəsini tapşırılmışdır.⁴³

XIV əsrdə Azərbaycanda katolisizmin yayılması istiqamətində mühüm addımlar atılır. 1320-ci ildə Bakı və başqa şəhərlərə fransız katolik missioneri Jurden de Severak baş çəkir, ondan az sonra ölkəmizə fransiskan rahibi Odorik de Pordenon gəlir, Bakı, Şamaxı, Gəncə və Naxçıvanda katolik missiyalar, monastırlar, məktəblər təsis olunur. Təkcə Naxçıvan şəhərində 12 katolik monastr açılır.⁴⁴

Naxçıvan yepiskopluğunun yaradılması katolisizmin ölkəmizdəki tarixində ən mühüm hadisələrdən biridir. 1350 (1356)-cı ildə qurulan yepiskopluq Sultaniyyə arxiyepiskopluğuna tabe idi. Elxanilərin paytaxtı Sultaniyyə şəhəri əvvəlki ehtişamını itirdikdən və tənəzzülə uğradıqdan sonra XV əsrdə arxiyepiskopların iqamətgahı Naxçıvana köçürülür.⁴⁵

Müqəddəs Taxt-Tac Şərq dünyasında katolisizmin yayılması naminə xeyli səy göstərsə də, katolik kilsəsinin planları puça çıxır. 1346-1353 cü illərdə Qərbi Avropada baş verən taun epidemiyası, XIV əsrin son rübündə Əmir Teymurun işğalçı müharibələri regionda katolik missiyalarına son qoyur. Belə ki, Dəxikeran yepiskopluğu – 1349, Marağa yepiskopluğu – 1374/1384, Sultaniyyə arxiyepiskopluğu – 1425 və Təbriz yeparxiyası 1476-cı illərdə fəaliyyət göstərə bilirlər. Sultaniyyə arxiyepiskopluğunun ruhani idarələri arasında ən uzun ömürlüsü Naxçıvan yepiskopluğu olur. Bu yepiskopluq 1746-cı ilə kimi mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır.⁴⁶

1377-ci il martın 9-da Papa XI Qriqori dominikan rahibi İoann de Qalonifontibusu Naxçıvanın yepiskopu təyin etmişdi. 1398-ci il avqustun 26-da isə Papa IX Bonifasi Naxçıvan yepiskopu İoannı arxiyepiskop rütbəsinə yüksəltmiş və onu Sultaniyyə yeparxiyasının rəhbəri təyin etmişdi.⁴⁷

Arxiyepiskop İoann de Qalonifontibus dövründə Sultaniyyə bazarlarında ticarət karvanlarının fasiləsiz axını təmin edilirdi; şəhərdə sənətkarlıq inkişaf etmiş, onların məhsulları da bazarlarda bolluğun artmasına töhfə vermişdi. Qərb tacirləri arxiyepiskopun yeparxiyasına gedərkən Kaffa və Trabzon şəhərlərində dayanırdılar, Venesiya və Genuyanın böyük ticarət evləri isə Sultaniyyədə daimi anbarlar yaratmışdılar. Mövcud olan çoxsaylı əlverişli imkanlar arxiyepiskop İoanna Qərb xristian dünyası ilə əlaqələr qurmaq, həmçinin Qara dəniz hövzəsində yaşayan xalqların həyatı barədə biliklərini zənginləşdirmək üçün geniş şərait yaratmışdır.⁴⁸ Maraqlıdır ki, Sultaniyyə arxiyepiskopu İoann de Qalonifontibus Əmir Teymur və onun oğullarının Avropa saraylarına danışıqlar aparmaq məqsədilə göndərdiyi elçilərdən biri idi. 1402-ci il iyulun 28-də Əmir Teymur İldırım Bəyazidi ağır

---

⁴³ После Марко Поло..., с.107.

⁴⁴ Мамедова, Абасов, **Yenə orada**, с.105; Əlizadə, **Yenə orada**, s.130.

⁴⁵ Анар Əlizadə. **Yenə orada**, s.130-131.

⁴⁶ Lockhart, **Yenə orada**, s.374; Əlizadə, **Yenə orada**, s.131.

⁴⁷ Иоанн де Галонифонтибус, **Сведения о народах Кавказа (1404 г.) (Из сочинения «Книга познания мира»)**. Баку: Изд-во «ЭЛМ», 1980, с.4.

⁴⁸ Qalonifontibus, **Yenə orada**, s. 6.

məğlubiyyətə uğradaraq əsir olsa da, elçilər öz fəaliyyətlərini davam etdirdilər. Onların yeni məqsədi möhkəm ticarət əlaqələri qurmaq və eyni zamanda, öz təşəbbüsləri ilə “Ay simvolunun” – yəni türklərin hakimiyyətinin – tamamilə aradan qaldırılmasını və xristian xalqlarının Osmanlı boyunduruğundan azad edilməsini təşviq etmək idi. Doğrudan da, yüksək dini mövqeyə malik olan arxiyepiskop İoann de Qalonifontibus, dövrün diplomatik təcrübəsinə uyğun şəkildə, xüsusi tapşırıqlarla zaman-zaman səyyar diplomat kimi fəaliyyət göstərmişdi. Lakin o, demək olar ki, hər zaman Avropa və Asiya sarayları arasında vasitəçi rolunu oynamışdı.⁴⁹

Katolik missionerlərin ən azından Elxanilər dövlətindəki ən güclü rəqibləri şübhəsiz ki, müsəlman din xadimləri, xüsusilə də sufilər idi. Elxanilər dövlətində əhalinin böyük əksəriyyətinin müsəlman olması, uzunmüddətli perspektivdə Monqol idarəsində islamın daha təsirli mövqeyə yüksəlməsində mühüm rol oynamış olmalıdır. Bununla belə, Claude Cahen bu fikri izah edərkən ehtiyatlı davranmaq gərəkliliyini bildirir. Onun fikrincə, fəth edən azlıqlar hər zaman hökmranlıq etdikləri çoxluğun dinini qəbul etməzlər – ərəb fəthləri buna yaxşı nümunədir. C.Cahen monqolların islamlaşmasını türklərlə əlaqələndirir. Ona görə, türklər həm İranda, həm də Cənubi Rusiyada monqollardan daha çoxsaylı idilər və artıq uzun müddətdir ki, tam şəkildə islamı qəbul etmişdilər. Yaşayış tərzlərinin oxşarlığı sayəsində onlar monqolları tədricən öz içlərinə alıb assimilyasiya etmişdilər. Nəticədə müasir İranda artıq demək olar ki, monqollardan heç bir iz qalmamışdır, halbuki Cənubi Rusiyada bu gün “tatar” adlandırılanlar türkdillə xalqlar yaşayır. Bu baxımdan, monqolların islamlaşması onların türkləşməsinin bir tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilməlidir.⁵⁰

Görünür ki, Elxanilər dövlətinin süqutundan və Osmanlıların Qafqaza doğru genişlənməsindən başlayaraq Qərb dünyasının Cənubi Qafqazdan tamamilə çəkilməsinə qədərki proses çoxsaxəli səbəblər zənciri ilə bağlı olmuşdur. Şübhəsiz ki, din xadimləri tacirlərə nisbətən daha çox müqavimət göstərmiş, katolik missionerlər isə türklərin Genuya koloniyalarını ələ keçirməsindən sonra da müəyyən müddət fəaliyyətlərini davam etdirməyə nail olmuşdular.⁵¹

Səfəvilər dövründə Dominikan dini ordeninin Azərbaycanda missionerlik fəaliyyəti

Qüdrətli Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə katolisizm ölkəmizdə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Səfəvi imperiyası ilə Müqəddəs Taxt-Tac arasında qurulan yüksək diplomatik münasibətlər sayəsində katolik missiyalar regionda yenidən dirçəlir. Xüsusən Osmanlı imperiyası ilə mübarizədə Papalığın sima-

⁴⁹ Qalonifontibus, **Yenə orada**, s. 5.

⁵⁰ Claude Cahen, “The Mongols and the near East”, **A History of the Crusades** (ed. Kenneth M. Setton), Univ. of Pensilvania Press, Philadelphia: 1962, s.720.

⁵¹ Зевакин Е.С. – Пенчо Н.А. “Очерки по истории Генуйских колонии на Западном Кафказе в XIII и XV вв.”. **Исторический Записки**, т.3, 1938, с.123.

sında özünə müttəfiq axtaran I Şah Abbasın (1587-1629) hakimiyyət illərində katolisizmin təbliğatı üçün münbit şərait yaranır.

Bu görkəmli hökmdar ölkəsi ilə bağlı Müqəddəs Taxt-Tacın planlarından yaxşı xəbərdar idi. O, anlayırdı ki, papa Səfəvi dövlətinin xristian rəiyyəti arasında katolisizmi yaymaq istəyir. Böyük Şah Abbas pontifikin bu arzusunu öz maraqları üçün istifadə etməyə çalışır, İspan kralına və Roma papasına bildirdi ki, Səfəvi dövlətinin paytaxtında xristian ruhaniləri üçün “layiqli mənzillər” ayrılmışdır; İspaniya kralı və papa Səfəvi dövləti ərazisində yaşayan xristianlara rəhbərlik etmək bir nəfər “yüksək rütbəli keşiş göndərsin”; həmin keşiş “ermənilərin dini mərkəzi” olan müqəddəs yerdə – Üçmüədzində sakin olsun”.⁵² Səfəvi şahının katolisizmə dözümlü münasibəti nəticəsində katolik missionerlərin sayında artım baş verir. Səfəvi imperiyasına avqustinlər, karmelitlər və başqa ruhani ordenlərin mənsubları gəlirlər.⁵³ Həmçinin vaxtilə Elxanilər dövlətində xidmət göstərən dominikanlar yenidən fəaliyyətə başlayırlar.

Azərbaycan Səfəvi imperiyası islam qanunları ilə idarə olunurdu və müsəlman əhalinin din dəyişdirməsinə cəlb etməyin cəzası ölüm idi. Eləcə də, Səfəvilər ərazisində yaşayan şərqli xristianları əhli-kitab sayıldığından onların dinlərinə toxunulmamışdı və islam hüququ çərçivəsində həyatları və mülkiyyətləri qorunurdu. Katolik missionerlər müsəlmanları xristianlaşdırmağın mümkün olmadığını görüb bütün diqqətlərini zərdüştlərə, yəhudilərə, ermənilərə və gürcülərə yönəlmişdilər. Hərbi ittifaq və ticarət maraqları naminə I Şah Abbas ilk vaxtlar katolik olmayan xristian təbəəsinin Papalıqla əlaqələrinə ciddi nəzarət etmirdi.⁵⁴

Yezuit Jan Meseryan yazır ki, 1600-1612-ci illərdə I Şah Abbasın köçürmə siyasəti nəticəsində Dominikan monastrların sayı on doqquzdan on ikiyə düşdü, katoliklərin sayı isə 19 minə qədər azalmışdı.⁵⁵ XVII əsrin ortalarında Naxçıvan bölgəsində olan J.B.Taverniyenin məlumatına görə monastrların sayı xeyli azalmışdı (on monastrdan bəhs olunur ki, onlardan biri Kürdüstan sərhədində idi), katoliklərin sayı isə altı mindən az idi.⁵⁶ J.B.Taverniye yazır ki, Səfəvi şahı tərəfindən katoliklərə tanınan vergi güzəştlərinə baxmayaraq, yerli feodallar mərkəzi hakimiyyətin göstərişlərinə məhəl qoymur, katolik kəndlərdən ağır töycülər götürürdülər ki, bu da katolik missiyaların inkişafına maneçilik törədirdi.⁵⁷

---

⁵² Yaqub Mahmudov. **Azərbaycan diplomatiyası**. Bakı: Təhsil, 2006, s.289.

⁵³ Lockhart, **Yenə orada**, s.374; Əlizadə, **Yenə orada**, s.131-132.

⁵⁴ Rudi Matthee. “The politics of Protection. Iberian missionaries in Safavid Iran under Shah Abbas I (1587-1629)”, **Contacts and controversies between Muslims, Jews and Christians in the Ottoman Empire and Pre-Modern Iran**. Ed. Adang C., Schmidtke S. Würzburg: Ergon Verlag Würzburg, 2010, p.249.

⁵⁵ Sheila Canby. **Shah 'Abbas: The Remaking of Iran**. London: British Museum, 2009, p.176.

⁵⁶ Jean Baptiste Tavernier, **Tavernier seyahatnamesi**. Çeviren T.Tunçdoğan. İstanbul: Kitap Yayinevi, 2010, s.81.

⁵⁷ Tavernier, **Yenə orada**, s.81.

I Şah Səfinin (1629-1642) hakimiyyəti illərində dominikanların ermənilərlə əlaqələrinin məhdudlaşması müşahidə olunur. Buna səbəb erməni katolikosların xarici qüvvələrdən aldıkları yardımlara görə həbs olunması idi.⁵⁸ Papalıq erməniləri nəzarətdən çıxartmamaq məqsədilə 1632-ci ildə Dominikan missionerlərindən olan Paolo Piromallini Səfəvi torpaqlarına göndərmişdi. O, 25 il ərzində Naxçıvanda və digər ərazilərdə olan erməniləri təsir altında saxlamağı bacarmışdı. Paolo Piromallinin nüfuzu o qədər yüksəlmişdi ki, ermənilər onu Üçmüədzin kilsəsinə dəvət etmişdilər. Lakin bu dominikan keşiş dini fəaliyyətinə görə Üçmüədzindən qovulmuş və 1652-ci ilə qədər İsfahanda yaşamışdır.⁵⁹

Paolo Piromallinin imperator III Ferdinandla sıx əlaqələri vardı. III Ferdinand 1645-ci il aprelin 22-də II Şah Abbasa məktub göndərmişdi. İmperator məktubunda xahiş edirdi ki, Paolo Piromalliyə katolik dinini yaymağa və məktəblərdə öyrətməyə icazə verilsin. 1655-ci ildə Paolo Piromalli Naxçıvan yepiskopu seçildi. Denis Halft Paolo Piromallinin tez-tez Səfəvi baş vəziri Xəlifə Sultanla (1592-1654) dini debatlarda iştirak etdiyini yazır. Dominikan keşişin Romaya göndərdiyi hesabatdan məlum olur ki, türk və fars dillərini bilmədiyindən üç il dil öyrənməyə vaxt sərf etmişdi.⁶⁰

1650-ci ildə Naxçıvanı ziyarət edən Jan Baptist Tavernye öz səyahətnaməsində yazır ki, latınlaşma fəaliyyəti xristianlığın bu uzaq yerində elə inkişaf edib ki, erməni dindarlar dominikan ilahilərini latınca oxuyurlar və latınca vəzlər verirlər. J.B.Tavernye Naxçıvan ərazisində yerləşən katolikləri təsvir edərək Dominikan keşişlərinin ermənilər arasında təbliğat apardığını yazır: “Naxçıvan və Culfa arasında həm şimal, həm də cənubda, bir-birlərindən aşağı-yuxarı 2-3 mil uzaqlıqda on xristian erməni monastırı var. Bunlar papaya bağlıdır və dominikan din adamları tərəfindən idarə olunur”.⁶¹

XVII əsrin 70-ci illərində Səfəvilər dövlətinə baş çəkən məşhur fransız səyahətçi Jan Şardenin (1643-1713) əsərində Azərbaycanda yaşayan katoliklər, o cümlədən dominikanlar haqqında məlumat verir. O, Naxçıvanı təsvir edərkən bu qədim diyarda “dominikan kəndlərin olmasından” bəhs edir: “Naxçıvanın şimal istiqamətində, təxminən beş fərsəx məsafədə “Abrener” (“Abaran”) adlı böyük bir kənd yerləşir. Bu toponim “bərəkətli sahə” mənasını ifadə edir. Həmin kəndin əhalisi, eləcə də ona yaxın yeddi kəndin sakinləri Roma katoliklərinə mənsubdurlar. Onların yepiskopları və ruhani rəhbərləri Dominikan təriqətinə mənsub din xadimləridir”.⁶²

⁵⁸ Charles Frazee. **Katoliklər və Sultanlar: Kilisə və Osmanlı İmperatorluğu 1453-1923**. Çeviren Kemal Beydilli. İstanbul: Küre Yayınları, 2009, s.186.

⁵⁹ Frazee, **Yenə orada**, s.189.

⁶⁰ Dennis Halft, “Paolo Piromalli”, **Christian-Muslim realtions a Bibliographical History**, Vol.10. Ottoman and Safavid Empires (1600-1700) Leiden: Brill, 2017, p.584.

⁶¹ Tavernier, **Yenə orada**, s.80.

⁶² Jean Chardin, **Chardin Seyahatnamesi (İstanbul, Osmanlı Torpaqları, Gürcüstan, Ermenistan, İran 1671-1673)**. Çeviri Ayşe Meral. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014, s. 316.

Bu dövrdə Habsburqların dominikanlara mütəmadi dəstəyi hiss olunur. 1663-cü ildə imperator I Leopoldun II Şah Abbasa Antonio Taki adlı dominikan keşişi təqdim etməsilə bağlı rəsmi məktub var. 1682-ci ildə Sebastian Knab papa tərəfindən Naxçıvana yepiskop təyin olundu və yenə də Habsburqlar bu keşişə dəstək nümayiş etdirdilər. Sebastian Knab İsfahanda şahdan Dominikan monastırının açılmasını xahiş etmişdi və Şah Süleyman (1666-1694) buna razılıq vermişdi.⁶³ Buna baxmayaraq, Səfəvi imperiyasında katolik missionerlərin fəaliyyəti qarşıya qoyulan məqsədləri gerçəkləşdirməyə yetərli olmadı.

Nəticə

Dominikan dini ordeninin XIII-XVII əsrlərdə Azərbaycanda apardığı missionerlik fəaliyyəti gözlənilməli kimi kütləvi dini dönüşlərlə nəticələnmemiş, lakin regionun siyasi və diplomatik münasibətlər sistemində müəyyən təsir göstərmişdir. Missionerlərin fəaliyyəti sayəsində Roma papalığı Cənubi Qafqazda və Yaxın Şərqdə dini-siyasi məlumat mənbələri əldə etmiş, Səfəvi dövləti isə Qərb xristian dünyası ilə münasibətlərində ehtiyatlı, lakin maraqlı mövqe ortaya qoymuşdur. Beləliklə, dominikanların fəaliyyəti əsasən ideoloji deyil, informasiya və diplomatik əlaqələrin formalaşması baxımından əhəmiyyətli olmuşdur.

XIII-XIV əsrlərdə Dominikan rahibləri həm Roma papalığı, həm də Elxanilər sarayı arasında vasitəçi kimi çıxış edirdilər. Onlar Qərb-Şərq münasibətlərində, xüsusilə Avropa monarxları və Elxanilər arasında ittifaq yaratmaq səylərində mühüm rol oynadılar. Dominikan missionerləri vasitəsilə Avropaya Şərq mədəniyyəti, eləcə də Azərbaycan haqqında məlumatlar ötürüldü. Bu, Avropada Yaxın Şərqə dair biliklərin artmasına səbəb oldu.

Katolik təbliğatı yerli müsəlman və xristian (əsasən nestorian və erməni-griqorian) icmaları arasında geniş yayılmadı. İslamın möhkəm mövqeyi və yerli kilsələrin müqaviməti dominikanların fəaliyyətinin təsir dairəsini xeyli məhdudlaşdırdı. XIV əsrin sonlarından etibarən Əmir Teymurun yürüşləri və regionda siyasi sabitliyin pozulması Dominikan missiyalarının tənəzzülünə gətirib çıxardı.

Səfəvi imperiyasında da başda Roma papası olmaqla Dominikan dini ordeninin missionerlik fəaliyyəti gözlənilən nəticəni vermədi. Bu uğursuzluğun bir sıra siyasi, dini və sosial səbəbləri olmuşdur. Bu uğursuzluq həm yerli şəraitin xüsusiyyətləri, həm də katolik missionerlərinin fəaliyyət strategiyasının məhdudiyətləri ilə bağlı idi. Əsas amilləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Dini-siyasi şərait – Səfəvilər dövləti şüa məzhəbini rəsmi ideologiya kimi qəbul etmişdi. Dövlətin legitimliyi “imamət” prinsipi üzərində qurulduğu üçün

---

⁶³ Charles Frazee, **Catholics and sultans: The church and the Ottoman Empire, 1453-1923**. London: Cambridge University Press, 2006, p.45; Gunay Heydarli, “Activities of Dominican and Augustinian missionaries in the territory of the Safavid Empire: interreligious exchanges and challenges”, **Revista Română de Studii Eurasiatice, an XVI**, nr. 1-2/2020, p.222.

katolik təliminin yayılması, xüsusilə də Roma Papalığına sədaqət ideyası, ideoloji baxımdan dövlətin əsas sütunlarına zidd idi.

2. Müsəlman ruhanilərin müqaviməti – Səfəvilər dövründə şiə ruhani təbəqəsi (müctəhidlər, mütəfəkkirlər, alimlər) cəmiyyət üzərində güclü nüfuza malik idi və hər hansı “yad” dini təsirə qarşı kəskin reaksiya göstərirdi. Katolik missionerlər tez-tez “bidət” və “fitnə” yaymaqda ittiham olunurdular.

3. Sosial-mədəni amillər – Səfəvilər dövlətində İslam dini yalnız inanc deyil, həm də mədəni və hüquqi sistemin əsasını təşkil edirdi. Katolik ideologiyası yerli dil, adət və dini dünyagörüşlə uyğunlaşmadığı üçün xalq arasında geniş sosial bazaya malik ola bilmədi.

4. Siyasi münasibətlər – Katolik missionerlərinin (o cümlədən dominikanların) fəaliyyəti çox vaxt Avropa dövlətlərinin (xüsusilə, Portuqaliya, Fransa və İspaniyanın) siyasi maraqları ilə paralel şəkildə həyata keçirilirdi. Bu isə Səfəvi sarayında onların casusluq və ya diplomatik təsir agentləri kimi qəbul edilməsinə səbəb olurdu.

5. Osmanlı amili – Katolik dünyasının əsas hədəfi Osmanlı imperiyasına qarşı müttəfiqlər qazanmaq idi. Lakin Səfəvilər, Osmanlılarla müharibələr aparmalarına baxmayaraq, Roma papası ilə açıq ittifaq qurmaqda ehtiyatlı davranırdılar, çünki bu, daxili dini sabitliyə təhlükə yarada bilərdi.

6. Dil və kommunikasiya çətinlikləri – Missionerlərin çoxu türk və ya fars dillərini tam mənimsəyə bilmədiyindən, təbliğat fəaliyyəti əsasən erməni və yaxud gürcü icmaları vasitəsilə aparılırdı. Bu isə yerli müsəlman əhali ilə əlaqələrin zəif qalmasına səbəb olurdu.

7. Protestant və pravoslav rəqabəti – XVI-XVII əsrlərdə xristian dünyasının daxilindəki parçalanma (reformasiya, pravoslav-katolik qarşিদurması) da missioner fəaliyyətinin birliyini zəiflətdi. Bu isə Səfəvi sarayında katoliklərin mövqeyini daha da mürəkkəbləşdirdi.

Səfəvi imperiyasında katolisizmin uğursuzluğu, dini monolitliyin qorunması siyasəti, sosial-mədəni adaptasiya çətinlikləri və missionerlik fəaliyyətinin siyasi məqsədlərlə assosiasiya olunması ilə izah olunur. Bu səbəbdən katolik təbliğatı, əsasən erməni və suriyalı xristian icmaları arasında məhdud təsir dairəsində qalmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

Azərbaycan dilində

1. Əlizadə Anar. **Azərbaycanda xristianlıq: keçmişdən bu günə**. Bakı: “Elm və təhsil”, 2016.
2. Mahmudov Yaqub. **Azərbaycan diplomatiyası**. Bakı: Təhsil, 2006.
3. Mahmudov Yaqub. **Səyahələr, kəşflər və Azərbaycan**. Bakı: Təhsil, 2012.

Türk dilində

4. Ay Resul. “Moğollar ve Katolik Misyonerlik: Fransisken ve Dominiken Rahiplerinin Asya ve Yakınoğu'da Misyonerlik Faaliyetleri (13-14. Yüzyıllar)”, **Avrupa Tarihinde Türk Eli Gümeç Karamuk Armağanı**, Hacettepe Üniv. Yay., Ankara: 2017, s.39-59.
5. Chardin Jean. **Chardin Seyahatnamesi (İstanbul, Osmanlı Torpakları, Gürcüstan, Ermenistan, İran 1671-1673)**. Çeviri Ayşe Meral. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
6. Frazee Charles A. **Katolikler ve Sultanlar: Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923**. Çeviren Kemal Beydilli. İstanbul: Küre Yayınları, 2009.
7. Gündüz Şinasi. Misyonerlik, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 2005.
8. Gündüz Şinasi. Hıristiyanlık, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul: 2015.
9. Özcan Altay. “Timur’un Seferine Kadar Kafkasya’da Katolik Rahipler ve Kilseleri Üzerine”. **Tarih Araştırmaları Dergisi**. C.39, Sayı 68, 2020, s.206-224.
10. Simon de Saint Quentin. **Bir Keşiş’in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248**, tərçümə Erendiz Özbayoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı Yayını, Antalya: 2006.
11. Spuler Bertold, **İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür – İlhanlılar Devri, 1220-1350**, Çeviren: Cemal Köprülü, TTK, Ankara: 1987.
12. Taşçı Kemal, “Ortaçağda seyahat-misyonerlik ilişkisi: Saint-Quentinli dominiken keşiş Frer Simon’un seyahat raporunun selçuklu, tatar/moğol ve misyonerlik tarihi bakımından önemi”, **Düşünce Dünyasında Türkiz**, Yıl: 12, Sayı: 60, Aralık 2021
13. Tavernier Jean Baptiste, **Tavernier seyahatnamesi**. Çeviren T.Tunçdoğan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.

Rus dilində

14. Галонифонтибус Иоанн де, **Сведения о народах Кавказа (1404 г.) (Из сочинения «Книга познания мира»)**. Баку: Изд-во «Элм», 1980.
15. Зевакин Е.С. – Пенчо Н.А. “Очерки по истории Генуйских колонии на Западном Кафказе в XIII и XV вв.”, **Исторический Записки**, т.3. 1938, с.72-129.
16. Мамедова Фарида, Абасов Ариф. «Азербайджан», **Католическая энциклопедия**. Москва: Изд-во Францисканцев, т.1 (А-3), 2002.
17. Марко Поло. **Путешествие**. Пер. со старофранц. Ленинград: Изд-во Гослитиздат, 1940.
18. **После Марко Поло. Путешествия западных чужеземцев в страны трех Индий**. Пер. с лаг. и староитал. яз., вступит, статья и прим. Я.М.Света. Москва: Изд-во Наука, 1968.
19. Приходко Грегор. **История христианства в Казахстане и Средней Азии в средние века**. [Elektron resurs]: © Караганда: 2000. – URL: <http://birmaga>

- .ru/dost/история+христианства+в+казахстане+и+средней азии+в+средние века b/part-15.html (müraciət tarixi: 05.10.2025).
20. Хенниг Рихард, Неведомые земли, т.III. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1962.

İngilis dilində

21. Baldwin Mark. "Missions to the East in the Thirteenth and Fourteenth Century", **A History of the Crusades**, Vol.V, eds. N.P. Zacour, H.W. Hazard, The University of Wisconsin Press, 1985, pp.452-518.
22. Cahen Claude. "The Mongols and The Near East", **A History of the Crusades** (ed. Kenneth M. Setton), Univ. Of Pensilvania Press, Philadelphia: 1962.
23. Canby Sheila R. **Shah Abbas: The Remaking of Iran**. London: British Museum, 2009.
24. Goodrick-Clarke Nicholas. "Rarnon Lull's New World Order: Esoteric Evangelism and Frontline Philosophy", **Anies Goodrick**, 912, 2009, pp.175-194.
25. Halft Dennis, "Paolo Piromalli". **Christian-Muslim realtions a Bibliographical History**, Vol.10. Ottoman and Safavid Empires (1600-1700). Leiden: Brill, 2017, pp.582-587.
26. Heydarli Gunay. "Activities of Dominican and Augustinian missionaries in the territory of the Safavid Empire: interreligious exchanges and challenges", **Revista Română de Studii Eurasiaticе, an XVI**, nr. 1-2/2020, pp.217-228.
27. Frazee Charles. **Catholics and sultans: The church and the Ottoman Empire, 1453-1923**. London: Cambridge University Press, 2006.
28. Guzman Gregory. "Simon of Saint-Quentin and the Dominican Mission to the Mongol Baiju: A Reappraisal", **Speculum**, XLVI, 1971, p.232-249.
29. Lawrence Clifford. **The Friars: The Impact of the Early Mendicant Movement On Western Society**. London: Longman, 1994.
30. Lockhart Laurence. "European contacts with Persia, 1350-1736", **The Cambridge history of Iran: The Timurid and Safavid periods**, Volume 6, (edited by Peter Jackson and Laurence Lockhart), Cambridge University Press, 1986.
31. Marsh-Edwards J.C. "Dominicans in the Mongol Empire". **Blackfriars**, Vol.18, No.209 (August, 1937), p.599-605.
32. Marsh-Edwards J.C. "Dominicans and the Nestorian Church in the Thirte enth Century". **Blackfriars**, Vol.19, No.220 (July, 1938), p.517-523.
33. Matthee Rudi. "The politics of Protection. İberian missionaries in Safavid İran under Shah Abbas I (1587-1629)", **Contacts and controversies between Muslims, Jews and Christians in the Ottoman Empire and Pre-Modern Iran**. Ed. Adang C., Schmidtke S. Würzburg: Ergon Verlag Würzburg, 2010, pp.245-273.
34. **Muslims, Mongols and Crusaders**, edited by Dr Gerald Hawting. London: Routledge, 2005.
35. Sinor Denis. "The Mongols and Western Europe", **A History of the Crusades**, Vol.III, ed. H.W. Hazard, The University of Wisconsin Press, 1975.

36. **The Medieval and Reformation Church, An Abridgment of History of the Church**, edited Hubert Jedin, John Patrick Dolan, Vol.4 to 6, New York: 1993.
37. Woods Richard. **Mysticism and Prophecy: The Dominican Tradition (Traditions of Christian Spirituality)**. New-York: Orbis Book, 2001.

İtalyan dilində

38. Heid Wilhelm. **Histoire du commerce du Levant au moyen age**, t.II. Leipzig: 1936.
39. Golubovich Girolamo. **Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e del Oriente Francese**, t.II. Quarachi, 1909-1929.
40. Kohler Charles. “Documents relatifs a Guillaume Adam”, – **Revue d’Orient Latin**, t.X. Paris, 1903-1904, pp.21-26.
41. Jean Richard. **La Papauté et les Missions D’Orient au Moyen Age (XIII – XV siècles)**, Ecole Française de Rome, Roma: 1977.

Fransız dilində

42. Claverie Pierre-Vincent. “Deux Lettres Inedites de la Premiere Mission en Orient d’Andre de Longjumeau (1246)”. **Bibliothèque de l’Ecole des Chartes**, 158/1, 2000, pp. 283-292.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Nəcəfli Tofiq Hübət oğlu – tarix elmləri doktoru, A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı

Nəcəfli Tofiq Hübət – Doctor of Historical Sciences, A.A.Bakıxanov Institute of History, ANAS. Azerbaijan, Baku

UOT: 94 (479.24)

CƏNUBİ QAFQAZDA ZEMSTVO MÜZAKİRƏLƏRİ VƏ REGIONUN
İNZİBATİ-ƏRAZİ QURULUŞU MƏSƏLƏLƏRİ (1905-1917)

©2025

AYGÜN ƏZİMOVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0002-1119-1856, e-mail: aygun.azimova77@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2025.1.29>

Xülasə:

1864-cü il əsasnaməsi ilə çar Rusiyasında yerli özünüidarə orqanı kimi yaradılan zemstvo təsisatı öz dövrünə görə irəli bir addım idi. Lakin həmin vaxt zemstvolar yalnız imperiyanın daxili quberniyalarında təşkil edilmiş və milli ucqarlara şamil edilməmişdi. Rusiyada baş verən 1905-1907-ci illər inqilabı dövründə idarəçilikdə islahatlar aparılması tələbləri hər yanda olduğu kimi Cənubi Qafqazda da aktuallaşmışdı. Buraya canişin təyin olunan İ.İ.Vorontsov-Daşkovun idarəçiliyi dövründə Cənubi Qafqazda zemstvo müzakirələri başlamışdı. 1905, 1909, 1916, 1917-ci illərdə dəfələrlə məsələnin müzakirəsi üçün müşavirələr keçirilsə də, zemstvo idarəçiliyi faktiki olaraq tətbiq olunmamışdı. Zemstvo müzakirələri çarizmin müstəmləkə asılılığında olan Cənubi Qafqaz millətləri arasında münasibətlərin tədricən yeni müstəviyə keçdiyini və milli-siyasi münasibətlərin diskursunun qısa dövr ərzində necə dəyişdiyini nümayiş etdirmişdi.

Məqalədə 1905-1917-ci illərdə Cənubi Qafqazda həyata keçirilən zemstvo müzakirələri araşdırılmış və bu zaman əsas diqqət zemstvoların təşkili zamanı inzibati ərazi məsələlərinin həlli cəhdlərinin təhlilinə yönəldilmişdir. Regionun inzibati ərazi quruluşunda dəyişikliyə nail olmaq üçün ermənilərin zemstvo müşavirələrində məqsədyönlü fəaliyyətinin dinamikası üzə çıxarılmışdır. Eləcə də gürcülərin Zaqatala dairəsi ilə bağlı iddialarına toxunulmuşdur. Zemstvo müzakirələrinin regionda milli münasibətlərdə ziddiyyətləri üzə çıxartdığı göstərilmiş və müzakirələrdə azərbaycanlı nümayəndələrin də öz mövqelərini ciddi müdafiə etdikləri müəyyən olunmuşdur.

Araşdırmaya cəlb olunan çoxsaylı mənbə və ədəbiyyat məsələ ilə bağlı tərəflərin mövqeyini müqayisə etməyə və obyektiv nəticəyə gəlməyə imkan vermişdir.

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, zemstvo, Q.Tumanov, A.Xatisov, Daşnaksutyun partiyası, milli ziddiyyətlər, mübahisəli ərazi*

ZEMSTVO DELIBERATIONS IN THE SOUTH CAUCASUS AND
ISSUES OF THE REGION'S ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL
STRUCTURE (1905-1917)

©2025

AYGUN AZIMOVA*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0000-0002-1119-1856, e-mail: aygun.azimova77@gmail.com

Abstract:

The zemstvo system, established as a local self-government institution in Tsarist Russia under the 1864 Statute, represented a progressive step for its time. However, zemstvos were organized only in the internal provinces of the empire and were not extended to the national peripheries. During the 1905–1907 Revolution, the demand for administrative reforms became urgent in the South Caucasus as well. Under the administration of Governor-General I.I.Vorontsov-Dashkov, zemstvo conferences began to be held in the region. Although discussions took place repeatedly – in 1905, 1909, 1916, and 1917 – the zemstvo administration was never actually implemented. These conferences demonstrated how relations among the peoples of the South Caucasus, who were under tsarist colonial rule, gradually moved to a new level and how rapidly the discourse of national and political relations transformed.

This article examines the characteristics of zemstvo discussions held in the South Caucasus between 1905 and 1917, focusing primarily on the analysis of attempts to resolve administrative and territorial issues during the planning of zemstvo organization. The study reveals the purposeful and strategically designed activity of the Armenian side at zemstvo conferences aimed at altering the region's administrative division in their favor. It also addresses the territorial claims of the Georgians concerning the Zakatala district. The zemstvo conferences exposed deep contradictions in interethnic relations and demonstrated that Azerbaijani delegates consistently and convincingly defended their positions.

The use of a wide range of sources and scholarly literature enabled a comparative analysis of the positions of the involved parties and allowed for objective academic conclusions.

Keywords: *South Caucasus, zemstvo, G.Tumanov, A.Khatsov, Dashnak-tutyun Party, national contradictions, disputed territory*

ЗЕМСКИЕ СОВЕЩАНИЯ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ И ВОПРОСЫ
АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО УСТРОЙСТВА РЕГИОНА
(1905-1917 гг.)

©2025

АЙГЮН АЗИМОВА*

*Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова
ORCID: 0000-0002-1119-1856, e-mail: aygun.azimova77@gmail.com

Резюме:

Земская система, учреждённая как орган местного самоуправления в царской России в соответствии с Положением 1864 года, являлась прогрессивным шагом для своего времени. Однако в тот период земства были организованы только во внутренних губерниях империи и не распространялись на национальные окраины. В период революции 1905-1907 годов требования о проведении реформ в управлении стали актуальными и на Южном Кавказе. В период правления наместника И.И.Воронцова-Дашкова на Южном Кавказе начались земские совещания. Хотя обсуждения проводились неоднократно – в 1905, 1909, 1916 и 1917 годах, – земское управление так и не было создано. Земские совещания продемонстрировали, как отношения между народами Южного Кавказа, находившимися в колониальной зависимости от царизма, постепенно переходили на новый уровень и как в кратчайшие сроки изменялся дискурс национально-политических отношений.

В настоящей статье рассматриваются особенности земских обсуждений, проходивших на Южном Кавказе в 1905-1917 годах, при этом основной акцент сделан на анализе попыток разрешения административно-территориальных вопросов в процессе проектирования земского устройства. Выявляется направленная и стратегически продуманная активность армянской стороны на земских совещаниях с целью добиться изменения административного деления региона в свою пользу. Кроме того, рассматриваются территориальные притязания грузин в отношении Закатальского округа. Отмечено, что земские совещания выявили острые противоречия в национальных отношениях, а также установлено, что азербайджанские делегаты последовательно и аргументированно отстаивали собственные позиции.

Привлечение широкого круга источников и научной литературы позволило провести сопоставительный анализ позиций вовлечённых сторон и прийти к объективным научным выводам.

Ключевые слова: Южный Кавказ, земство, Г.Туманов, А.Хатисов, партия Дашнакцутюн, национальные противоречия, спорная территория

Giriş

Cənubi Qafqazın işğalından sonra çarizmin bu bölgədə idarəçiliyi Rusiya imperiyasının daxilində gedən ictimai-siyasi proseslərdən asılı olaraq tez-tez dəyişikliklərə məruz qalırdı. XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında həyata keçirilən burjua mahiyyətli islahatlar milli əyalətlərə daha gec və daha məhdud şəkildə tətbiq olunurdu. Bu həm çarizmin müstəmləkəçi siyasəti ilə, həm də yerlərdəki etnik-millət amillərlə bağlı idi və burada özünüidarə institutunun təşkilində özünü göstərmişdi. XIX əsrin son rübündən bir sıra Cənubi Qafqaz şəhərlərində bələdiyyələr və şəhər dumaları yaradılsa da, kəndlərin özünüidarəsində mühüm rol oynayan zemstvoların təşkili daha mürəkkəb məsələ olaraq

öz həllini gözləməkdə idi. Əksinə, çarizm XIX əsrin sonlarına doğru regionu imperiyanın mərkəzi ilə daha da sıx bağlamaq istiqamətində tədbirlər görürdü ki, bu da milli hərəkətlərin vüsət aldığı bir dövrdə milli amillərin nəzərə alınmaması demək idi. Lakin 1905-ci ildə başlanan inqilabdan sonra Cənubi Qafqazda başlanan hərəkətlənmə və milli münafişələrin baş qaldırması burada idarəçilik məsələsinə münasibəti dəyişməyi və islahat keçirməyin labüdlüyünü göstərdi. Bu zaman regiondakı etnokonfessional müxtəliflik, sosial-ictimai və iqtisadi xüsusiyyətlər və nəhayət, azərbaycanlıların, gürcülərin və ermənilərin fərqli ictimai-siyasi yetkinlik səviyyəsi də nəzərə alınmalı idi. Onların hər birinin ictimai fəalları və ziyalıları zemstvonun diyarda tətbiqinin zəruriliyini anlayırdılar. Bu Cənubi Qafqazda 1905, 1909, 1916, 1917-ci illərdə keçirilən zemstvo müzakirələrində özünü göstərmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqazda zemstvo idarəsinin tətbiqi məsələsi Azərbaycan tarixşünaslığında bir o qədər də araşdırılmamışdır. Bu da zemstvo islahatının son nəticədə keçirilməməsi ilə bağlı idi. Lakin məsələ burasındadır ki, zemstvo tətbiq olunmasa da, onun ətrafında gedən uzun müzakirələr çarizmin milli siyasəti və ən əsası regionda milli münasibətlər barədə bir çox mühüm məqamlara aydınlıq gətirir. Ümumilikdə isə 1905-1917-ci illər ərzində keçirilən zemstvo müzakirələri müxtəlif ictimai-siyasi vəziyyətlərdə bu və ya digər milli qrupun davranışı, siyasi çevikliyi və ya uzaqgörənliyi, ictimai və milli xadimlərin ritorikasının necə dəyişməsi baxımından da maraq doğurur. Hətta belə də hesab edilir ki, zemstvo məsələsinin müzakirəsi Qafqazda yeni siyasi mədəniyyət təcrübəsinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdı.¹

Məlum olduğu kimi, 1864-cü il əsasnaməsi ilə yaradılan zemstvo təsisatı yerli seçkili özünüidarə orqanı olaraq Rusiyanın mühüm ictimai-siyasi institutlarından biri idi. Fevral inqilabı ərəfəsində isə Rusiyanın 43 quberniyasında zemstvo fəaliyyət göstərirdi.² Qalan 51 quberniyada zemstvo islahatının tətbiqi müxtəlif səbəblərdən həyata keçirilməmişdi. Sonrakı illərdə zemstvoların idarəçilikdə çəkisinin artırılması tendensiyası başlamışdı. Belə ki, 1890-cı il islahatından sonra zemstvoların statistika, xalq təhsili, tibb, veterinar iş və s. sahədə fəaliyyəti genişləndirilərək xalis təsərrüfat məsələləri çərçivəsindən uzaqlaşmış və hakimiyyətin diqqətini özlərinin siyasi hüquqlarının genişləndirilməsinin zəruriliyinə yönəlmişdilər.³

1905-ci il zemstvo müzakirələri

I Rus inqilabı dövründə dəyişiklik və islahatlar abu-havası və ən əsası baş qaldıran milli ziddiyyətlər Qafqazda da yerli özünüidarənin tətbiqi məsələsini aktuallaşdırmışdı. İlk növbədə regionda hakimiyyəti möhkəmləndirmək məqsədi

---

¹ Дмитрий Прасолов. Земский вопрос в общественно-государственном взаимодействии на Кавказе в конце XIX – начале XX в. **Кавказология**, 2020, №4, с.69-94, с.87.

² Григорий Герасименко. **Земское самоуправление в России**. Москва, Наука, 1990, с.43.

³ Григорий Герасименко. **Yenə orada, Земское самоуправление...**, с.27.

ilə çar II Nikolay Qafqazın idarəsində yenidən dəyişiklik edərək canişinliyi bərpa etdi və qraf İ.İ.Vorontsov-Daşkov buraya canişin təyin olundu. Vəzifəsinin icrasına başlamazdan öncə, diyarın idarəsini optimallaşdırmağa çalışan İ.İ.Vorontsov-Daşkov regionalizm prinsipinə qayıdaraq diyarda həyata keçirməyi planlaşdırdığı islahatlarla bağlı layihəni çara təqdim etdi. Canişin yerli “ictimai qüvvələrin” Canişin Şurasına daxil edilməsini məqsəduyğun hesab edir və bunu Qafqazda zemstvoların təşkili ilə əlaqələndirirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Vorontsov- Daşkov hələ nazir olduğu dövrdə zemstvoların səlahiyyətləri barədə müzakirələrdə daha loyallı mövqeyi ilə seçilirdi.⁴

Canişinin mövqeyi həmçinin regiondakı müxtəlif millətlərin ictimai-siyasi fəallığının gözləntiləri ilə səsleşirdi. Özünüidarə institutunun tətbiqinin zəruriliyini regionda yaşayan əksər millətlərin ictimai fəalları, ziyalıları aydın şəkildə dərk etsələr də, onların hər biri üçün məsələnin mühümlüyünü şərtləndirən amillər bir qədər fərqli idi. Qeyd edək ki, Cənubi Qafqazda zemstvonun tətbiqinin zəruriliyi məsələsini XIX əsrin 60-cı illərində Qori qəzası zadəganları qaldırmışdılar.⁵ 1871-ci ildə çar II Aleksandr Tiflisdə olarkən şəhərin zadəganları da ona bu məsələ barədə istəklərini çatdırmışdılar.⁶ Lakin zemstvo islahatının həyata keçməsinə ən çox can atanlar ermənilər olmuşdular ki, bu da onların ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişikliklərlə bağlı idi.

Məlum olduğu kimi, 1905-ci ilin iyununda həm ermənilər, həm azərbaycanlılar vəzifəsinin icrasına başlayan Qafqaz canişininə öz milli ehtiyacları və istəklərinin ifadə olunduğu peticiyalarını təqdim etmişdilər. Lakin diqqət yetiriləcək məqam bundan ibarət idi ki, əgər azərbaycanlıların peticiyasında müsəlmanlara ruslarla bərabər hüquqların verilməsi, daha sonra idarəçilik orqanlarının demokratikləşməsi müddəaları qeyd olunmuşdusa, ermənilərin təqdim etdiyi peticiyanın ilk müddəası konkret olaraq Qafqazda zemstvonun tətbiqi barədə idi.⁷ Burada ermənilər üç zemstvo həlqəsi yaratmağı təklif edirdilər. Ermənilərin bu məsələ ilə bağlı təfərrüatlara getmələri həm də onların bu məsələyə daha əvvəldən maraq göstərmələri ilə də bağlı idi. Hələ XIX əsrin sonlarından erməni ziyalıları və ictimai xadimləri bilavasitə zemstvo ilə bağlı konkret təkliflərlə çıxış etmişdilər ki, bunlardan ən fəal knyaz Qriqori Tumanov idi. İlk dəfə 1882-ci ildə bu məsələ ilə bağlı tədqiqatlara başlayan⁸ Tumanov, çiyin-çiyinə yaşayan Qafqaz xalqları arasında

⁴ Диляра Исмаил-заде. **И.И. Воронцов-Дашков. Кавказский наместник.** Москва, Центрополиграф, 2005, с.80.

⁵ **Материалы по вопросу о введении земских учреждений в Закавказье: работы губернских совещаний 1909 года. Т.1. Бакинская губерния, Бакинское градоначальство и промышленный район.** Тифлис, Канцелярия наместника его императорского величества на Кавказе, 1915, с.23.

⁶ Георгий Туманов. **Итоги земских совещаний на Кавказе.** Тифлис, Типография «Либерман», 1915, с.4.

⁷ Григор Чалхушьян. **Армянский вопрос в России.** Ростов-на-Дону, Электронпечатня Тер-Авроляна, 1905, с.29.

⁸ Георгий Туманов. **Үенə orada, Итоги ...,** с.3-4.

qarşılıqlı düşmənçiliyin səbəblərdən birinin məhz müştərək ictimai işlə birgə məşğul olmamaq və bundan dolayı birləşmənin faydasını bilməməklə əlaqələndirirdi.⁹ O, islahatın 1864-cü il əsasnaməsi əsasında dərhal keçirilməsini təklif edir və bunu yerlərdə müzakirələrin işini ləngiyəcəyi ilə əsaslandırır.¹⁰ Hətta onun mövqeyini dəstəkləyənlər bir qədər irəli gedərək 1905-ci il iyunun 22-də Tiflis Dumasında xüsusi müşavirədə (erməni xadimlərin – Q.Tumanov, A.Xatisov, A.Kalantarov burada iştirak edirdi – A.Ə.) sözügedən əsasnamə əsasında Cənubi Qafqazda dərhal zemstvonun tətbiqi barədə qərar da qəbul edilməsinə nail olmuşdular.¹¹ Lakin həmin vaxt canişin bu mövqeni qəbul etməyərək əsasnamənin yerlərdə müzakirəsini məqsədəuyğun hesab etmişdi.¹² Bundan sonra 1905-ci il iyulun 16-da Tiflisdə Canişin Şurasında məsələ müzakirəyə çıxarılmışdı.

Vorontsov-Daşkovun müzakirə üçün təqdim etdiyi layihəyə görə Cənubi Qafqazda Rusiyanın daxili quberniyalarından fərqli olaraq aşağı pillə kimi xırda zemstvo vahidləri olaraq kənd və sahə, daha sonra qəza və ya dairə (quberniya), və nəhayət ümum-Qafqaz çərçivəsində vilayət zemstvosu yaradılmalı idi.¹³ Əslində bu layihə diyarın inzibati bölgüsünə köklü dəyişikliyə zəmin yaradırdı.

Müşavirədən az sonra “Zemstvo əsasnaməsi” dərc olunmuş və ardınca bütün Qafqazı zemstvo hərəkatı bürümüşdü.¹⁴ 1905-ci ildə 58 zemstvo müşavirəsi keçirilmiş və onun 53-də Cənubi Qafqazda dərhal zemstvo islahatının tətbiqi qərara alınmışdı.¹⁵ Həmin müzakirələrdə bütün silklərin nümayəndələrinin iştirakını nəzərdə tutan 1864-cü il əsasnaməsi əsasında zemstvonun tətbiqinə səs verilmişdi. Lakin tez sürət götürən zemstvo kampaniyası 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman qırğınları və Cənubi Qafqazı bürüyən kəndli hərəkatları səbəbindən yarımçıq qalmışdı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, islahatın keçirilməsinə mane olan mühüm amillərdən biri çar hakimiyyətinin və mühafizəkar dairələrin ümumən məsələyə münasibəti idi. Onlar milli hərəkatların artdığı bir dövərdə Cənubi Qafqazda zemstvo idarəsinin yaranmasının regionda separatçılıq meyillərinin artmasına səbəb olacağından ehtiyatlandırdılar ki, bu da əsassız deyildi.

---

⁹ Георгий Туманов. **К введению на Кавказе земского самоуправления.** Тифлис, Гермес, 1905, с.9.

¹⁰ Георгий Туманов. **Yenə orada, К введению ...**, с.18.

¹¹ Георгий Туманов. **Yenə orada, К введению ...**, с.20.

¹² Георгий Туманов. **Yenə orada, К введению ...**, с.71.

¹³ **Материалы по вопросу о введении земских учреждений в Закавказье. Том I. Бакинская губерния, Бакинское градоначальство и промышленный район.** Тифлис, Канцелярия наместника его императорского величества на Кавказе, 1915, с.2.

¹⁴ **Azərbaycan tarixi. 7 cildə, V cild (1900 27 fevral – 1920).** Bakı, Elm, 2001, s.139.

¹⁵ Орест Семин, О. **Основные вопросы местного самоуправления: земская реформа на Кавказе и в нефтепромышленном районе г. Баку, с приложением обзора коммунальных положений Зап. Европы и России и земской сметы Закавказского края.** Баку, Труд, 1910, с.29.

Belə ki, hələ 1904-cü ildən gürcü federalistləri öz proqramlarında Qafqazın muxtariyyəti tələbini irəli sürmüşdülər.¹⁶ Məlum olduğu kimi, dünyada aktual olan milli hərəkatlar fonunda XIX əsrin son rübündən “erməni məsələsi” də ortaya çıxmışdı. Erməni siyasi partiyaları “Hnçaq” və Daşnaksutyun Türkiyədə ermənilərin muxtariyyətinə nail olmaq istəyirdilər. Xüsusən, Daşnaksutyun partiyası Cənubi Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirməkdə idi. Artıq bu dövrdə belə bir fikir yaranırdı ki, Türkiyə və Rusiya erməniləri bir milli-siyasi orqanizmdə birləşməlidirlər.¹⁷ Daşnaksutyunun Qafqazda təşkilati cəhətdən möhkəmlənməsi 1905-1907-cü illərdə davam etmiş və partiyanın 1907-ci ilin fevralında keçirilən IV qurultayında qəti olaraq başa çatmışdı.¹⁸ Qurultayda partiyanın “minimum proqramı” qəbul edilmiş və burada Türkiyə Ermənistanı ilə yanaşı Cənubi Qafqaza dair tələblər (Cənubi Qafqaz federativ Rusiya respublikası daxilində demokratik respublika olmalı idi) yer almışdı. Yenilik isə ondan ibarət idi ki, Cənubi Qafqaz respublikası geniş yerli muxtariyyət hüququ olan kantonlara bölünməli idi.¹⁹ Bildirilirdi ki, kantonlar yaradılarkən, sərhədlərin müəyyən olunması zamanı daha çox yekcins qrupların yaradılması üçün ölkənin topoqrafik və etnoqrafik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Məhz daşnakların inzibati idarəçiliklə bağlı mövqeləri sonrakı illərdə zemstvo müşavirələrində erməni tərəfinin mövqeyinə çevrilmişdi.

Belə vəziyyətdə Vorontsov-Daşkov özünün ümum-Qafqaz zemstvosu ideyası ilə sanki çağırışlara cavab verirdi. O hesab edirdi ki, ümumi Cənubi Qafqaz zemstvosunda buradakı bütün millətlərin təmsil olunması separatçılıqdan qorunmağa kömək edəcəkdir. Məhz buna görə də Vorontsov-Daşkov 1907-ci il 10 fevral tarixli hesabatında bu fikirlərin əsassız olduğunu bildirərək, yerlərdə zemstvo özünüidarəsində cəmlənən ictimai qüvvələrin diyarda genişlənən sosial-demokrat cərəyanına qarşı mübarizədə hökumətə kömək edə biləcəyinə diqqət çəkməyə çalışırdı.²⁰ Bu dövrdə Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinə P.Stolipin rəhbərlik (1906-1911) edirdi və o regionlarda milli siyasətlə bağlı mühafizəkar mövqedə olaraq separatçılıq cəhdlərinin qarşısını almağa çalışırdı. Sonradan zemstvo məsələsinin müzakirələrinin fəallarından biri, Tiflis şəhər başçısı və ermənilərin milli maraqlarının ardıcıl müdafiəçisi Aleksandr Xatisov öz xatirələrində də qeyd edirdi ki, o, Cənubi Qafqazda zemstvonun tətbiqi barədə Stolipinin razılığını almağa çalışsa da, o, ermənilərin bundan sonra muxtariyyət yaradacaqları səbəbindən buna razı olmadığını bildirmişdi.²¹

¹⁶ Ирада Багирова. **Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века.** Баку, ЭЛМ, 1998, с.164.

¹⁷ Карина Амбарцумян. А.И.Хатисов. «Русская революция и образование Республики Армения на Кавказе (1917-1918 гг.)». **Диалог со временем.** 2017. Вып. 60, с.365-383. <https://roii.ru/r/1/60.25>

¹⁸ Ирада Багирова. **Үенә орда, Политические партии и ор...,** с.222.

¹⁹ Ирада Багирова. **Үенә орда, Политические партии и ор...,** с.223.

²⁰ Диляра Исмаил-заде. **Үенә орда, И.И.Воронцов-Дашков. Кавказский...,** с.363.

²¹ Карина Амбарцумян. А.И.Хатисов. **Үенә орда,** «Русская революция и образование Республики ...

1909-cu il zemstvo müzakirələri

Vorontsov-Daşkov öz layihəsini Nazirlər Şurasına təqdim etdikdə, layihə Qafqaza görə çox mürəkkəb hesab edilmiş və regionun spesifik etnik və sosial ictimai xüsusiyyətlərinə görə burada vahid qurumunun yaradılmasının zemstvo prinsiplərinə uyğun olmadığı bildirilmiş və daha sadə – kənd, qəza və ya quberniya olmaqla 2 zemstvo vahidinin tətbiqi məqsədəuyğun hesab edilərək layihənin yenedən yerlərdə müzakirəsi tövsiyə edilmişdi.²² Bundan sonra 1909-cu ildə canişinin layihəsi yenedən müzakirəyə çıxarılmışdı.

1905-ci ilə olduğu kimi, yenə də ümum-Qafqaz zemstvosu barədə təklif ciddi müzakirələrə səbəb olmuşdu. Tiflis Dumasının sədri A.Xatisov tərəfindən Tiflis şəhərində çağırılan müşavirəyə azərbaycanlılardan İbrahim bəy Vəkilov və Hüseyn bəy Minasazov dəvət almışdılar.²³ Burada canişinin layihəsindən fərqli mövqe nümayiş etdirən erməni ictimai xadimlər A.Xatisov və A.Kalantar ümum-Qafqaz zemstvosunu müdafiə etməyərək, mümkün qədər yekcins əhali tərkibinə malik bir necə vilayət zemstvosu yaratmağı təklif edirlər.²⁴ A.Xatisovun irəli sürdüyü layihəyə görə 1.Tiflis, Kutaisi və Batum, 2.Qars vilayəti və İrəvan quberniyası, 3.Yelizavetpol, Bakı, Dağıstan vilayətləri²⁵ olmaqla üç vilayət zemstvosu yaradılması məqsədəuyğun hesab edilirdi. Göründüyü kimi, layihə Daşnaksutyunun proqramına tam uyğun idi.

Ümum-Qafqaz zemstvosunun hansı perspektivlər yaradacağını nəzərdə tutaraq Tumanov bildirir ki, bu zaman gürcülər idarəçilikdə azlıqda qalaraq “Şərqi Zaqafqaziyanın qeyri-mədəni kütləsi” arasında səpələnmiş olacaq, üç deyil, yalnız iki – qəza və quberniya zemstvosu təşkil edildikdə də ermənilər səpələnmiş vəziyyətdə qalacaq və digər erməni əhali ilə birləşə bilməyəcəkdilər.²⁶

Baxmayaraq ki, ermənilər bu istiqamətdə xeyli irəlidə idilər, bununla belə onlar arasında hələ ki, ümum-Qafqaz maraqlarının təmin olunması ideyaları daha möhkəm idi. Əgər Q.Tumanov və Q.Yevanqulov Qafqazda yerli inzibati islahat və özünüidarənin təşkili məsələsində iqtisadi faktorları önə çəkirdilərsə, daşnakların irəli sürdükləri layihədə islahatların müvəffəqiyyətini ərazilərdə etnik yekcinsliyin gözlənilməsi şərt idi.

1909-cu il müzakirələrində artıq bir sıra azərbaycanlı ictimai xadimlərin və cəmiyyətin nüfuzlu nümayəndələrinin daha fəal şəkildə öz mövqelərini ortaya qoyduqları da diqqəti cəlb edir. Lakin ümumən onlar ermənilər qədər fəal deyildilər. Bu milli mətbuat səhifələrində xalqı maarifləndirmək məqsədi ilə zemstvo

---

²² **Материалы по вопросу о введении земских учреждений в Закавказье. Том I. Бакинская губерния, Бакинское градоначальство и промышленный район, с.7.**

²³ Üzeyir. Zemstvo nədir? **Tərəqqi**, 1909, №159, s.2.

²⁴ Георгий Туманов. **Yenə orada, İtogi...**, c.29.

²⁵ **Материалы по вопросу о введении земских учреждений в Закавказье. Том VII. Тифлисская губерния и Закатальский округ.** Тифлис, Канцелярия заместника его императорского величества на Кавказе, 1910, с.91.

²⁶ Георгий Туманов. **Yenə orada, İtogi ...**, c.33.

təsisatının mahiyyətini izah edən məqalələrdən də görünür. Məsələyə xüsusi diqqət yetirən Əhməd bəy Ağayev, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir Haçibəyli, Məmməd Sadiq və digərləri azərbaycanlı ziyalılarını bu məsələdə laqeydliyə görə qınayırdılar.

İrəvan quberniya müşavirəsi materiallarından aydın olur ki, ermənilərin əksər yerlərdə çoxluq təşkil etmələrinə baxmayaraq yaradılacaq zemstvo idarələrində azərbaycanlı və erməni nümayəndələrin sayı bərabər olmalı idi. Bəzi erməni nümayəndələr buna etiraz edərək, Yelizavetpol və Bakı quberniyasında azlıqda qalan erməni əhalini nəzərə alaraq onların da zemstvolarda təmsil olunması üçün belə qayda müəyyən olunmasını tələb etmişdilər.²⁷ Bakı quberniyasında keçirilən müşavirədə isə erməni sənayeçiləri ilə M.Vəkilov, Ə.Topçubaşov, M.H.Hacınski arasında mübahisələr yaranmışdı. Bu müsəlman əhali yaşayan və mədəni baxımdan şəhərdən çox geri qalan Bakı kəndlərinin mədənlərlə bir zemstvoda olub-olmaması ilə bağlı idi. Mübahisələr tərəflərin məsələyə milli aspektdən diqqət yetirdiklərini ortaya çıxarır.

1909-cu il müzakirələrində ermənilərlə bərabər gürcülərin də inzibati bölgü ilə bağlı öz iddiaları olduğu üzə çıxmışdı. Belə ki, Tiflis quberniya müşavirəsində knyaz İ.Abxazi Zaqatala dairəsinin 10-cu qəza kimi Tiflis quberniyasına birləşdirilməsinin məqsədəuyğun olduğunu bildirmişdi.²⁸ Lakin həmin vaxt müşavirədə iştirak edən dairənin nümayəndələri H.Qəbulov və A.Qardaşov buna qəti etiraz etmişdilər. H.Qəbulov 30 kənd icmasının birləşdiyi və 84 min adamın yaşadığı dairənin Rusiyaya birləşdirildiyi vaxtdan daima müstəqil olduğunu və spesifik xüsusiyyətlərini diqqətə çatdıraraq bu məsələ barədə qərarı yerli əhalinin müzakirəsinə buraxmağı təklif etmişdi.²⁹ Nəticədə, həmin vaxt müşavirə bu məsələni açıq qoymalı olmuşdu. Daha sonra 1910-cu il sentyabrın 16-da Zaqatala dairəsində Zemstvonun tətbiqi ilə bağlı Xüsusi müşavirə keçirilmiş və burada da birləşmənin əleyhinə səs verilmişdi.³⁰ İ.Qalacov, A.Qardaşov, H.M.Muradov, Ə.Ruşanoğlu, V.Tartarəşvili isə Tiflis qubernatoruna müraciət edərək birləşmənin mümkünsüzlüyünü göstərməklə yanaşı, əksinə Qunib, Samur dairələri və Sığnaq, Telavi və Nuxa qəzalarının Zaqatala dairəsinə birləşdirilməklə quberniya vahidi yaradılmasını təklif etmişdilər.³¹

Tərəddüdlərə baxmayaraq, sonda 1909-cu ildə Dövlət Duması Cənubi Qafqazda zemstvo yaradılması barədə qərar qəbul etmişdi.³² Sözsüz ki, canişinin

²⁷ **Материалы по вопросу о введении земских учреждений в Закавказье. Том IX. Эриванская губерния.** Тифлис, Канцелярия заместника его императорского величества на Кавказе, 1911, с.29.

²⁸ **Материалы по вопросу о введении земских учреждений в Закавказье. Том VII. Тифлисская губерния и Закатальский округ,** с.373.

²⁹ **Yenə orada, Материалы по вопросу о введении.....,** с.495.

³⁰ **Yenə orada, Материалы по вопросу о введении.....,** с.59.

³¹ **Yenə orada, Материалы по вопросу о введении.....,** с.60.

³² Дилера Исмаил-заде. **Yenə orada, И.И. Воронцов-Дашков. Кавказский....,** с.153.

qəti mövqeyi də bunda mühüm rol oynamışdı. Bununla belə, yenə də regionda islahat həyata keçirilməmiş qalmışdı.

Balkan müharibələri dövründə (1911-1913) “erməni məsələsi” yenidən diqqət mərkəzində idi. Bu dövrdə erməni ictimai-siyasi xadimləri arasında Osmanlı yaxud Rusiya imperiyası tərkibində muxtariyyətin əldə edilməsi məsələsi fikir ayrılığı yaradırdı. Lakin hər iki dövlətin mövqeyi daşnaklara ümid vermirdi. Rusiya məsələni Avropasız həll etmək istəsə də, güzəştlərə də hazır deyildi. Bu dövrdə Cənubi Qafqazda erməni amilinin möhkəmlənməsi, etnik ziddiyyətlər Rusiyani ehtiyatlı olmağa sövq edirdi. Osmanlı imperiyasından muxtariyyət almaq uğrunda mübarizə aparən ermənilər paralel olaraq Qafqazda inzibati islahat keçirilməsi üçün də təbliğat aparır və müəyyən təkliflərlə çıxış edirdilər. Bu məsələ ilə bağlı Q.Yevanqulovun 1913-1914-cü ildə mətbuatda Qafqazda yeni inzibati islahatın zəruriliyindən bəhs edən yazıları diqqəti cəlb edir. O, yeni bölgünün tarixi və milli kriteriyalara görə aparılmamasını və yeni islahatın əsası kimi aşağıdan başlayaraq xırda inzibati vahidlərin kənd, volost və sahələr yaradılmasını təklif edirdi.³³ Yevanqulov iqtisadi və mədəni əlaqələrlə birləşmiş əhalinin eyni idarə altında olmasını məqsədəuyğun hesab edir, qəzaların təbii olaraq yaranan ərazi vahidliyinə əsaslanmaqla yaradılmasını təklif edirdi.³⁴

1915-ci ilin avqustunda Vorontsovun əvəzinə Qafqaza yeni canişin təyin edilən knyaz Nikolay Romanov da sələfi kimi zemstvo məsələsini həll etməyə çalışdı. 1915-ci il avqustun 8-də Cənubi Qafqazda zemstvo islahatının tətbiqi barədə qanun layihəsi Dövlət Dumasına təqdim edilsə də, Daxili İşlər Nazirliyi ona dəstək verməmişdi.³⁵

1916-cı il zemstvo müzakirələri

Növbəti zemstvo kampaniyası 1915-ci ilin sonu – 1916-cı ildə baş tutdu. Bu zaman zemstvo məsələsinin aktuallaşmasına I Dünya müharibəsindən dolayı yaranan vəziyyət təsir edirdi. Əvvəla, sosial problemlər o dərəcədə ağırlaşmışdı ki, diyarda onların həllinə bilavasitə kömək edə biləcək yerli özünüidarənin yaradılmasını tələb edirdi. Üstəlik, müharibə ucbatından Cənubi Qafqazda demoqrafik vəziyyət xeyli dəyişmiş, ermənilərin bölgədə sayı və siyasi fəallığı artmış, nəticədə milli məsələ daha da aktuallaşmışdı. Yeni şəraitdə müsəlmanların yerli özünüidarə ilə bağlı fəallaşmasına nail olmaq istəyən azərbaycanlı milli demokratik ziyalılar da hərəkətə keçmişdilər. Bu səbəbdən idi ki, məsələnin mühümlüyünə diqqət yönəldən M.Ə.Rəsulzadə öz yazılarında müsəlmanları bu sahədə maarifləndirmək və mənafələrini müdafiə etmək məqsədilə komissiya yaradılmasının zəruriliyinə diqqət çəkməyə çalışırdı.³⁶ O, mətbuat səhifələrində silsilə məqalələrlə çıxış edərək

---

³³ Григорий Евангулов. **Местная реформа на Кавказе.** С.Петербург, Новое Время, 1914, с.63.

³⁴ Григорий Евангулов. **Местная реформа на Кавка...**, с.65.

³⁵ Арон Мильман. **Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков.** Баку, Азернешр, 1966. с.294.

³⁶ Мəhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsərləri. III cild. 1915-1916.** Bakı, Elm, 2012, s.259.

xalqı maarifləndirir və zemstvonun ilk öncə kəndlərdə məktəb işinin təşkilindəki rolunu önə çəkirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, müsəlmanlar zemstvo idarələrinin açılmasının yeni vergilər qoyulmasına səbəb olacağından da narahat idilər və Rəsulzadə öz yazılarında bu narahatçılığı da aradan qaldırmağa çalışırdı.³⁷

1916-cı il 26 aprel – 7 may tarixlərində yeni canişinin təşəbbüsü ilə Tiflis şəhərində keçirilən zemstvo müşavirəsində Qafqaz çar administrasiyasından 60, gürcülərdən 38, ermənilərdən 24 və müsəlmanlardan isə 22 nümayəndə iştirak edirdi.³⁸ Sonuncuları təmsil edənlər sırasında Ə.Əmircanov, B.Rüstəmbəyov, M.H.Hacınski, F.Xoyski, İ.Ziyatxanov, Ə.M.Topçubaşov və İ.Hüseynbəyov, M.R.Vəkilov, X.Xasməmmədov, İ.Heydərov, Axund Pişnamazzadə, A.Subhanqulov, Ağa xan İrəvanski, X.Qasımbəyov, H.Zülqədərov və digərləri var idi.³⁹ Erməni tərəfini təmsil edənlər arasında uzun müddət zemstvo məsələsi ilə məşğul olan Q.Tumanovun yenə də yer almasına diqqət yetirən M.Ə.Rəsulzadə azərbaycanlıların nümayəndələrinin belə bir nəzəri bilikli nümayəndələri olmamasından narahat olmuşdu.⁴⁰

Hadisələrin gedişindən görüldüyü kimi müşavirə başlayan ilk gündən ortaq məxrəcə gəlmək arzusu müşkül məsələyə çevrilmişdi. Bu barədə mütəmadi olaraq mətbuatda gedən yazılar da deyilənlər barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Müzakirələri geniş işıqlandıran “Kavkazskoye slovo” qəzeti müşavirədə atmosferin zəhərləndiyini və artıq burada millətçi tendensiyaların diktə etməyə başladığını yazırdı.⁴¹ Belə ki, ilk gündən gürcü və azərbaycanlı nümayəndələr arasında mövqe yaxınlığı yaranmışdı və onları şərti olaraq “çoxluq” adlandırdılar. Mövcud vəziyyətdə gürcülər zemstvonun dərhal tətbiqi tərəfdarı kimi çıxış edirdilər.

Əsasən zemstvonun hüquqlarının genişləndirilməsində maraqlı olan gürcülər ərazi dəyişikliklərinə də qarşı çıxaraq bunu hazırkı şəraitdə mümkün hesab etmirdilər. “Çoxluq”un təklifinə görə zemstvo sırf yerli ehtiyacları həll edəcək idarəetmə orqanı olmalı idi. “Azlıq”ı təşkil edən ermənilərin təklifinə görə Cənubi Qafqaz üçün üç pilləli zemstvo tətbiq olunmalı idi ki, bu zaman Rusiyanın daxilində olduğu kimi iki pilləli qəza-quberniya zemstvo vahidlərindən başqa məxsusi Qafqaz üçün ümum-Qafqaz zemstvosu yaradılmalı idi. Bu zaman da mümkün qədər etnik amil nəzərə alınaraq sərhədlər müəyyən edilməli idi.⁴²

Bu müşavirədə də iştirak edən Q.Tumanov mövcud idarəçilik sistemini köklü surətdə dəyişmədən də bir sıra dəyişikliklərə nail olmağı mümkün hesab edirdi. O, rəngarəng tərkibi və özünəməxsus təbii şəraiti olan ərazilərdə ayrıca zemstvo vahidlərinin yaradılmasını təklif edir ki, bu ərazilərə də Yelizavetpol və İrəvan

³⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. *Yenə orada, Əsərləri....*, s.396.

³⁸ К земскому совещанию в Тифлисе. *Армянский вестник*, 1916, №15, с.20.

³⁹ Гусейн Минасазов. Мусульмане в земском совещании. *Кавказское слово*, 1916, 29 апреля, №96, с.4, Г.М.сазов Мусульмане в земском совещании. *Кавказское слово*, 1916, 30 апреля, №97, с.5.

⁴⁰ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. *Yenə orada, Əsərləri. III cild....*, s. 364.

⁴¹ К земскому совещанию. *Кавказское слово*, 1916, 1 мая, №98, с.4.

⁴² Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. *Yenə orada, Əsərləri. III cild....*, s.391.

quberniyaları aid idi. Tumanov bu ərəzilərdə qəza və polis sahələri sərhədləri ilə eyniyyət təşkil etməyən zemstvo vahidləri yaradılmasını məqsədəuyğun görürdü.⁴³ Həmin ərəzidə quberniya zemstvolarını əvəz edəcək iki dairə zemstvosu yaradılmalı idi. Belə ki, Tumanova görə, Yelizavetpolda dağlıq və düzən, İrəvanda şimal və cənub olmaqla zemstvo vahidləri yaradılmalı idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1913-cü ildə bəzi quberniyalarda, o cümlədən Yelizavetpol quberniyasında aqronom sahələri yaradılmışdı. Ermənilər məhz həmin sahələrin əsasında kiçik zemstvoların yaradılmasını təklif edirdilər və bu yolla erməni kəndlilərin azlıqda qaldıqları ərəzilərdə onların maraqlarını müdafiə etmiş olurdular. Hesab edilirdi ki, torpaq sahibkarları müsəlmanlar və gürcülər olan yerlərdə erməni kəndlilər bu cür zemstvolarda əsas etibar ilə qeyri-erməni imtiyazlı təbəqənin təzyiqindən qurtarmış olacaqdılar. Erməni nümayəndələrinin fikrincə, köçmə maldarların maraqları zemstvo sərhədlərini müəyyən etmək üçün daimi faktor ola bilməzdi.⁴⁴ “Çoxluq” isə hesab edirdi ki, zemstvo yalnız aqrar problemlərlə deyil, məktəb, səhiyyə və s. mühüm problemlərin həlli ilə də məşğul olmalıdır və buna görə də aqrar rayonları əhatə edən zemstvo vahidinin yaradılması məntiqsizdir.⁴⁵

Müşavirədə azərbaycanlıların ən nüfuzlu nümayəndəsi olan Ə.M.Topçubaşov gürcü zadəganı İ.Abxazi ilə razılaşaraq 1890-cı il əsasnaməsinin islahat üçün əsas götürülməsi təklifini dəstəkləmişdi.⁴⁶ Məsələnin tezliklə həllində maraqlı olan gürcülər hətta qanunda çatışmazlıqlar olsa belə məsələni dərhal həll etmək tərəfdarı idilər.

Vorontsov-Daşkovun fəaliyyətini araşdıran professor Dilarə İsmayılzadə bəhs olunan zemstvo məsələsinə də diqqət yetirərək 1916-cı il diyar müşavirəsi iştirakçıları arasında silki-korporativ xarakterli köklü fikir ayrılığının yarandığını qeyd edir.⁴⁷ O göstərir ki, gürcü zadəganlarının silki hüquqlarını müəyyənləşdirmək üçün 1783-cü il Georgiyevsk traktatı götürüldüyü halda, erməni və azərbaycanlı zadəganların hüquqlarını müəyyənləşdirəcək sənəd yox idi və bu adi hüquqi normalarla müəyyən olunurdu ki, bu zaman da onların torpaq sahibkarı kimi qeydə alınması əsas götürüldü. Azərbaycanda bəy komissiyaları bəylərin silki hüquqlarını müəyyən etdiyindən, azərbaycanlı bəylərə belə bir sənəd veriləcəyi də aydın idi. Ermənilər isə belə olan halda zadəganlarının az olması səbəbindən zemstvo fəaliyyətindən kənar qalmış olurdular.⁴⁸

Erməni nümayəndələr seçkilərdə əmlak senzinin əleyhinə çıxaraq bütün silklərin iştirak edəcəyi zemstvoların yaradılmasına tərəfdar olduqlarını bəyan edirdilər. Erməni ictimai xadimi Xvistorfor Vermişevin: “Biz kütlənin zemstvolarda

---

⁴³ Георгий Туманов. Задачи земского совещания в Тифлисе. **Кавказское слово**, 1916, 28 апреля, №95, с.2.

⁴⁴ Особое мнение меньшинства. **Кавказское слово**, 1916, 4 мая, №100, с.3.

⁴⁵ Мотивированное мнение большинства. **Кавказское слово**, 1916, 5 мая, № 101, с.3.

⁴⁶ Краевое совещание о земстве. **Кавказское слово**, 1916, 6 мая, №102, с.3.

⁴⁷ Диляра Исмаил-заде. **Үеһә огада, И.И. Воронцов-Дашков. Кавказский...**, с.153.

⁴⁸ Диляра Исмаил-заде. **Үеһә огада, И.И. Воронцов-Дашков. Кавказский...**

iştirakından qorxmuruq"⁴⁹ fikri də bu mövqeyin ifadəsi idi. Buna görə də müzakirələr sonra mətbuata çıxdıqda zemstvo ətrafında gedən diskussiyalar erməniləri zemstvoların demokratikləşməsi tərəfdarı kimi təqdim etmiş olurdu. Ermənilərin təkliflərinin demokratik prinsiplərə tam uzlaşdığını bildirən erməni mətbuatı müşavirənin nəticəsini irticaçı qüvvələrin qələbəsi kimi qələmə vermişdi.⁵⁰

Meydana çıxan bu fikir ayrılığı həm korporativ, həm də milli mövqe fərqləri ilə şərtlənirdi. Məsələn, həmin vaxt Bakı şəhər idarəsində məsələ müzakirə olunarkən, X.Vermişev Bakıda şəhər, mədəni, qəza zemstvolarının yaradılmasını təklif etdikdə M.H.Hacınski və M.Vəkilovla yanaşı sosial demokrat M.Əzizbəyovun da kəskin etirazı⁵¹ da bunu təsdiq edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, I Dünya müharibəsi dövründə Azərbaycan ictimai mühitindəki oyanış da öz bəhrəsini vermişdi. Çünki ermənilərə qarşı azərbaycanlıların imtiyazlı və ictimai fəal təbəqələri öz mövqelərini ortaya qoymuşdular. Lakin burada azərbaycanlıların siyasi qüvvə kimi mövqeyi ifadə olunmamışdı. Bu özünü 1917-ci il inqilabından sonra göstərəcəkdə.

“Azlıq”ın mövqeyinə laqeyd qalan mühafizəkar dairələrin fikrincə isə, ermənilər zemstvoların demokratikləşməsi adı altında Qafqaz Rusiyadan tamamilə ayırmaq istəyirlər və belə vəziyyətdə gürcü-müsəlman zadəganlığı Qafqaz və Rusiya arasında əlaqələndirici ola bilər.⁵²

Ermənilərin mövqələrinə Q.Tumanovun “Russkoye slovo” qəzetinə verdiyi müsahibədə aydınlıq gətirir. O müharibədən sonra yerli millətlərin özlərinin könüllü şəkildə əlahiddələşə biləcəkləri və bunda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan zemstvonun əhəmiyyətli rol oynadığı qənaətində idi.⁵³

Sonda ermənilər ciddi şəkildə müqavimətə rast gələrək, müşavirənin qərarını qəbul etməli olmuşdular. Bu dəfə geri çəkilən erməni ictimai-siyasi xadimləri ilk fürsətdə öz layihələrinin reallaşması üçün yeni cəhd edəcəkdilər. Lakin bu tamamilə fərqli siyasi şəraitdə olacaqdı.

Nəhayət, Tiflis müşavirəsi uzun müzakirələrdən sonra 1890-cı il əsasnaməsi əsas götürülərək qəza, quberniya zemstvoları yaradılmasını qərara ala bilmişdi.

Müşavirədən sonra oktyabrın 14-də Zaqatala əhalisinin təmsilçiləri də canişinə müraciət etmiş və Zaqatala dairəsində müstəqil zemstvonun yaradılmasını xahiş etmişdilər.⁵⁴ Dairənin inzibati sərhədlərinə gəldikdə Qunib, Samur dairələrinin bir hissəsi və Sığnaq, Telavi və Nuxa, Yelizavetpol, Ərəş qəzalarının da bir hissəsinin ona birləşdirilərək ayrıca quberniya inzibati vahidi yaradılması, əgər bu mümkün olmasa, həmin ərazilərin yalnız zemstvo kimi birləşdirilməsi təklif edilmişdi. Lakin məsələ yenə həllini tapmamışdı.

⁴⁹ Краевое совещание о земстве. **Кавказское слово**, 1916, 11 мая, №105, с.3.

⁵⁰ К земскому совещанию в Тифлисе. **Армянский вестник**, 1916, №15, с.21.

⁵¹ Совещание о земстве. **Баку**, 1916, 22 апреля, №89, с.3.

⁵² Заметки. **Баку**, 1916, 4 мая, №100, с.3.

⁵³ Беседа с. Кн. Тумановым. **Баку**, 1916, 21 апреля, №88, с.3-4.

⁵⁴ **Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində XIX-XX əsrlər**. I cild. Bakı, Turxan NPB, 2013, s.....

Çətinliklə olsa da, Cənubi Qafqazda zemstvo idarəsi barədə əsasnamə hazırlanaraq hökumətə təqdim edilmiş, 1917-ci ilin fevralın 3-də Petroqradda keçirilən müşavirədə isə Qafqazda zemstvonun tətbiqi məsələsi bir daha müzakirə edilmişdi. Lakin Rusiyada başlanan inqilab çarizm üsul idarəsini devirərək yerli idarəçiliklə bağlı köklü dəyişikliklərin yaranmasına rəvac verdi.

Fevral inqilabından sonra Cənubi Qafqazda zemstvo müzakirələri

Çarizmin devrilməsindən sonra yerlərdə idarəçilikdə demokratikləşmə məsələsi də aktuallaşmağa başladı. Sözsüz ki, Müvəqqəti Hökumətin demokratikliyinə nümayişi yerlərdə demokratik idarə orqanlarının, ələlxüsus da özünüidarə orqanlarının yaradılması ilə ola bilərdi.

İnqilab bütün Rusiya ərazisində milli siyasi qüvvələrin açıq fəaliyyətinə imkan yaratdı ki, bu da öz növbəsində Cənubi Qafqaz xalqlarının da bu fürsətdən maksimum yararlanma cəhdlərinə stimül verdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilk vaxtlar digərləri kimi erməni milli siyasi qüvvələri də Müvəqqəti Hökumətə etimad nümayiş etdirərək, vaxtı çatmadan milli məsələni qabartmamaq, erməni muxtariyyəti məsələsini qəti tələb etməmək mövqeyini bildirmişdilər.⁵⁵ Lakin bu sadəcə taktiki addım idi və tezliklə Daşnak-sutyun partiyası Cənubi Qafqazın inzibati bölgüsündə dəyişiklik tələbləri irəli sürməyə başladı.⁵⁶ 1917-ci ilin aprelində Daşnak-sutyunun Qafqaz qurultayında Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə çıxarımaq üçün minimum proqramı elan edildi. Burada 1907-ci ildə olduğu kimi Rusiyada federativ respublika yaradılması və bu respublikaya Cənubi Qafqazın 3 kantonunun (erməni, gürcü və tatar) daxil edilməsi, qarşılıqlı razılışma əsasında bu kantonların Zaqafqaziya Federasiyasını təşkil etməsi⁵⁷ tələb edilirdi. Kantonların yaradılması və quberniyalara bölgü aparılması zamanı mümkün qədər yekcins qrupların nəzərə alınması məqsədəuyğun hesab edilirdi.⁵⁸

İnqilabdan dərhal sonra mart ayında Müvəqqəti Hökumət tərəfindən yerli idarəçilik və özünüidarə islahatına hazırlıq məqsədi ilə xüsusi müşavirə çağırılmışdı. Müşavirədə daşnak A.Xatisov (Xatisyan) yenidən öz layihəsi ilə çıxış etmişdi. Məhz orada irəli sürülmüş müddəalar da komissiyanın bəyəndiyi layihənin əsasına qoyulmuşdu.⁵⁹ Xatisov erməni və müsəlman əhalinin ayrılmasını obyektiv zərurət kimi dəyərləndirir və bu prinsipə əsaslanaraq Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının inzibati baxımdan yenidən bölgüsünü təklif edirdi. Xatisovun layihəsinə görə, Yelizavetpol quberniyası iki hissəyə-dağlıq (erməni) və düzən (müsəlman) hissələrə ayrılmalı, Qazax və Yelizavetpol qəzalarının dağlıq ərazilərindən, Şuşa, Cavanşir,

⁵⁵ Тактика момента. **Баку**, 1917, 29 марта, №71, с.5.

⁵⁶ Партия Дашнакцутюн. **Баку**, 1917, 21 апреля, №87, с.4.

⁵⁷ Резолюция съезда партии Дашнакцутюн. **Каспий**, 1917, 22 ноября, №249, с.6.

⁵⁸ В Партии Дашнакцутюн. **Баку**, 1917, 28 апреля, № 93, с.5.

⁵⁹ Rəşad Rüstəmov və digərləri. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü**. Bakı, Turxan NPB, 2018, s.70.

Zəngəzur qəzalarının ərazisindən Gəncək (Qandzask) quberniyası yaradılmalı idi. Belə olan halda quberniyanın 528 minlik əhalisinin 75%-ni ermənilər təşkil edəcəkdilər.⁶⁰ Gəncək quberniyasına Qazax və Yelizavetpol qəzalarının bir hissəsi və Gəncə şəhərinin sağsahil hissəsi daxil olan Karvansara, Gəncək, Şuşa və Zəngəzur qəzalarından ibarət idi.⁶¹ Eləcə də, Tiflis quberniyasında ermənilərin kompakt yaşadığı Borçalı qəzasının Lori nahiyəsini və Axalkələk qəzasını, habelə Qars vilayətində ermənilərin çoxluğa malik olduğu Qars və Kağızman dairələrini, İrəvan quberniyasında Aleksandropol quberniyasını və Eçmiədzin qəzasının 4 nahiyəsini ayıraraq, Aleksandropol quberniyasının yaradılması təklif olunurdu.⁶² Nəticədə ermənilər 719 min əhalisi olan ikinci quberniya əldə etmiş olurdular ki, onun da əhalisinin 66%-ni ermənilər, 17%-ni müsəlmanlar, 17%-ni digər millətlərin nümayəndələri təşkil edirdi.⁶³ Xatisov öz layihəsi ilə Qafqazda milli müvazinətin yaradılacağı və dövlətçilik baxımından da bunun məqsədəuyğun olacağını⁶⁴ əsaslandırmağa çalışmışdı. Beləliklə, əgər çarizm zamanı mövcud olan Cənubi Qafqazın inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən ermənilər sadəcə İrəvan quberniyasında say üstünlüyünə malik idilərsə, Xatisovun layihəsinin gerçəkləşəcəyi təqdirdə onlar artıq üç quberniyada say çoxluğu əldə etmiş olacaqdılar. Əslində bununla Cənubi Qafqazda etnik erməni dövləti yaradılmasının bir növ hüquqi təməli qoyulmuş olurdu.⁶⁵

1917-ci ilin yayında Müvəqqəti Hökumət mövcud siyasi şəraitdən yararlanaraq bu istiqamətdəki işləri yenidən fəallaşdırmağa cəhd etmişdi. Belə ki, iyunun 20-də Petroqradda Rusiya Müəssislər Məclisinə seçkilərlə bağlı əsasnamənin layihəsini hazırlamaq məqsədi ilə Cənubi Qafqazdan dəvət edilən milli və siyasi təşkilatların nümayəndələrinin iclası keçirilirdi. Daxili işlər nazirliyi buraya gəlmiş nümayəndələrin iştirakı ilə Cənubi Qafqazda zemstvonun tətbiqi üçün layihə hazırlamaq üçün Xüsusi Müşavirə çağırırdı.⁶⁶ İyunun 27-də keçirilən müşavirə zemstvo özünüidarəsi islahatının əsaslarını müəyyən etdi. Petroqrad müşavirəsi zemstvoların yaradılması zamanı əsas tutulacaq prinsiplərdən biri milli tərkibə yekcins olan 10-15 min əhalinin yaşadığı kiçik əraziləri zemstvo vahidi kimi götürürdü. Eyni zamanda zemstvolar proporsionallıq prinsipi əsasında formalaşdırılmalı idi. Müvəqqəti Hökumət yeni islahatda yekcins etnik tərkibə əsaslanan inzibati bölgü tətbiq etməyə niyyətli idi. Lakin Müvəqqəti Hökumətin bu məsələdə

⁶⁰ Rəşad Rüstəmov və digərləri. *Yenə orada, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadim....*, s.71.

⁶¹ **Объяснительная записка по проекту об изменениях границ губерний и уездов Закавказского края.** (R.Rüstəmov və digərləri. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü* kitabında) s.235-236.

⁶² Rəşad Rüstəmov və digərləri. *Yenə orada, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadim....*, s.71.

⁶³ Rəşad Rüstəmov və digərləri. *Yenə orada, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadim...*

⁶⁴ *Yenə orada, Объяснительная записка....*, c.241.

⁶⁵ Rəşad Rüstəmov və digərləri. *Yenə orada, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadim....*, s.71.

⁶⁶ *Yenə orada, Административный передел....*, с.6.

bütün yerli qüvvələrlə hesablaşmadığı aydın oldu. Belə ki, azərbaycanlıların nümayəndəsi qismində F.X.Xoyski də sözügedən müşavirəyə dəvət olunmuşdu. F.X.Xoyski iki iclasda iştirak etdikdən sonra müşavirəyə müraciət ünvanlanmışdı. Aydın idi ki, A.Xatisovun təklif etdiyi inzibati bölgü azərbaycanlıların təsərrüfat həyatına böyük əngəllər yaradaraq və onların mənafeyinə zidd olacaqdı. Bu səbəbdən də F.X.Xoyski müraciətində artıq Xüsusi Zaqafqaziya Komissarlığı (XZK) yanında bütün millətlərin nümayəndələrinin daxil olduğu müvafiq komissiyanın yaradıldığını (Komissiyaya azərbaycanlılardan M.Vəkilov, X.Sultanov daxil idilər.⁶⁷) bildirərək, Petroqradda belə bir müşavirənin işinə ehtiyac olmadığını əsaslandırmağa çalışmışdı. F.X.Xoyski Yelizavetpol quberniyasının dağlıq və düzən hissəsinin bir-birilə sıx təsərrüfat və iqtisadi əlaqələrə malik olduğu və coğrafi xüsusiyyətlərin onların ayrılmasına imkan vermədiyini, belə bir zemstvo vahidlərinin yaradılacağı təqdirdə düzənlikdə yaşayan və köçmə maldarlıqla məşğul olan müsəlman əhalinin təsərrüfatına ciddi maneə törənəcəyini, digər tərəfdən isə dağlıq hissədə yaşayan ermənilərin də düzənlikdə istehsal olunan taxıl məhsuluna ehtiyacı olduğunu, zemstvoların nəzərdə tutulduğu kimi sırf etnik əlamətə görə müəyyənləşməsini mümkünsüz olduğunu bildirmişdi. Çünki ermənilərin çoxluq təşkil etdiyi qəzalarda müsəlmanlar azlıqda qalsalar da yenə də 35% – qədərini təşkil edirdilər və bu halda da etnik əlamətə görə aparmaq düzgün deyildi.⁶⁸ Görünür ki, həmin vaxt F.X.Xoyskinin qəti mövqeyi nəticəsiz qalmamışdı. Çünki mübahisə doğuracaq ərazilərdə inzibati vahidlərin yaradılması işi XZK-nin ixtiyarına verilmişdi.

İyulun sonunda Daxili İşlər Nazirliyi layihəni müzakirə üçün XZK-ya təqdim etmişdi. Avqustun əvvəllərində isə Müvəqqəti Hökumətin Qafqaz İşləri üzrə Komissarından Cənubi Qafqazda torpaq islahatının keçirilməsi, quberniya və qəzaların sərhədlərinin yenidən bölüşdürülməsi barədə XZK-yə təlimat göndərilmişdi. Adıçəkilən komissiyaya Nabokov başçılıq edirdi və ermənilər üçün inzibati vahidin yaradılması ilə bağlı xeyli canfəşanlıq edən, Ümum-Rusiya Zemstvo İttifaqının səlahiyyətli, millətçi mövqə nümayiş etdirən Q.Yevanqulov onun köməkçisi idi.⁶⁹ Qeyd etmək lazımdır ki, iyunun 29-da knyaz Z.Avalovun təklifi üzrə etnoqrafik yekcinslik əsasında quberniyanın yenidən bölüşdürülməsi məqsədi ilə Qafqaz diyarının yeni inzibati bölgüsü layihəsini hazırlamaq üçün komissiya da yaradılmışdı ki, buraya da Z.Avalov, S.Avaliani, V.Dabaqiyev, A.Kalitopov, M.Rostomyan, ?Xatisov, F.Xoyski, Ə.Şeyxülislamov daxil edilmişdi.⁷⁰

Bundan sonra Tiflisdə Fəhlə və Əsgər Sovetinin Diyar Mərkəzi, siyasi partiya və şəhər özünüidarə deputatları nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən müşavirədə mübahisəli ərazilərdə inzibati məsələlərinin həlli XZK-ya tapşırılmış və XZK (qurumun və ya onun) yanında Ter-Qazaryanın rəhbərliyi altında hər millətin nümayəndələrinin daxil olduğu komissiya yaradılmışdı. İki ay ərzində komissiyada

---

⁶⁷ В Особом Закавказском Комиссариате. **Каспий**, 1917, 24 июня, №138, с.6.

⁶⁸ О переделе административных единиц в Закавказье, **Каспий**, 1917, 29 июля, №168, с.6.

⁶⁹ О новом Петроградском комиссарстве. **Каспий**, 1917, 18 июля, №158, с.6.

⁷⁰ Григорий Евангулов. Местная реформа на Кавказе. **Баку**, 1916, 9 июля, №150, с.1.

müzakirələr bir nəticə verməmişdi. Nəhayət, XZK-nın oktyabrın 14 və 15-də keçirilən Diyar Sovetinin, şəhər özünüidarəsinin və ayrı-ayrı partiya nümayəndələrinin iştirak etdiyi iclaslarında Müvəqqəti Hökumətin təqdim etdiyi, əslində isə Xatisovun layihəsi müzakirə edilmişdi.⁷¹ Layihədən aydın olurdu ki, ermənilər Aleksandropol, İrəvan, Yelizavetpol quberniyaları əsasında erməni vilayətinin yaradılmasını istəyirdilər. Lakin bu zaman həmin vilayətlərdə azlıqda qalan müsəlmanların ümumi sayının kifayət qədər çox olmasından dolayı gələcəkdə milli ziddiyyətlərə səbəb olacağı əsas gətirilərək dərhal etiraz edilmişdi.⁷²

Bu müşavirə gedişində də məsələ ilə bağlı erməni, azərbaycanlı və gürcülərin mövqelərində fərqlər ortaya çıxmışdı. Üstəlik, gürcülər burada həm öz milli maraqlarının müdafiəçisi, həm də Müvəqqəti Hökumətin yerli orqanı olan XZK timsalında yeni Rusiyanın dövləti maraqlarının müdafiəçiləri rolunda çıxış edirdilər. Müşavirədə çıxış edən Ümum-Rusiya Zemstvo Müşavirəsinin sədri B.Veselovski Cənubi Qafqazın mübahisə doğurmayan quberniyasında dərhal zemstvonun tətbiqini, mübahisə doğuran ərazilərdə isə tərəflər arasında razılıq yarandıqdan sonra tətbiq olunmasını təklif etdikdə A.Çxenkeli buna etiraz edərək Zaqafqaziya üçün bu qaydada zemstvonun tətbiqinin yolverilməz olduğunu bildirmişdi. Çünki Rusiya Müəssislər Məclisinə seçkilərə qədər bu məsələ həll olmadığı halda yeni qanunvericilik əsasında həlli lazım gələcəkdi və müddət də xeyli uzanacaqdı. XZK-nın əsas məqsədi Müəssislər Məclisi çağırılana qədər məsələnin həllinə nail olmaq idi. Bu səbəbdən də Çxenkeli Müvəqqəti Hökumətin dərhal Cənubi Qafqazın hər yerində zemstvonun tətbiqi barədə dekret verməsi, mübahisəli ərazilərdə isə razılıq əldə edildikcə dekretin tətbiq olunmasını nəzərdə tutan kompromis variant təklif etmişdi.⁷³

Sözügedən müşavirə başlayarkən ermənilərin konkret siyasi məqsədləri var idi. 1917-ci ilin oktyabrında Daşnaksutyun partiyasının təşəbbüsü ilə keçirilən Erməni milli qurultayı qətnamə qəbul edərək erməni milli hərəkatının əsas vəzifəsinin “Rusiya Ermənistanın” muxtariyyətinin yaradılması olduğunu bəyan etmişdi.⁷⁴ Bu səbəbdən də ermənilər məsələnin yerində və qəti həllinə nail olmağa çalışırdılar. Daşnaksutyun partiyasının üzvlərinin Çxenkelinin təkliflərinə, yəni mübahisəli ərazilərdə hissə-hissə zemstvoların yaradılmasına qarşı çıxaraq dərhal bölgünün müəyyənləşdirilməsinə başlanmasını təklif etmələri də ⁷⁵ bununla bağlı idi. Daşnaklardan fərqli olaraq, erməni eserlərin nümayəndəsi Atabekyan bölgünün milli deyil, iqtisadi əlamətə görə aparılmasını təklif edirdi.⁷⁶ İlk baxışda bu fərqli

⁷¹ Сoвeщaниe o зeмствe в Зaкaвкaзьe. **Кaспий**, 1917, 22 oктябpя, №237, с.8.

⁷² **Журнал сoвeщaния пpи Oсoбoм Зaкaвкaзскoм Кoмитeтe** (Rəşad Rüstəmov vd. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü kitabında), s.244.

⁷³ **Yenə orada, Журнал сoвeщaния пpи Oсoбoм Зaкaвкaзскoм Кoмитeтe...**, с.244.

⁷⁴ Rəşad Rüstəmov və digərləri. **Yenə orada, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadim...**, s.69.

⁷⁵ **Yenə orada, Журнал сoвeщaния пpи Oсoбoм Зaкaвкaзскoм Кoмитeтe...**, с.245.

⁷⁶ **Yenə orada, Журнал сoвeщaния пpи Oсoбoм Зaкaвкaзскoм Кoмитeтe...**, с.249.

yanaşma kimi görünsə də, təsərrüfat xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması da sonda faktiki olaraq etnik yekcinsliyin təmin olunması ilə bölgü aparılmasına gətirib çıxaracaqdı. Başqa sözlə, erməni eserlər eyni məsələni iqtisadi amilləri önə çəkməklə həll etməyə cəhd edirlər.

Müşavirədə Azərbaycan ictimai-siyasi düşərgəsini M.Y.Cəfərov, L.Behbudov, Ə.Şeyxülislamov, X.Məlikaslanov, Ə.Pəpinov təmsil edildi. Azərbaycanlı nümayəndələr yekdillik nümayiş etdirərək, ermənilərin əzəli Azərbaycan torpaqları hesabına faktiki olaraq öz milli inzibati-ərazi qurumlarını yaratmaq cəhdlərinə qarşı çıxmışdılar.⁷⁷ Onlar ermənilərin məsələnin həllini Petroqrada ötürülməsi cəhdinin də qarşısını ala bilməmişdilər.⁷⁸

Uzun müzakirələrdən sonra müşavirədə N.V.Ramişvili tərəfindən təqdim olunan və Çxenkeli tərəfindən düzəliş edilən qətnamə qəbul edilmişdi: Burada qeyd edilirdi ki, Müvəqqəti Hökumətin dekreti ilə sərhədlərin müəyyənləşməsində problem yaranmayan quberniyada zemstvolar yaradılsın, bu istiqamətdə bütün mübahisəli ərazilərdə – bütün İrəvan quberniyasının, Ərəş və Nuxa istisna olmaqla Yelizavetpol quberniyasının mübahisəli ərazilərində və Qars vilayətinin Qars və Kağızman dairələrində, Tiflis quberniyasının Borçalı və Axalkələk qəzalarında volost (çar Rusiyasında qəzalardan kiçik inzibati vahid – A.Ə.) zemstvoları tətbiq edilsin və yenidən bölgünün aparılması XZK-ya həvalə edilsin. 3-cü bənddə isə Müvəqqəti Hökumətin dekreti ilə bütün mübahisəli ərazilərdə əvvəlcə sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi aparıldıqdan sonra zemstvo yaradılması qeyd edilirdi. Bununla razılaşmayan Ter-Qazaryan isə daşnakların dəstəklədiyi qətnaməni səsə qoymaq istədikdə bu keçməmiş və daşnaklar iclası tərک etmişdilər.⁷⁹

Qeyd etmək lazımdır ki, burada gürcülər Tiflis quberniyasının Axalkələk və Borçalı qəzalarının İrəvan quberniyasına birləşdirilməsinə etiraz etmişdilər.

Bir neçə gündən sonra oktyabrın 23-də isə Cənubi Qafqaz diyarının quberniya komissarları və şəhər başçılarının qurultayında yenidən bu məsələ müzakirə edilmişdi.⁸⁰ Çxenkelinin Daxili İşlər Nazirliyinə ünvanlandığı 31 oktyabr tarixli məktununda XZK və inqilabi təşkilatların köməyi ilə indiyə kimi barışmaz mövqedə olan müsəlman nümayəndələrin böyük güzəştlərə getmələrinə nail olduğunu diqqətə çatdırır.⁸¹ Məlum olur ki, müxtəlif siyasi təmayüllü erməni siyasi qüvvələri – daşnaklar, Erməni Xalq Partiyası, eserlərin Zaqafqaziya Vilayət Komitəsinin və Diyar Ordu Sovetininin erməni üzvləri mübahisəsiz ərazilərdə

---

⁷⁷ Rəşad Rüstəmov və digərləri. **Yenə orada, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadim....**, s.72.

⁷⁸ **Yenə orada, Журнал совещания при Особом Закавказском Комитете....**, c.248.

⁷⁹ **Yenə orada, Совещание о земстве в Закавказье....**, c.8.

⁸⁰ **Выписка из журнала Съезда губернских комиссаров 23 октября 1917**, (Rəşad Rüstəmov və digərləri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü kitabında), s.271.

⁸¹ **Отношение ОЗАКОМ-а Министру Внутренних Дел, 31 октября 1917 г.** (Rəşad Rüstəmov və digərləri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü kitabında) s.265.

dərhal inzibati bölgü aparılması və mübahisəli ərazilərdə komissiyanın təqdim etdiyi layihə əsasında dekret verilməsini istəyirlər.⁸²

Erməni eserlərinin mövqələrinə Ümum-Rusiya Sosialist İnkilabçılar Partiyasının (eser) Zaqafqaziya Vilayət Komitəsinin nümayəndəsi A.Tumanovun 31 oktyabr tarixli müraciəti də aydınlıq gətirir. Aydın olur ki, eserlər zemstvo məsələsinin həllinə ona görə tələsirdilər ki, Ümum-Rusiya Müəssislər Məclisinin işə başlaması ilə bu işin həyata keçirilməsi üçün hüquqi və texniki imkan əldə etmək mümkün olmayacaqdı. Müraciətdə qeyd olunurdu ki, digərlərindən daha çox cəbhə xəttinə yaxın olan erməni vilayətlərinin idarəçiliyinin və təsərrüfat özünüidarəsini qaydaya salınmasına ehtiyac vardır və bölgü zamanı problem yarandığı halda bu yerlərdə həll edilə bilər.⁸³

Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər sona qədər öz mövqələrinin üzərində dayanmışdılar. XZK-nin Müvəqqəti Hökumətə təqdim edilən dekret layihəsi qəbul edilərkən Çxenkeli və Cəfərov lehinə, Papaçanov isə əleyhinə səs vermişdi.⁸⁴

Bu dövrdə Zaqatala dairəsinin Tiflis quberniyasına birləşdirilməsi məsələsi də yenidən gündəmə gəlmişdi. 1917-ci ilin mayında Zaqatala dairə komissarı XZK-na məruzəsində dairə komitəsi üzvlərinin və əhalinin iradəsini ifadə edərək bunun yolverilməz olduğu bildirmişdi.⁸⁵

Nəhayət, Oktyabr çevrilişindən sonra məsələnin həllinə bir daha cəhd olunmuşdu. Bu zaman XZK-ni əvəz edən Zaqafqaziya Komissarlığı ilə yanaşı gürcü, müsəlman, erməni milli şuraları da regionda nüfuzlu siyasi subyektlərə çevrilmişdilər. Məsələnin həllində önə çıxan bu amil artıq Zaqafqaziya Komissarlığı tərəfindən təşkil olunan növbəti, noyabrın 24-də keçirilən müşavirədə özünü göstərmişdi. Cənubi Qafqazda Zemstvonun tətbiqinə dair Komissiyanın iclasında qərara alınmışdı ki, Müvəqqəti Hökumətin böhranı səbəbindən zemstvo layihəsi həyata keçmədiyindən Zaqafqaziya Komissarlığından xahiş edilsin ki, dərhal zemstvo barədə dekret versin. Mübahisəsiz ərazilərdə bu islahat dərhal həyata keçirilməli, mübahisəli ərazilərə gəldikdə isə, milli şuralar tərəfindən təqdim olunan qərarlar nəzərə alınmalı idi.⁸⁶

Nəhayət, uzun müzakirələrə səbəb olan zemstvo məsələsi 1917-ci ilin sonunda Zaqafqaziya Komissarlığının müvafiq dekreti ilə yekunlaşmışdı. Dekretə görə zemstvo idarəsi mübahisəsiz ərazilərdə tətbiq olunmalı idi, mübahisəli ərazilərdə

⁸² *Yenə orada, Журнал совещания при Особом Закавказском Комитете...*, c.267.

⁸³ *Мотивированное мнение по вопросу о введении земства в Закавказье...* 31 октября 1917 г. (Rəşad Rüstəmov və digərləri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü kitabında), s.264.

⁸⁴ *Отношение ОЗАКОМ-а Министру Внутренних Дел...*, s.269.

⁸⁵ *Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində XIX-XX əsrlər. I cild. Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi və Gürcüstan Mərkəzi Ən Yeni Tarix Arxivinin Sənədləri*. Bakı, Turxan NPB, 2013, s.169.

⁸⁶ *Совещание комиссии по введению земства в Закавказском крае* (Rəşad Rüstəmov və digərləri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü kitabında), s.275

isə bir ay müddətində milli mərkəzlərlə işləyərək, inzibati bölgü həyata keçirməli idi. Faktiki olaraq bu dekret yalnız gürcülərin əraziləri üçün keçərlili olacaqdı. Çünki bu zaman artıq Azərbaycan ərazilərində Zaqafqaziya Komissarlığının hakimiyyətindən bəhs etmək olmazdı. Bakı quberniyasında Bakı Soveti möhkəmlənməkdə idi, digər ərazilərdə isə hərə-mərclik baş alıb gedirdi. Sözsüz ki, dekret erməni tərəfini qane etməmişdi. Bu səbəbdən idi ki, daşnakların “Orizon” qəzeti hiddətlə yazırdı: “Erməni demokratiyası komissarlığın bu dekretində özünə ünvanlanan kobud təhqir və şərəfsizliyi görməyə bilməz ...”.⁸⁷ Lakin bu zaman ermənilər Cənubi Qafqazda öz inzibati məqsədlərini həyata keçirmək üçün artıq başqa müstəvidə erməni muxtariyyətini reallaşdırmağa çalışmaqda idilər.

Nəticə

Bələliklə, 1905-1917-ci illərdə dəfələrlə Cənubi Qafqazda zəmtvo məsələsinin müzakirəsi regionda milli münasibətlərin xarakteri və əsasən erməni və gürcü ictimai siyasi dairələrinin diyarın inzibati bölgüsünə dəyişiklik etmək cəhdləri ilə bağlı məqamlara aydınlıq gətirir.

Rusiyanın mərkəz quberniyalarında tətbiq olunan və mahiyyətinə görə mütərəqqi hesab olunan zemstvo idarəçiliyinin Cənubi Qafqazda tətbiq olunmaması regionun xüsusiyyətləri ilə bağlı idi. Milli amillərlə yanaşı çarizmin zemstvonun tətbiqinin diyarda separatçılıq cəhdlərinin artmasına gətirib çıxaracağına dair mövqeyi bunda mühüm rol oynamışdı.

Məhz bu müzakirələr erməni ictimai siyasi dairələrinin gələcəkdə öz nəticəsini verəcək olan Cənubi Qafqaz quberniyalarında inzibati dəyişikliklərə nail olmaq cəhdlərindəki dinamikanı üzə çıxarmaq baxımından diqqət cəlb edir. Həmçinin zemstvo müzakirələri Zaqatala dairəsi ətrafında Azərbaycan və Gürcüstan Cümhuriyyətləri arasında yaranan ərazi mübahisəsinə aydınlıq gətirir.

1909-cu ildən sonrakı müzakirələrdə milli maraqların ziddiyyət yaratdığını aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür, hansı ki, gürcülər, azərbaycanlılar və ermənilər arasında milli və millətçi ideyaların bu və ya digər dərəcədə vüsət alması ilə bağlı idi. XIX sonlarından ermənilər XX əsrin əvvəllərindən isə azərbaycanlılar arasında siyasi təşkilatlanma iki xalq arasında münasibətləri yeni müstəviyə keçirmişdi. Məhz idarəçilik məsələləri bir indikator kimi milli münasibətlərin kövrəkliyini göstərirdi. Qeyd olunan zaman kəsiyində hadisələrə nəzər yetirəndə erməni tərəfinin bu məsələyə daha çox diqqət yetirməsi təsəvvürü yaranırdı. Əvvəlcə gürcülər və azərbaycanlılar korporativ maraqlara görə, daha sonra yeni şərtlər ortaya çıxdıqda milli və siyasi maraqlarda görə ermənilərə qarşı durmuşdular. Bu vəziyyət erməniləri daha radikal islahatçı və demokratik prinsiplərin müdafiəçisi, azərbaycanlıları isə mühafizəkar mövqə tərəfdarı kimi təqdim edirdi.

Zemstvo müzakirələrinin gedişatı Azərbaycan ziyalıları və ictimai fəallarının diqqətini bu məsələyə cəlb etmişdi. Zemstvo müzakirələri həm də onu göstərdi ki,

---

⁸⁷ Армянская пресса. **Каспий**, 1917, 13 декабря, №272, с.6

kənardan ciddi müdaxilə olmadığı təqdirdə azərbaycanlılar öz maraqlarını kifayət qədər müdafiə edə bilmişdilər.

Zemstvo institutu 1917-ci ilin yayından daxili Rusiya ərazisində sovetlərin təşkili və onların bolşeviklərin səyi ilə yerli özünüidarə orqanlarının səlahiyyətlərini mənimsəməyə başlamasından sonra əhəmiyyətini itirərək aradan çıxmaqda idi. Halbuki Cənubi Qafqaz üçün zemstvonun təşkili üç millətin birgəyaşayışını, özünüidarə bacarığını ortaya qoyacaq bir vasitə ola bilərdi. Lakin Cənubi Qafqazda hər hansı ictimai siyasi layihənin uğuru bilavasitə burada milli münasibətlərdən asılı idi ki, bəhs edilən dövrdə bu münasibətlərdə ziddiyyət artmaqda idi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. **Azərbaycan tarixi: [7 cildə] V cild (1900 27 fevral – 1920)**. Bakı, “Elm”, 2001, 672 s.
2. **Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində XIX-XX əsrlər. I cild. Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi və Gürcüstan Mərkəzi Ən Yeni Tarix Arxivinin Sənədləri**. Bakı, “Turxan” NPB, 2013, 552 s.
3. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Əsərləri. III cild. 1915-1916**, tərt.ed., Ş.Hüseynov. – Bakı, “Elm”, 2012, 596 s.
4. Rüstəmov Rəşad və digərləri. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü**. Bakı, “Turxan” NPB, 2018, 440 s.
5. Üzeyir. **Zemstvo nədir?. Tərqəqi**, 1909, № 159.
6. Административный передел в Закавказье, **Каспий**, 1917, 21 декабря, №279.
7. Амбарцумян Карина. «А.И. Хатисов «Русская революция и образование Республики Армения на Кавказе (1917–1918 гг.)»». **Диалог со временем**. 2017, Вып. 60, с.365-383. <https://roii.ru/r/1/60.25>
8. Армянская пресса. **Каспий**, 1917, 13 декабря, №272.
9. Беседа с. Кн. Тумановым. **Баку**, 1916, 21 апреля, №88.
10. В Особом Закавказском Комиссариате. **Каспий**, 1917, 24 июня, №138.
11. В Партии Дашнакцутюн. **Баку**, 1917, 28 апреля, №93.
12. **Выписка из журнала Съезда губернских комиссаров 23 октября 1917**. Rüstəmov Rəşad və digərləri. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü” kitabında, s.271-274.
13. Герасименко Григорий. **Земское самоуправление в России**. Москва, Наука, 1990, 264 с.
14. Евангулов Григорий. **Местная реформа на Кавказе**. С.Петербург, «Новое Время», 1914, 67 с.
15. Евангулов Григорий. Местная реформа на Кавказе. **Баку**, 1916, 9 июля, №150.
16. **Журнал совещания при Особом Закавказском Комитете**. Rüstəmov Rəşad və digərləri. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü” kitabında, s. 243-262.
17. Заметки. **Баку**, 1916, 4 мая, №100.

18. Ирада Багирова. **Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века.** Баку, «Элм», 1998, 336 с.
19. Исмаил-заде Диляра. **И.И. Воронцов-Дашков. Кавказский наместник.** Москва, Центрполиграф, 2005, 511 с.
20. К земскому совещанию. **Кавказское слово**, 1916, 1 мая, № 98.
21. К земскому совещанию в Тифлисе. **Армянский вестник**, 1916, №15.
22. Краевое совещание о земстве. **Кавказское слово**, 1916, 6 мая, №102.
23. **Материалы по вопросу о введении земских учреждений в Закавказье. Том I. Бакинская губерния, Бакинское градоначальство и промышленный район.** Тифлис, Канцелярия наместника его императорского величества на Кавказе, 1915, 635 с.
24. **Материалы по вопросу о введении земских учреждений в Закавказье. Том IX. Эриванская губерния.** Тифлис, Канцелярия наместника его императорского величества на Кавказе, 1911, 111 с.
25. **Материалы по вопросу о введении земских учреждений в Закавказье. Том VII. Тифлисская губерния и Закатальский округ.** Тифлис, Канцелярия наместника его императорского величества на Кавказе, 1910, 602 с.
26. Мильман Арон. **Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков.** Баку, Азернешр, 1966, 316 с.
27. Минасазов Гусейн. Мусульмане в земском совещании. **Кавказское слово**, 1916, 29 апреля, №96.
28. Минасазов Гусейн. Мусульмане в земском совещании. **Кавказское слово**, 1916, 30 апреля, №97.
29. Мотивированное мнение большинства. **Кавказское слово**, 1916, 5 мая, №101.
30. **Мотивированное мнение по вопросу о введении земства в Закавказье...** 31 октября 1917 г. Rüstəmov Rəşad və digərləri. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü” kitabında, s.263-264.
31. О новом Петроградском комиссарстве. **Каспий**, 1917, 18 июля, №158.
32. О переделе административных единиц в Закавказье. **Каспий**, 1917, 29 июля, №168.
33. **Объяснительная записка по проекту об изменениях границ губерний и уездов Закавказского края.** Rüstəmov Rəşad və digərləri. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü” kitabında, s.232-242.
34. Особое мнение меньшинства. **Кавказское слово**, 1916, 4 мая, №100.
35. **Отношение ОЗАКОМ-а Министру Внутренних Дел, 31 октября 1917г.** Rüstəmov Rəşad və digərləri. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü” kitabında, s.267-270.
36. Партия Дашнакцутюн. **Баку**, 1917, 21 апреля, № 87.

37. Прасолов Дмитрий. Земский вопрос в общественно-государственном взаимодействии на Кавказе в конце XIX – начале XX в. **Кавказология**, 2020, №4 с.69-94.
38. Резолюция съезда партии Дашнакцутюн, **Каспий**, 1917, 22 ноября, №249.
39. Семин Орест. **Основные вопросы местного самоуправления: земская реформа на Кавказе и в нефтепромышленном районе г. Баку, с приложением обзора коммунальных положений Зап. Европы и России и земской сметы Закавказского края**. Баку, «Труд», 1910, 107 с.
40. **Совещание комиссии по введению земства в Закавказском крае / Rüstəmov Rəşad və digərləri. "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin dövlətçilik fəaliyyətinin Tiflis dövrü"** kitabında, s.275-276.
41. Совещание о земстве. **Баку**, 1916, 22 апреля, №89.
42. Совещание о земстве в Закавказье. **Каспий**, 1917, 22 октября, №237.
43. Тактика момента. **Баку**, 1917, 29 марта, №71.
44. Туманов Георгий. Задачи земского совещания в Тифлисе. **Кавказское слово**, 1916, 28 апреля, № 95, с.2.
45. Туманов Георгий. **Итоги земских совещаний на Кавказе**. Тифлис, Типография «Либерман», 1915, 132 с.
46. Туманов Георгий. **К введению на Кавказе земского самоуправления**. Тифлис, Типография «Гермес», 1905, 80 с.
47. Чалхушьян Григор. **Армянский вопрос в России**. Ростов-на-Дону, Электротпечатня Тер-Авроляна, 1905, 35 с.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Əzimova Aygün Səfər qızı. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı

Azimova Aygun Safar. Doctor of Philosophy in History. Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov, ANAS. Azerbaijan, Baku

УОТ: 94 (479.24):374.7

ИЗ ИСТОРИИ СТРОИТЕЛЬСТВА ПУТЕЙ СООБЩЕНИЯ В НАХЧЫВАН ЧЕРЕЗ ЗАНГЕЗУРСКИЙ РЕГИОН

©2025

КАМРАН ИСМАИЛОВ*

*Институт Истории и Этнологии им. А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0001-5486-7126; e-mail: ismayilov-kamran@mail.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2025.1.52>

Резюме:

Одним из важнейших стратегических вопросов, стоящих в настоящее время перед Азербайджанской Республикой, является восстановление транспортно-коммуникационных связей с Нахчыванской Автономной Республикой, которая более 35 лет находится под экономической и транспортной блокадой со стороны Республики Армения. Согласно пункту 10 Совместного заявления Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации от 9/10 ноября 2020 года, ознаменовавшего завершение 44-дневной Второй Карабахской войны, предусмотрено разблокирование всех экономических и транспортных связей в регионе и обеспечение безопасности транспортного сообщения между западными районами Азербайджанской Республики и Нахчыванской Автономной Республикой с целью организации беспрепятственного передвижения граждан, транспортных средств и грузов в обоих направлениях.

История создания этой транспортно-коммуникационной линии, условно именуемой «Зангезурским коридором», восходит к периоду после оккупации Южного Кавказа Российской империей. В годы советской власти было завершено строительство железной дороги, соединяющей основную территорию Азербайджана с его составной частью – Нахчыванской Автономной Республикой, проходящей через территорию Армянской ССР, и началось строительство автомобильной дороги.

В статье рассматривается история возникновения вопроса «Зангезурского коридора», освещается процесс создания в царский период сети железных и автомобильных дорог, соединяющих Нахчыванский регион с другими территориями Южного Кавказа, начало строительства железной дороги Алят-Джульфа. анализируются решения, принятые правительством Первой Азербайджанской Республики по завершению ее строительства.

В статье также рассматриваются попытки Армении захватить Зангезурский и Нахчыванский регионы Азербайджана в 1918-1920 годах, резня, учинённая против тюрко-мусульманского населения регионов армянскими вооружёнными формированиями. Отмечаются негативные последствия отделения Нахчывана от основной территории

Азербайджанской Республики после передачи большевиками Зангезурского региона Армении в конце 1920-х годов.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, Республика Армения, Нахчыванская Автономная Республика, Зангезурский регион, Зангезурский коридор, транспортные и коммуникационные линии*

ZƏNGƏZUR BÖLGƏSİ ÜZƏRİNDƏN NAXÇIVANA YOL - KOMMUNİKASIYA XƏTLƏRİNİN ÇƏKİLMƏSİ TARİXİNDƏN

©2025

KAMRAN İSMAYILOV*

* AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0001-5486-7126; e-mail: ismayilov-kamran@mail.ru

Xülasə:

Hazırda Azərbaycan Respublikasının həllinə çalışdığı ən strateji məsələlərdən biri onun 35 ildən artıqdır Ermənistan Respublikası tərəfindən iqtisadi və nəqliyyat blokadasında saxlanılan Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin bərpa edilməsidir. 44 günlük II Qarabağ müharibəsinin başa çatmasını bildirən, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin imzaladıqları 9/10 noyabr 2020-ci il tarixli birgə Bəyanatının 10-cu maddəsinə əsasən bölgədəki bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpa edilməsi, Ermənistan Respublikasının vətəndaşların, nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin hər iki istiqamətdə maneəsiz hərəkətinin təşkili məqsədilə Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları və Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında nəqliyyat əlaqəsinin təhlükəsizliyinə zəmanət verməsi nəzərdə tutulmuşdur. Şərti olaraq “Zəngəzur dəhlizi” adlandırılan bu nəqliyyat-kommunikasiya xəttinin yaradılması tarixi Cənub Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilməsindən sonrakı dövrə təsadüf edir və Sovet hakimiyyəti illərində Ermənistan SSR-nin ərazisindən keçməklə Azərbaycanı əsas ərazisini onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan MR ilə birləşdirən dəmir yolunun tikintisi başa çatdırılmış, avtomobil yolunun tikintisinə başlanılmışdı.

Məqalədə “Zəngəzur dəhlizi”nin yaranması tarixinə nəzər salınır, çarizm dövründə Naxçıvan bölgəsini Cənubi Qafqazın digər əraziləri ilə birləşdirən dəmir yolları və şose yolları şəbəkəsinin yaradılmasından, Ələt - Culfa dəmir yolunun çəkilişinə başlanılmasından, tikintini başa çatdırmaq üçün Birinci Azərbaycan Respublikası hökumətinin qəbul etdiyi qərarlar təhlil edilir. Məqalədə 1918-1920-ci illərdə Ermənistanın Azərbaycanın Zəngəzur və Naxçıvan bölgələrini ələ keçirmək cəhdlərindən, bölgələrin türk - müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş qırğınlardan bəhs edilir; 1920-ci ilin sonlarında bolşeviklər tərəfindən Zəngəzur bölgəsinin Ermənistana verilməsindən sonra Naxçıvanın Azərbaycanın əsas bölgəsindən ayrı düşməsinin fəsadları qeyd olunur.

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, Ermənistan Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Zəngəzur bölgəsi, Zəngəzur dəhlizi, nəqliyyat - kommunikasiya xətləri*

FROM THE HISTORY OF THE ROAD – COMMUNICATION LINES LAYING
FROM THE ZANGAZUR REGION TO NAKHCHIVAN

©2025

KAMRAN ISMAYILOV*

* A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0000-0001-5486-7126; e-mail: ismayilov-kamran@mail.ru

Abstract:

One of the most important strategic issues currently being addressed by the Republic of Azerbaijan is the restoration of transport and communications links with the Nakhchivan Autonomous Republic, which has been under an economic and transport blockade by the Republic of Armenia for over 35 years. According to paragraph 10 of the Joint Statement of the President of the Republic of Azerbaijan, the Prime Minister of the Republic of Armenia, and the President of the Russian Federation of November 9/10, 2020, marking the end of the 44-day Second Karabakh War, all economic and transport links in the region will be unblocked and transport security will be ensured between the western regions of the Republic of Azerbaijan and the Nakhchivan Autonomous Republic, ensuring the unimpeded movement of citizens, vehicles, and cargo in both directions.

The history of this transport and communications line, conventionally referred to as the “Zangezur Corridor”, dates back to the period following the occupation of the South Caucasus by the Russian Empire. During the Soviet era, construction of a railway connecting the mainland of Azerbaijan with its constituent territory, the Nakhchivan Autonomous Republic, passing through the territory of the Armenian SSR, was completed, and construction of a highway began.

This article examines the history of the Zangezur Corridor, highlights the process of creating a network of railways and highways during the Tsarist period connecting the Nakhchivan region with other territories of the South Caucasus, and the beginning of construction of the Alat-Julfa railway. It analyzes the decisions made by the government of the First Azerbaijan Republic upon completion of the railway.

The article also examines Armenia’s attempts to seize the Zangezur and Nakhchivan regions of Azerbaijan in 1918-1920 and the massacres committed against the region’s Turkic Muslim population by Armenian armed forces. The consequences of Nakhchivan’s separation from the mainland of the Republic of Azerbaijan following the Bolsheviks’ transfer of the Zangezur region to Armenia in the late 1920s are analyzed.

Keywords: Republic of Azerbaijan, Republic of Armenia, Nakhchivan Autonomous Republic, Zangezur region, Zangezur corridor, transport and communication lines

Введение

Экономическое, социально-культурное развитие, а также международные связи каждой страны и её регионов напрямую зависят от состояния транспортно-коммуникационной системы. Развитие транспорта оказывает серьёзное влияние на развитие всех отраслей национальной экономики, рост производства товаров и услуг, создаёт условия для привлечения инвестиций, стимулирует взаимный товарообмен, создание новых промышленных предприятий и внешнеэкономическую деятельность страны. Транспорт также влияет на состояние рынка труда и социальной сферы.

В целом, транспортная система, являясь важной составляющей инфраструктуры страны, считается одним из основных средств решения её социально-экономических задач. Недостаточное развитие транспортной системы создаёт серьёзные препятствия для развития страны и её регионов. Поэтому при определении приоритетов социально-экономического развития каждое государство, в первую очередь, учитывает текущее состояние и перспективы транспортной системы. Всё это имеет особое значение для Нахчыванской Автономной Республики, которая более 35 лет находится в условиях экономической и транспортной блокады со стороны Республики Армения. Изолированность автономной республики от основной части Азербайджана в транспортном отношении создает серьезные проблемы для ее жизнеобеспечения.

Краткая природно-географическая характеристика Нахчыванского региона

Природно-географические условия и специфический рельеф Нахчыванского региона – исторической территории Азербайджана, его неотъемлемой части, уникальные особенности его исторического развития, оказали влияние также на историю развития транспортно-коммуникационной системы этого региона.

Рельеф Нахчыванской Автономной Республики, расположенной на юго-западной оконечности Малого Кавказа и представляющей собой типичную горную территорию, в основном, состоит из равнинных и гористых участков. Его средняя высота над уровнем моря составляет 1400 метров. Амплитуда перепада абсолютных высот на территории Автономной Республики колеблется от 600 метров до 3906 метров. Средняя высота приаразской равнины, которая занимает треть территории и считается самой низкой частью Автономной Республики, составляет около 800 метров. Две трети территории расположены на высоте 1000 метров над уровнем моря, а абсолютная высота 20 процентов территории составляет более 2000 метров.

Приаразский пояс, образующий низменную зону Нахчыванской Автономной Республики, охватывает большую территорию Автономной Республики на высоте 600-1000 метров. Эта территория начинается на северо-западе от Садаракской равнины и узкой полосой прижимается к берегам реки Араз высокими горами в Ордубадском районе, недалеко от населенного пункта Котам.

Горная часть Нахчыванской Автономной Республики занимает большую территорию, состоящую в основном из Зангезурского и Даралаязского

хребтов и многочисленных других отрогов, и расположена на абсолютных высотах 1000-3900 метров.

Зангезурский хребет, средняя высота которого составляет 3200 метров, является самым высоким из всех хребтов Малого Кавказа. Его самая высокая вершина, Гапыджык (3906 метров), также является самой высокой вершиной Малого Кавказа в Азербайджане. Зангезурский хребет образует естественную границу между Нахчыванской Автономной Республикой и исторической областью Зангезур Азербайджана, а в настоящее время Сюникской областью (марзи) Республики Армения. В Зангезурском хребте высота нескольких вершин превышает 3500 метров (Набатдаг, Девебойну, гора Газангёль, Сафардере, Ягылдере, Сарыдере, Шыхюрду), а высота нескольких вершин превышает 3000 метров (Агдабан, Салварты, Джамал, Араджи, Демирлидаг, Эйридаг, Союкдаг и др.). Абсолютная высота перевалов здесь колеблется от 2340 метров до 3700 метров. Даралаязский хребет расположен в северо-восточной части Нахчыванской Автономной Республики и тянется вдоль границы между Арменией и Автономной Республикой. Максимальная высота хребта колеблется в пределах 2400-2700 метров. Самая высокая вершина здесь достигает 2740 метров (гора Кечелтепе), а самый низкий перевал – 2200 метров. Даралаязский хребет также имеет очень сложную орографическую структуру.¹

Такой сложный рельеф оказал влияние на исторические транспортные связи Нахчыванского региона с соседними территориями, которые развивались преимущественно, в двух направлениях: на юг – Южный Азербайджан, и на запад – Западный Азербайджан (Иреванская область) и Турции. Основным фактором, ограничивающим транспортные связи Нахчывана с другими территориями Северного Азербайджана, были именно вышеупомянутые природно-географические факторы, а именно – отделение Нахчывана от Зангезура горными хребтами Зангезур и Даралаяз. Несмотря на сложные рельефные условия, Нахчыван на протяжении всей истории составлял с Северным Азербайджаном единое этническое, политическое, культурно-духовное пространство.

Строительство транспортно-коммуникационных путей в Нахчыван в царское время

После оккупации Нахчывана царской Россией, регион превратился в основной пункт транзитной торговли с Ираном. Торговые караваны из Ирана, проходя через Джульфинскую переправу на реке Араз, направлялись в черноморские порты, Россию и Европу по маршруту Нахчыван-Иреван-Тфлис (Тебризско-Тифлиссский торговый путь).

Другой караванный путь начинался из восточных провинций Османской империи и западных провинций Северного Ирана (Южного Азербайджана), проходил из Нахчывана в Шушу, и через него достигал Прикаспийского побережья. Согласно В.Н.Григорьеву, этот путь простирался вдоль реки

---

¹ **Naхçıvan Muxtar Respublikası coğrafiyası.** https://az.wikipedia.org/wiki/Naх%C3%A7%C4%Naхçıvan_Muxtar_Respublikası%20coğrafiyası

Алинджачай. Наличие многочисленных развалин караван-сараяв на этом пути указывало на то, что это был торговый путь. Параллельно этому пути шёл другой путь к истоку реки Нахчыван и далее в сторону Карабаха. Поскольку оба маршрута были очень узкими и проходили через крутые горы, передвигаться по ним можно было только на вьючных животных. Транспортное сообщение с Даралаязским, Карабахским, Гянджинским и Гёйчинским регионами Азербайджана осуществлялось по тропам вдоль рек Арпачай и Джахричай.²

Между Ордубадским магалом, расположенным на юго-востоке Нахчыванской области и Нахчыванским магалом, существовала прямая дорога, но для переправы в Карадагский район, расположенный на другом берегу Араза, приходилось использовать паромы на реке. Одна из таких переправ находилась к югу от города Ордубад, напротив села Сяйри, а другая – у села Яйджи. Всего через реку Араз для переправы из Нахчывана в Южный Азербайджан действовало несколько паромов. Они действовали вблизи сел Дахне и Карагасанлы Шарурском магале, вблизи сел Шахтахты и Аббасабад Нахчыванского магала, а также вблизи сел Яйджи и Даста и города Ордубад Ордубадского магала.³

С севера и востока Ордубадский магал был окружен Зангезурским хребтом (В.Григорьев называет его Карабахским хребтом – К.И.). Здесь Зангезурский хребет постепенно возвышается в юго-восточном направлении, достигая своего максимума на горе Капыджык, а от Капыджка снова начинает понижаться к югу. В 12-13 километрах к югу от горы Союкдаг (3161 метр) он резко обрывается крутыми ступенями и спускается к руслу реки Араз крутыми скалистыми склонами. Такой рельеф делал практически невозможным транспортное сообщение с севера и востока. Тем не менее, ордубадцы использовали несколько дорог для установления связи с Зангезуром и Карабахом. В. Григорьев упоминает названия двух дорог, проходящих через Зангезурский хребет: вдоль долины Гиланчая через село Бист и вдоль долины Ордубадчая через село Нус-Нус.⁴

Однако из Ордубада в Зангезур вело несколько других дорог (троп), которые также тянулись по долинам рек, стекающих с южных склонов Зангезура (Уступучай, Ванандчай). Однако все эти дороги (тропы) были непроходимы даже для небольших повозок, и путники добирались до пункта назначения только на лошадях и ослах (Рельеф и климат Нахчывана не позволяли широко использовать здесь верблюдов в качестве транспортного средства для перевозки грузов – К.И.).

В описании Нахчыванской губернии В.Григорьевым также содержатся краткие, но весьма интересные сведения о транспортном положении терри-

---

² Василий, Григорьев. **Статистическое описание Нахичеванской провинции.** – Санкт-Петербург: тип. деп. внеш. торг., 1833, с.22.

³ Qabil, Əliyev. **Qafqazda nəqliyyatın inkişafı (XVIII əsrin sonu – XX əsrin başlanğıcı)**, Bakı, Turxan NPB, 2019, s.38.

⁴ Василий, Григорьев. **Статистическое описание Нахичеванской провинции**, с.189.

торий того времени, через которые в советский период проходила железная дорога Алят – Джульфа, в настоящее время получили название «Зангезурского коридора» (линии Ордубад – Мегри – Минджван). Автор указывает, что из Ордубадского уезда в южную часть Карабаха (Зангезур – К.И.) вдоль реки Араз шла дорога. Он показывает, что на пути от Ордубада до Мегри имелись крутые скалы, которые доходили до реки Араз, и что эта дорога представляла собой тропу, по которой с трудом могли пройти вьючные животные. Он пишет, что эта тропа была почти искусственной – либо проложенной сквозь скалы, либо по самому краю реки, насыпанной землёй в воду.⁵

Главным преимуществом этой дороги было то, что ею можно было пользоваться даже зимой, и что она была кратчайшим путём из Нахчыванского уезда в Мильскую равнину Северного Азербайджана.

Кстати, интересные сведения об этой дороге можно найти и в средневековых источниках. В своём знаменитом труде «Тарихи алами арайи Аббаси» («Мироукрашающая история Аббаса») Искандер Мунши, описывая путешествие шаха Аббаса в Ордубад и Карабах в 1605 году, подробно рассказывает о том, как его войска проходили по этой дороге, и о её трудности, указывая, что идея шаха Аббаса заключалась в том, чтобы пройти из Ордубада в Карабах и двинуться в Ширван. Дорога из Ордубада в Карабах, проходящая через «Али-Дареси» (Ущелье Али), представляет собой узкую горную дорогу, по которой двум всадникам очень трудно пройти бок о бок. Было приказано, чтобы эмиры, и различные племена проходили через это ущелье дороге группами и собирались в Чулде и Баргюшаде. Из-за труднопроходимости этой дороги и необходимости ожидания прохождения бесчисленных воинов, шах вынужден был провести десять дней в прекрасном Ордубаде, доставив удовольствие местным жителям.⁶

Как видно, хотя взаимосвязи Нахчывана с другими регионами Северного Азербайджана из-за суровых горных условий, в основном, осуществлялись через регионы Иреван, Гянджа и Карадаг (регион Южного Азербайджана), существовали также дороги, ведущие из Нахчывана в Зангезур и Даралаяз. Однако, в отличие от дорог, ведущих на запад и юг, примерно до 1940-х годов, дороги на север, в основном, проходили через высокие горные перевалы, и людям приходилось использовать лошадей и других вьючных животных для передвижения по этим дорогам. В суровые зимние месяцы эти дороги становились практически непроходимыми. Дорога, ведущая на восток вдоль реки Араз, также не стала традиционным торговым путем, так как проходила по очень труднопроходимым местам. Такая ситуация продолжалась примерно до середины XIX века.

После завершения оккупации Южного Кавказа, царская Россия, исходя из своих экономических и военно-стратегических целей, приступила к ре-

---

⁵ Василий, Григорьев. **Статистическое описание Нахичеванской провинции**, с.189-190.

⁶ İsgəndər bəy Münşi. **Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-ələmarayə-Abbas)**. II kitab. Fars dilindən çevirən Şahin Fazil. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı ev”, 2014, 1499 s., s.1314.

лизации планов строительства шоссейных и железных дорог в регионе, в которых Нахчыван, как приграничный регион, занимал важное место.

Освоение природных богатств региона зависело, прежде всего, от обеспечения их доступности, чего было невозможно достичь в условиях бездорожья. Поэтому царские власти считали создание дорожной инфраструктуры, охватывающей все территории Южного Кавказа, главным условием завершения экономического завоевания региона. Для освоения и эксплуатации региона царские власти приступили, в первую очередь, к строительству здесь разветвлённой сети шоссейных дорог. Для этой цели в 1867 году распоряжением наместника Кавказа был создан специальный орган – Закавказский дорожно-строительный комитет. Дороги во всём регионе были разделены на 4 группы по степени важности. Поскольку Нахчыванский уезд и без того считался окраинной пограничной территорией империи, особое значение придавалось укреплению связей с этим регионом.

В 1865 году началось строительство шоссейной дороги, соединяющей столицу Кавказского наместничества – города Тифлис с Джульфой, пограничным и таможенным пунктом с Ираном, и оно было завершено десять лет спустя, в 1875 году. Целью строительства дороги было обеспечение транзита из Азии в Россию и Европу по дороге Тебриз - Джульфа, а не по дороге Тебриз - Трабзон.⁷

Для облегчения сообщения с Баку и Каспийским морем большое значение имело строительство колесной дороги Нахчыван - Биченек - Горус - Шуша - Зардаб (впоследствии было признано целесообразным продлить дорогу не до Зардаба, а до Евлаха – К.И.). Как уже упоминалось, эта дорога использовалась и ранее. Однако она была преимущественно грунтовой и могла пересекаться только вьючными животными. Уже в начале 1860-х годов дорога была преобразована в шоссе, для облегчения проезда повозок и экипажей по различным участкам этой дороги, в частности, была построена 13,5 – верстная гужевая дорога между рекой Забух и рекой Хакари в Зангезурском уезде, в последующие годы для движения повозок с привлечением местного населения была сдана в эксплуатацию 88-верстная дорога от Шуши до Горуса, а через реки были построены мосты. В 1995 году также были завершены земляные работы на дороге между Евлахом и Шушой.

Согласно протоколу комиссии, утвержденному наместником Кавказа, великим князем Михаилом Николаевичем 1 июня 1871 года, из всех дорог 2-й категории, считавшихся необходимыми для постройки на Южном Кавказе, дорога из Нахчывана в Шушу считалась важнейшей.

Строительство этой дороги позволило бы связать эту обширную территорию, богатую природными ресурсами, с долиной реки Куры и дорогой Баку - Тифлис с севера, а с долиной реки Араз и дорогой Тифлис - Иреван -

---

⁷ О шоссейных дорогах на Кавказе. Кавказский календарь на 1876 год. III отделение. Тифлис, 1875, с.95.

Джультфа – с юга. Таким образом, все районы Южного Кавказа охватывались бы магистральными дорогами. Протяженность строящейся дороги Шуша - Горус - Биченек - Нахчыван составляла 170 верст. Строительство этой дороги создавало возможность прямого выхода на дорогу Шуша - Агдам - Евлах. Раньше для выхода на эту дорогу необходимо было двигаться по дилинному маршруту (Нахчыван - Иреван - Дилижан – станция Ени-Агстафа - Гянджа - Шуша). С постройкой дороги это расстояние в 540 верст сокращалось в 3 раза (170 верст).⁸

После того, как река Араз стала границей между Россией и Каджарской империей, дорога Нахчыван - Биченек - Энгелюрд - Шеки - Горус – Лысагорск-Шуша - Евлах считалась кратчайшим путём к р. Кура, Каспийскому морю и Баку.

Наибольшую сложность при подготовке к строительству дороги представляло расстояние от Шуши до Горуса в Елизаветпольской губернии и от города Нахчыван до перевала Биченек в Иреванской губернии. Подготовительные работы к строительству дороги были начаты в 1869 году бывшим начальником Зангезурского уезда майором Старицким. В том же году началось строительство шоссейной дороги (строительство началось со стороны Шуши, а в 1872 году – со стороны Биченека. – К.И.), и, в целом, было завершено в 1876 году.

Дорога была преимущественно гравийной и предназначалась для движения экипажей и телег. Строительство этой дороги имело также большое значение с точки зрения усиления административно-полицейского контроля властей над населением уездов, а также облегчения управления ими. Конечно, строя эту дорогу, царизм преследовал и чисто экономические цели, стремясь обеспечить кратчайший и более удобный выход к транзитным путям Катарской (Зангезурской) меди. Дорога Евлах - Шуша - Горус была единственной удобной дорогой, соединявшей Зангезурский уезд с остальной частью Елизаветпольской губернии, и играла важную роль в экономических связях края.⁹

Фактически, на строительство дороги из казны не выделялось никаких средств, и все работы велись за счёт и с участием местного населения. Только на участке дороги в Нахчыванском уезде, в районе Биченека было задействовано 77 486 человек, из которых ровно половина – 34 733 человека – работали непосредственно сами, а остальные «давали свои уроки в подряд», т.е. работали по подряду.¹⁰

---

⁸ Обзор дорожных работ, находящихся под ведением Строительно-дорожного комитета, но производящихся не на суммы Государственного казначейства, а на земские суммы. Дорога от Шуши до Нахичевани. Кавказский календарь на 1876 год. III отделение. Тифлис, 1875, с.119.

⁹ Qabil Əliyev. *Qafqazda nəqliyyatın inkişafı (XVIII əsrin sonu – XX əsrin başlanğıcı)*, s. 200.

¹⁰ Обзор дорожных работ, находящихся под ведением Строительно-дорожного комитета, но производящихся не на суммы Государственного казначейства, а на земские суммы. Дорога от Шуши до Нахичевани, с.121.

Именно поэтому в народе эту дорогу также называли «Народной дорогой». После строительства дороги по ней стала осуществляться и почтовая связь.

Участок дороги Биченек - Горус имел очень сложный рельеф, и передвигаться по нему можно было только на лошадях с повозками, да и то в засушливый период. В начале XX века, в результате частичного шоссирования этой дороги, по ней уже можно было передвигаться на гужевом транспорте (повозках). В указанный период дорога Нахчыван - Биченек - Горус - Шуша - Евлах считалась главной сухопутной дорогой, напрямую соединяющей Нахчыванский край с остальными регионами Северного Азербайджана.

Большая часть дороги была грунтовой, лишь отдельные участки имели каменное и гравийное покрытие, а непогода часто делала дорогу непригодной для использования. Поэтому Особая комиссия Кавказского наместничества, занимавшаяся изучением состояния дорог, на своем заседании в 1908 году рекомендовала в первую очередь шоссировать дорогу Нахчыван-Биченек, а также восстановить обрушившиеся мосты и другие искусственные сооружения на дороге.¹¹

Хотя, вступившие в строй несколько позже, железные дороги Тифлис - Елизаветполь - Баку и Тифлис - Александрополь - Джульфа снизили экономическое значение дороги Шуша - Горус - Биченек - Нахчыван для Нахчывана, эта магистраль долгое время использовалась как самая краткая дорога из Нахчывана в Шушу и Евлах, и имела жизненно важное значение для азербайджанского населения Зангезура.

В начале XX века действовала также грунтовая дорога Джульфа - Аза - Ордубад (45 верст) как продолжение дороги Нахчыван - Джульфа. На заседании Особой комиссии Кавказского наместничества по дорогам одним из насущных вопросов было признано шоссирование дороги Джульфа - Ордубад и строительство на ней искусственных сооружений и.¹²

Накануне Первой Мировой войны строительство 210-верстной дороги, пересекавшей всю территорию Нахчыванского края с запада на восток, проходившей через Нахчыван и Джульфу и соединявшей населенный пункт Гамарлы с городом Ордубад, оказало существенное влияние на расширение связей Нахчывана с соседними областями, в первую очередь, с городами Иреван и Тифлис.

В 1864 году из Тифлис в Нахчыван была проложена и первая телеграфная линия.

Железнодорожные проекты, реализованные царским правительством на Южном Кавказе, особенно линии, проходившие по территории Тифлисской и Иреванской губерний, сыграли важную роль во включении Нахчыванского региона в транспортную сеть всей империи.

---

¹¹ Qabil Əliyev. *Qafqazda nəqliyyatın inkişafı (XVIII əsrin sonu – XX əsrin başlanğıcı)*, s. 201.

¹² Qabil Əliyev. *Yenə orada, Qafqazda nəqliyyatın inkişafı...*, s.201.

После ввода в 1899 году в эксплуатацию железной дороги Тифлис - Карс началось строительство железной дороги до Иревана, а затем до Джульфы. Первый участок этой дороги – линии Александрополь - Улуханлы и Иреван - Улуханлы (общая протяжённость 146 вёрст) был сдан в эксплуатацию спустя 3 года – в декабре 1902 года. Хотя разрешение на строительство железной дороги Улуханлы - Джульфа было получено ещё в 1903 году, работы по проведению изыскательских работ на участках прохождения дороги, составление технического проекта, выделение финансовых средств и отчуждение земель заняли много времени, и приступить к строительству дороги протяжённостью 177 вёрст удалось лишь в конце 1904 года. Строительные работы велись ускоренными темпами, и уже через год были завершены земляные работы и укладка рельсов на участке Улуханлы - Нахчыван.

Наконец, осенью 1907 года участок железной дороги между Нахчываном и Джульфой был достроен, и 20 января 1908 года состоялось официальное открытие дороги. Таким образом, железная дорога, соединяющая город Тифлис, центр Кавказского наместничества, с Джульфой, пограничным пунктом с Ираном, была введена в эксплуатацию. Дорога обеспечивала транспортную связь Нахчыванского региона с городом Иреван и другими районами губернии (Шарур, Улуханлы, Александрополь), с Тифлисом, а так же с главными городами Северного Азербайджана - Гянджой и Баку. В то же время эта дорога стала играть важную роль в развитии торговых отношений между Российской империей и Ираном. В 1914 году была построена железнодорожная переправа на реке Араз между двумя частями города Джульфа. Хотя официально дорога Джульфа-Тебриз была введена в эксплуатацию в 1916 году, учитывая военные нужды, грузовые поезда по ней начали ходить годом ранее.¹³ После ввода в эксплуатацию железной дороги Джульфа - Тебриз Нахчыванский регион стал транзитной территорией, через которую осуществлялись межгосударственные сообщения, или, выражаясь современным языком, транспортным хабом.

Начало строительства железной дороги Алят-Джульфа

Хотя железная дорога Тифлис-Джульфа была важным путём сообщения для Российской империи с Ираном, она не была самым коротким и экономически эффективным путём. Пропускная способность дороги также оказалась ниже ожидаемой, что в конечном итоге приводило к удорожанию перевозимых товаров. Чтобы добраться из Нахчывана в Баку этим путём, необходимо было преодолеть расстояние 1000 км.

Военно-стратегические (усиление военного присутствия в Иране, реализация экспансионистских планов на Востоке) и торгово-экономические

---

¹³ Общество Табризской железной дороги. Положение о временном движении. Тифлис: Тип. Канц. Наместника Его Императорского Величества на Кавказе, 1915. 11 с.

(реализация концессий и торговых соглашений, заключённых с иранским правительством, ускорение доставки импортируемых из Ирана товаров в центральные районы России, расширение экспорта Бакинской нефти и т. д.) потребности империи требовали строительства более короткой железной дороги до границы с Ираном. Учитывая эти факторы, в царских правительственных кругах разрабатывались проекты строительства альтернативных железнодорожных линий в Иран (Евлах - Корягино - Джульфа, Евлах - Корягино - Гарасу - Ахар, Гаджикабул - Корягино - Джульфа и др.). С этой целью российскими инженерами были проведены обширные технические и изыскательские работы и подготовлены соответствующие предложения. Однако, практически полное отсутствие транспортной инфраструктуры в приграничных с Россией районах Северного Ирана (Южного Азербайджана) делало невозможной реализацию всех этих проектов. Поэтому было отдано предпочтение проекту строительства линии Гаджикабул - Корягино - Джульфа. После ввода в эксплуатацию железной дороги Джульфа - Тебриз в 1916 году превосходство этого проекта стало общепризнанным. В 1913 году инженер Степан Чмутов в изданной им брошюре обосновал экономические и геолого-технические аспекты проекта железной дороги Гаджикабул - Джульфа. Автор на конкретных цифрах доказал, что эта линия будет дешевле других проектов, будет экономически эффективна и даст толчок развитию сельского хозяйства и промышленности в районах, через которые она проходит.¹⁴

В другой публикации обосновывалось военно-стратегическое значение железной дороги, которую предполагалось построить от Джульфы до Гаджикабула. Подчеркивалось, что в случае возможной войны с Османской империей, турецкая армия будет представлять угрозу железной дороге Карс - Александрополь - Иреван, а захват этой дороги затруднит снабжение ею русских войск, и предлагалось строительство альтернативной железной дороги Гаджикабул - Джульфа в качестве наилучшего варианта. В брошюре описывался рельеф дороги, приводились её технико-экономические обоснования и возможные финансовые затраты.¹⁵

Протяженность проектируемой дороги Алят - Джульфа составляла 383 версты, что было на 571 версту короче дороги Баку - Елизаветполь - Нафтлук - Александрополь - Джульфа.

Сложное положение, сложившееся на Кавказском фронте в период Первой мировой войны, убедило российское политическое и военное руководство в настоятельной необходимости строительства более короткой дороги в Джульфу с востока, из Баку, со стороны Каспийского моря. Это было обусловлено

---

¹⁴ Степан Чмутов. **К проекту железнодорожной линии от станции Аджикабул до станции Джульфа**, Закавказских железных дорог. Санкт-Петербург: тип. Либермана, 1913, 36 с.

¹⁵ **Записка о сооружении Южно-Кавказской железной дороги**, СПб: тип. «Правда», 1913. - 55 с.

серьёзными проблемами со снабжением русских войск, воюющих с турецкой армией на Кавказском фронте и в Иране. Существующая железная дорога Тифлис - Карс не в состоянии была справиться с этими проблемами. 4 февраля 1916 года наместник Кавказа Николай Николаевич обратился к председателю Совета министров Б. Штюмеру с предложением срочно начать строительство железной дороги Джульфа - Алят. В отличие от первоначального варианта, дорога начиналась не от Гаджигабула, а от Алята, что было обусловлено тем, что уже была готова 78-верстная железная дорога Алят - Баку, а также преимуществами расположения этого последнего пункта на морском побережье. Позиция обоих министерств по строительству дороги была отражена в справке, представленной в Совет министров российскими Министерством финансов и Министерством путей сообщения, где была обоснована военно-экономическая необходимость строительства железной дороги.¹⁶

Ранее уже были начаты геологоразведочные работы на самом сложном участке железной дороги к востоку от станции Джульфа – в районе Мегри - Миндживан.

Учитывая исключительную важность этого пути для снабжения русской армии, сражавшейся на Кавказе, царское правительство 14 мая 1916 года дало разрешение на строительство железной дороги Алят-Джульфа. Под руководством инженера А.Трецкого работы велись на различных участках, где должна была пройти линия. Все расходы на строительство оплачивались из военного фонда. Население окрестных сел широко привлекалось к строительным работам, а с учётом требований военного времени, у них были конфискованы скот и повозки. Русские переселенцы, проживавшие в Мугани, работали на строительстве в качестве военнообязанных.

Учитывая, что строительство дороги Алят - Джульфа было необходимо для обеспечения нужд русской армии, рельсы с недавно введенной в эксплуатацию Кахетинской железной дороги были разобраны и отправлены на это строительство. Уже к 1917 году было завершено 73% земляных работ, строительства 60% искусственных сооружений и 80% строительства галерей и туннелей. На участке от Алята до станции Бахманлы были проложены рельсы, и по этому участку начали ходить грузовые поезда.¹⁷

Глубокие политические процессы, происходившие в России и на Южном Кавказе в 1917 году, оказали свое негативное влияние на строительство железной дороги Алят - Джульфа. В последствие событий конца 1917 – начала 1918 года работы по строительству дороги были полностью остановлены. Большевистско-дашнакский Бакинский Совет, захвативший власть в г. Баку и Бакинской губернии, для контроля над всем Кавказом был заинтересован, прежде всего, в бесперебойной работе железной дороги Баку -

---

¹⁶ Qabil Əliyev. **Qafqazda nəqliyyatın inkişafı (XVIII əsrin sonu – XX əsrin başlanğıcı)**, s. 158-159.

¹⁷ Зейнал Зейналов. **Стальной магистрали Азербайджана 100 лет**. Баку, Азернешр, 1980, с.55-56.

Тифлис. Исходя из этого, был отдан приказ вывезти материалы, использованные при строительстве железной дороги Алят - Джульфа, в частности рельсы, и использовать их для ремонта дороги Баку - Тифлис.

Для защиты тюрко-мусульманского населения региона от нападений армянских вооружённых формирований, фронтовые части XI дивизии под командованием Кязыма Карабекир-паши в мае 1918 года, вошли на территорию Нахчывана.¹⁸

Приход османских войск в Нахчыван серьёзно обеспокоил председателя Бакинского Совета Народных Комиссаров С.Шаумяна, и в своих телеграммах И.Сталину и В.Ленину он просил Москву оказать срочную военную помощь для остановки турок.¹⁹

В телеграмме, отправленной в Совет Народных Комиссаров России 24 мая 1918 года, Шаумян сообщал, что турки после взятия Александрополя, двинули свои войска на Джульфу и что их целью является захват Северного Ирана и наступление на Баку, и что вторая цель беспокоит его больше. Сообщая о возможных направлениях движения турецких войск к Баку, С. Шаумян указывал, что наиболее удобным является наступление по дороге Джульфа-Баку. Информировав Москву о состоянии строительства железной дороги от Джульфы до Баку, глава Бакинского Совета сообщал, что уже всё полотно и мост через Куру готовы, рельсы проложены в 30 верстах от станции Алят, все материалы – рельсы, шпалы и т.д. имеются, что от Джульфы вдоль берега Араза, а затем от Мугани до Баку, вместе с полотном, идёт хорошая грунтовая дорога. Подчеркивая, что население по обе стороны железной дороги сплошь мусульмане, Шаумян предполагал, что турецкие войска двинутся в этом направлении, и поэтому предлагал принять меры для перерезки этой дороги, усиления дислоцированных в Гаджикабуле частей, переброски батальона по дороге Баку - Джульфа и вывоза оттуда большого количества собранного для железной дороги оборудования.²⁰

Конечно, к началу указанных событий, железная дорога Алят - Джульфа ещё не была достроена. Однако дорожное полотно было проложено, и на многих участках строительства велись земляные работы. Поэтому дорога Джульфа - Мегри - Зангилян - Алят действительно была наиболее удобным и кратчайшим путём для продвижения турецких войск к Баку. Видимо, именно это имел в виду С. Шаумян, упоминая направление Джульфа - Баку.

Несмотря на колониальный характер, политические, военно-стратегические и экономические цели, шаги, предпринятые царским правительством в конце XIX – начале XX веков по развитию транспортной системы региона в целях

---

¹⁸ Fahrettin, Kırzioğlu. **Kazım Karabekir**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, s.18; İsmayıl Musayev. **Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)**. Bakı: BDU, 1998, s.80, 83.

¹⁹ Степан, Шаумян. **Избранные произведения в 2-х томах**, т.2. М. Политиздат, 1978, с. 278-279, 281-283.

²⁰ Stepan Şaumyan. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı, 1978, s.298-299.

хозяйственного освоения и развития Южного Кавказа, привели к расширению транспортно-коммуникационных возможностей Нахчыванского региона, установлению транспортных связей региона с другими территориями Северного Азербайджана. В этой связи строительство автомагистрали Шуша - Горус - Биченак - Нахчыван, строительство и ввод в эксплуатацию железных дорог Тифлис - Александрополь - Джульфа и Джульфа - Тебриз привели к превращению этого региона Азербайджана в один из основных транспортных узлов Южного Кавказа. Однако прямая, кратчайшая транспортная связь региона с Северным Азербайджаном могла быть установлена только введением в эксплуатацию железной дороги Алят - Джульфа, строительство которой началось вдоль реки Араз в 1916 году, и которая должна была пройти через территории Ширванского, Миль - Муганского, Карабахского, Зангезурского и Нахчыванского регионов Азербайджана. Однако события, произошедшие в мире и регионе в конце Первой мировой войны, не позволили завершить это грандиозное строительство, имевшее большое значение для будущего Азербайджана и превосходившее железную дорогу Тифлис - Джульфа по всем социально-экономическим, военно-стратегическим и инженерно-техническим показателям. Вместе с тем, инженерно-технические работы, проведенные во время войны, определение направления дороги, проведение земляных и горных работ, создали прочную основу для практической реализации этого проекта в будущем.

Деятельность Правительства Первой Азербайджанской Республики по обеспечению транспортного сообщения с Зангезурским и Нахчыванским регионами страны

Нахчыванский и Зангезурский регионы имели большое значение для обеспечения территориальной целостности Азербайджанской Республики. На протяжении всего существования Республики проблемы этих регионов были стратегическим вопросом, находившимся в центре внимания правительства и парламента. Правительство Республики использовало все возможности и средства для защиты своих прав на эти регионы и предотвращения их оккупации Арменией, осуществляя наряду с военно-дипломатическими шагами и экономические меры.

В 1918-1920 годах Азербайджанская Республика предприняла ряд дипломатических, политических, военных и экономических шагов для обеспечения своих прав на Нахчыванский регион. Правительство Азербайджана осуществляло комплексные меры по налаживанию связей с Нахчыванским регионом, в том числе по улучшению транспортной, почтово-телеграфной связи с ним и организации поставок нефтепродуктов.

Удаленность Нахчыванского региона от промышленного центра Баку была одной из основных причин неразвитости инфраструктуры (железнодорожной, шоссейных дорог, почтово-телеграфной связи и т.д.) и экономической отсталости региона. Как уже упоминалось, в то время единственным транспортным сообщением между основной территорией Азербайджана и Нахчываном была железная дорога Баку - Тифлис - Александрополь - Джульфа.

Однако изменение геополитической ситуации на Южном Кавказе в 1918 году значительно затруднило использование этой железной дороги. Теперь эта дорога проходила по территории трёх независимых государств – Азербайджана, Грузии и Армении. В частности, тот факт, что значительная часть железной дороги проходила по территории Республики Армения, делало практически невозможным оказание правительством Азербайджана какой-либо военной и экономической помощи Нахчывану. Поскольку сухопутные дороги, соединявшие основные территории Азербайджана с Нахчывном и проходившие через территорию Зангезурского уезда, контролировались армянскими вооружёнными формированиями, господствовавшими в Западном Зангезуре, наладить связи с этим регионом можно было только через территорию Ирана (Южного Азербайджана). Однако использование этой дороги также было сопряжено серьёзными трудностями. Правда, правительство предприняло определённые шаги по улучшению транспортной и почтово-телеграфной связи с Нахчываном, а также по доставке туда нефтепродуктов, однако для региона, находившегося в блокаде со стороны Республики Армения и подвергавшегося военной агрессии, этих мер оказалось недостаточно.

Учитывая все эти факторы, особенно в целях выведения Нахчывана из блокады, Правительство Азербайджанской Республики придавало особое значение скорейшему завершению строительства железнодорожной линии Баку - Джульфа. Правительство было уверено, что строительство железной дороги приведёт к укреплению связей Нахчывана с центром и усилению присутствия Азербайджана в регионе. Поэтому, Правительство рассматривало железную дорогу Алят - Джульфа, значительная часть которой проходила через Зангезур и Ордубад, как стратегический вопрос.

Важной составляющей стратегических планов Правительства в отношении Нахчыванского и Зангезурского регионов Азербайджана было установление транспортного сообщения с ними. Среди важных мер в этом направлении большое значение имело постановление Правительства о возобновлении строительства железной дороги Баку - Алят - Джульфа, которая обеспечила бы прямое сухопутное сообщение с Нахчываном. С этой целью правительство обратилось в парламент с соответствующим законопроектом, который был подробно обсужден на заседании законодательного органа 8 мая 1919 года.

В проекте закона было отражено много интересных моментов, касающихся строительства железной дороги Алят - Джульфа. В объяснительной записке к законопроекту, представленной Министерством Путей Сообщения, подчеркивалось, что после завершения строительства железной дороги Джульфа - Тебриз, царское правительство разработало и начало строительство кратчайшего пути до Баку. Царская Россия придавала этой дороге большое значение. Таким образом, можно было бы кратчайшим путем доставлять товары из Ирана в Баку, а затем в Астрахань. Первоначально строительство дороги планировалось начать с Гаджикабула. Однако позже было решено начать с Алята. Общая протяжённость дороги составляла 387 верст (около 413 км), от Алята до Куры – 45 верст (около 48 км). Основная

часть земляных работ по строительству дороги (75 процентов) была выполнена в годы Первой мировой войны, а рельсы проложены на протяжении 29 верст. Фактически железная дорога от Алята до Куры была готова. После Куры эта дорога проходила через равнины Ширвана, Мугана и Миля и доходила до моста Худаферин. Затем дорога вдоль Араза, через горы, достигала Ордубад, а оттуда – Джульфы. Таким образом, железная дорога Баку - Алят - Джульфа проходила по территории Бакинского, Джавадского, Джебраильского, Зангезурского и Нахчыванского уездов, согласно административно-территориальному делению Азербайджана того времени.

Согласно расчётам, общее расстояние между Баку и Джульфой составляло 461 версту (примерно 492 км), что было на 232 версты (247,5 км) короче дороги Баку - Тифлис - Джульфа. Это позволило бы доставлять товары из Ирана в более короткие сроки. Близость конечных пунктов дороги к границе с Османской империей позволяла установить короткое железнодорожное сообщение и с этим государством. Так, планировалось соединить дорогу Баку – Алят - Джульфа с действовавшими в то время железными дорогами Тебриз – Джульфа – Александрополь - Тифлис и Тифлис – Александрополь - Карс. С постройкой этой дороги Азербайджан играл бы ключевую роль в установлении сообщения между Россией, Ираном и Турцией.

Строительство железной дороги Баку – Алят - Джульфа являлось крупным магистральным проектом, который должен был играть важную роль в экономическом и культурном развитии регионов Аразской долины. Обширные степи, расположенные в этой зоне, не имели тесного транспортного сообщения с центрами Азербайджана – городами Баку и Гянджа. Поэтому невозможно было эффективно использовать эти территории, которые благодаря своему плодородию могли бы стать новыми зерновыми районами Азербайджана.

Наличие крупных запасов нефти на Ширванской равнине сулило большие перспективы для будущего страны. Благодаря водоканалам (арыкам), которые должны были быть построены из Араза, можно было посеять 200 тысяч десятин зерна и хлопка на Ширванской равнине и 1,2 миллиона десятин на Муганской и Мильской равнинах. Пшеница, полученная с земель, введенных в оборот в результате эксплуатации этих каналов, могла бы потребляться в Азербайджане, а 48-50 миллионов пудов зерна могло бы быть за валюту импортировано за границу.

Железнодорожная линия имела и большое экономическое значение для горных районов Джебраильского и Зангезурского уездов, через которые она должна была пройти. Здесь потребность в железной дороге была велика для транспортировки более развитой животноводческой продукции и лесных дубовых материалов на крупные рынки. Наличие в этом регионе месторождений меди и серебряно-свинцовых руд также усиливало значение железной дороги. Строительство железной дороги послужило бы не только укреплению связей между регионами Азербайджана и его центром, но и привело бы к созданию прямых транспортных связей с Нахчыванским и Ордубадским

регионами, совершенствованию регионального управления, укреплению политической целостности страны.

Помимо местного значения, строительство железной дороги Баку - Джульфа имело и важное геополитическое значение. Соединяя Южный Азербайджан с Баку и Каспийским морем, дорога создавала условия для политического и экономического сближения обеих частей Азербайджана, а также для дальнейшего расширения экономических связей между Ираном и Азербайджаном.

После завершения строительства железной дороги Баку - Джульфа, она должна была быть соединена с существующей линией Тебриз - Джульфа - Александрополь - Карс. Это означало создание прямого транспортного сообщения между Азербайджаном и Турцией.

Как известно, в то время торговля с Ираном осуществлялась в основном через Худаферинский мост. Прохождение железной дороги рядом с ним Худаферин дало бы толчок к многократному увеличению товарооборота между двумя странами.²¹

Строительство дороги также имело большое значение с точки зрения развития промышленности, особенно горнодобывающей, в регионах Азербайджана. Как известно, во второй половине XIX – начале XX века основные медедобывающие и перерабатывающие заводы Северного Азербайджана располагались в Кедабекском районе. Однако, хотя объёмы добычи и производственные мощности в то время были ниже, чем в Кедабеке, медные рудники и медные заводы действовали также в Карабахе – Зангезуре. Из-за отсутствия железной дороги, продукция этих рудников, особенно Катарского медеплавильного завода, доставлялась на станцию Евлах на телегах и лошадях, преодолевая расстояние в 120 верст, и грузилась на вагоны. Несмотря на все эти трудности, ежегодно из Зангезура вывозилось 300 тысяч пудов меди. Согласно расчётам, железная дорога Алят - Джульфа, которая должна была пройти к югу от Зангезура (через IV район уезда – Зангилян - Мегринский район), оказала бы положительное влияние на развитие горнодобывающей промышленности здесь, увеличила бы экспорт, способствовала бы строительству промышленных предприятий и увеличению производства до 6 миллионов пудов.

Строительство дороги также имело большое значение для развития промышленности, особенно горнодобывающей, в регионах Азербайджана. Как известно, во второй половине XIX века и начале XX века основные заводы по добыче и переработке меди в Северном Азербайджане находились в районе Кедабека. Однако, хотя добыча и производственные мощности были ниже, чем в Кедабеке в то время, медные рудники и медные заводы действовали также в Карабахе и Зангезуре. Из-за отсутствия железной дороги, продукция этих рудников, особенно Катарского медного завода, доставлялась

---

²¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenorqafik hesabatlar). I cild. Bakı: Azərbaycan, 1998, s.541-542.

на станцию Евлах на телегах и лошадях, преодолевая расстояние в 120 верст, и грузилась на вагоны. Несмотря на все эти трудности, из Зангезура ежегодно вывозилось 300 тысяч пудов меди. Согласно расчётам, железная дорога Алят - Джульфа, которая должна была пройти через южные территории Зангезурского уезда (через IV – Зангилян - Мегринский район), оказала бы положительное влияние на развитие горнодобывающей промышленности, увеличила бы экспорт, привела бы к строительству промышленных предприятий и увеличению объёма производства до 6 миллионов пудов.

Строительство дороги также было выгодно для экономического развития новообразованной Республике Армения. В случае ввода дороги в эксплуатацию расстояние между Александрополем (Гюмри) и Баку (771 верста) сокращалось бы на 221 версту. Тем самым снижалась стоимость перевозимых грузов, расширялись транспортные связи Армении с Россией через Азербайджан и создавало новые возможности для экспорта её продукции на мировой рынок. По сравнению со старой дорогой Джульфа - Александрополь - Тифлис - Баку, перевозка грузов по новой дороге была бы более выгодной. При длине железной дороги Баку – Алят-Джульфа 461 верста, длина дороги Баку – Тифлис – Александрополь-Джульфа составляла 1032 версты. По расчётам, пассажирские поезда по этому маршруту прибывали бы на сутки быстрее, чем по Тифлисской дороге, а товарные – на три-четыре дня быстрее, что позволяло бы экономить 114 паровозов и 2040 вагонов в месяц.

Строительство дороги также было выгодно для Республики Армения с точки зрения её экономического развития. Поскольку в случае ввода дороги в эксплуатацию расстояние между Александрополем (Гюмри) и Баку (771 верста) сократилось бы на 221 версту, что снизило бы стоимость перевозимых грузов, расширило бы транспортные связи Армении с Россией через Азербайджан и создало бы новые возможности для экспорта её продукции на мировой рынок. По сравнению со старой дорогой Джульфа – Александрополь – Тифлис - Баку, перевозка грузов по новой дороге была бы более выгодной. В то время как протяжённость железной дороги Баку – Алят - Джульфа составляла 461 версту, протяжённость дороги Баку - Тифлис – Александрополь - Джульфа – 1032 версты. По расчётам, пассажирские поезда добирались бы до места назначения на сутки быстрее, чем по тбилисскому маршруту, а грузовые – на три-четыре дня быстрее, чем по тбилисскому маршруту, что позволяло бы экономить 114 паровозов и 2040 вагонов в месяц.

По прогнозам, перевозка по железной дороге Баку - Алят - Джульфа 22 миллионов пудов грузов и транзит 18 миллионов пудов, обошлась бы в 222 миллиона, а государственный бюджет получил бы 580 миллионов.

Всё это показывало, что маршрут Баку – Алят - Джульфа был более экономически эффективным, чем маршрут Баку - Тифлис - Джульфа.

В отчете Министерства Путей Сообщения правительству указывалось, что существует четыре варианта завершения дороги: 1) строительство и завершение дороги от Алята до Джульфы; 2) закупка рельсов и подвижного состава за рубежом для строительства железной дороги от Алята до Худаферина и оттуда до

Джульфы; 3) демонтаж рельсов с других железных дорог Азербайджана для строительства железной дороги до Джульфы и их укладка там; 4) строительство железной дороги до Худаферина, а дальше строительство автомобильной дороги от Худаферина до Джульфы. Для этого планировалось закупить паровозы и рельсы у управления Закавказской железной дороги.

Правительство Азербайджана посчитало первый вариант более правильным и приняло его за основу, Финансово-бюджетная комиссия парламента также сочла этот вариант приемлемым. В случае реализации этого варианта потребовалось бы 107 миллионов (по тогдашним ценам – К.И.) на земляные работы, строительство казарм и домов, 33 миллиона на питание рабочих, 98 миллионов на рельсы, 21 миллион на паровозы, всего 258 миллионов. Правительство, приняв этот бюджет, выделило 100 миллионов на 1919 год для продолжения строительства дороги. Парламентская комиссия также согласилась выделить такую сумму. В дальнейшем планировалось закупить рельсы и технику также за рубежом. В случае невозможности этого, не исключалось, что рельсы с других железных дорог будут разобраны и использованы при строительстве железной дороги Алят - Джульфа.

Выступивший в парламентских дебатах, член фракции «Мусават», депутат от Карабаха Джамиль бек Султанов заявил, что завершение строительства железной дороги Баку - Алят - Джульфа имеет большое значение для молодой Азербайджанской Республики, и отметил, что железные дороги, помимо транспортного сообщения, являются основой прогресса и благополучия нации и государства. Достижения культурных наций во многом связаны с развитием сети железных дорог.²²

Дж. Султанов отметил, что хотя польза нефти и нефтепродуктов общеизвестна, но если будет построена железная дорога Баку - Джульфа, то будут освоены Муганская степь, Аразская долина, Ширванская и Мильская равнины, ежегодно будет производиться сто миллионов пудов ячменя, пшеницы, риса, хлопка и других продуктов.

Обратив внимание на наличие природных ресурсов, в том числе медных рудников, в районах, где должно было проходить железная дорога, он выражал уверенность в том, что в будущем Азербайджан станет одной из богатейших стран мира, если будет построена железная дорога. Как было указано выше, все эти медные рудники находились в Зангезуре, в местах, близких к предполагаемой линии железной дороге – в Катаре, Атгизе, Гаджаре, на реке Нуведи и в иранском Карадаге, так что доставлять их на мировой рынок можно было только по железной дороге.

Дж. Султанов заявил, что, помимо меди, в районах Нихул, Ляшк и Мегри имеются также залежи угля, и особо отметил, что эти рудники расположены недалеко от Худаферинского моста, соединяющего Кавказский Азербайджан (Азербайджанскую Республику) и Иранский Азербайджан.

---

²² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenorqafik hesabatlar). I cild. s.543-545.

Указав на наличие железных рудников на реке Урхучу, Дж. Султанов заявил, что одной из основных причин непригодности этих рудников является высокая стоимость угля. Если будет построена железная дорога Джульфа - Баку, можно будет добывать залегающий здесь уголь, что создаст условия для эксплуатации железных рудников. Он заявил, что вдоль железной дороги, в Зангезуре, в долине р. Охчучай находятся свинцовые рудники. Армяне покупают здесь свинец и отправляют его в Ереван, получая огромные доходы.

Указав на наличие соляных рудников в Нахчыване и Мугане, а также золотых рудников в селах Байрамали, Мурсаллы и Сахибли, Дж. Султанов заявил, что строительство железной дороги придаст большой импульс их развитию и сбыту их продукции. Депутат также рассказал о большом значении дороги Джульфа - Баку для транзитных перевозок, отметив, что строительство этой дороги, внесет значительный вклад в товарообмен между Западным Ираном и восточными провинциями Турции, с одной стороны, и между Россией, Сибирью и Туркестаном и восточными частями Ирана, с другой. «Никто не будет перевозить грузы с Грузией и Арменией по другой дороге, протяженность которой составляет 1200 версты». При этом он заявил, что транзитные права останутся полностью за Азербайджаном, что если в будущем будет построена дорога Тебриз - Багдад или Тебриз - Искандерун, то Бакинская дорога станет кратчайшим путём между Индией и Южным морем (Индийским океаном) и Европой.²³

Эти слова Дж. Султанова не утратили своей актуальности и сегодня. Если Зангезурский коридор будет открыт, то будет обеспечено соединение азербайджанских железных дорог с иранской железнодорожной сетью и прямой выход грузов к Индийскому океану и обратно.

Отметив, что против строительства этой дороги могут выступить только враги Азербайджана, Дж. Султанов выразил уверенность, что все депутаты, проголосовав за строительства этой дороги, докажут, что осознают важность ее для нашего будущего существования: «Пусть наши враги знают, что молодой Азербайджан, далекий от всяких авантюр, наведет порядок внутри страны и тем самым докажет своё право на самостоятельную жизнь».

Выступая на обсуждениях, Министр Путей Сообщения Худадад бек Мелик-Асланов довёл до сведения парламента позицию правительства по вопросу постройки железной дороги Баку - Алят - Джульфа. Министр отметил, что протяжённость этой дороги составляет 571 версту, что на 500 верст меньше, чем у железной дороги Баку - Тифлис - Иреван - Джульфа (1200 верст). Он указал на то, что на старой дороге после Нафтлука имеются возвышенности, что приводит к затруднениям в работе паровозов (в то время один паровоз мог перевозить не более десяти вагонов), в то время как на железной дороге Баку - Алят - Джульфа таких возвышенностей не было, поэтому паровозов будет использоваться меньше, что также было выгодно с технико-экономической точки зрения.

---

²³ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild. s.545-546.*

Министр обратил внимание на то, что после ввода в эксплуатацию железной дороги, можно будет получать большие доходы с Муганской, Мильской и Ширванской степей, и выразил уверенность в том, что в будущем эти регионы не будут отставать от Баку в экономическом развитии: «там много лесов, помимо крупных медных рудников, есть огромные богатства. Все эти богатства благодаря этой дороге будут приносить огромную прибыль нашему государству. По этой дороге, через Иран и Турции, наши товары будут доставляться в порты Бахри-Сефид (Средиземное море)».

Х.Малик-Асланов заявил, что главная цель правительства при скорейшем вводе этой дороги в эксплуатацию заключается в том, чтобы силы и средства, затраченные на её строительство, не были потрачены впустую, а люди получили от этого пользу. Правительство Азербайджана также учитывало тот факт, что на строительство дороги уже было потрачено 48 миллионов (более миллиарда по тогдашнему курсу), и что отказ от продолжения работ приведёт к полной и невозвратной потере этих средств.²⁴

Следует отметить, что до принятия закона в парламенте Министерство Путей Сообщения провело определённые работы по строительству железной дороги Баку - Алят - Джульфа, были восстановлены существовавшие ранее склады вдоль дороги, организована охрана строительных материалов. В течение 1919 года планировалось восстановить мост через Куру, сожжённый большевиками, а также подготовить и достроить 45 верст из 140 верст дороги между станциями Зубовка и Дукачкая.

Азербайджанское правительство столкнулось с рядом объективных и субъективных трудностей при продолжении строительства железной дороги. Эти трудности были связаны, прежде всего, с нехваткой строительных материалов, прежде всего рельсов, транспортных средств, локомотивов и вагонов, а также с плохим состоянием тех, что имелись в наличии. Однако Правительством и Министерством Путей Сообщения был подготовлен масштабный проект по устранению этих проблем. Для реализации этих работ Правительство обратилось в парламент с просьбой об открытии необходимого кредита.

Вторая основная проблема была связана с нехваткой кадров и рабочей силы. Первая мировая война, распад Российской империи и последующие геополитические процессы привели к прекращению строительства железной дороги Баку - Алят - Джульфа, что повлекло за собой отъезд из Азербайджана инженерно-технического состава, работавшего на строительстве. Подавляющее большинство из них составляли специалисты из России, мобилизованные в своё время царским правительством и вынужденные уехать из-за отсутствия жалования.

Строительство дороги планировалось начать с двух сторон – со стороны Алята и Худаферина. Правительство надеялось, что после принятия парламентом закона о выдаче кредита, можно будет завершить строительство

---

²⁴ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild. s.546-547.*

железной дороги в ближайшее время.

Как отмечалось, общая смета на строительство первоначально составляла 258 миллионов по ценам того времени. Однако рост стоимости жизни потребовал корректировки сметы. Поэтому правительство обратилось в парламент за разрешением на изменение сметы в будущем.

Выступивший в конце обсуждений, депутат А.Рзаев предложил рассмотреть вопрос о завершении строительства дороги с нескольких точек зрения: 1) с экономической точки зрения. Развитие региона Муган - Мил, создание здесь новых сельскохозяйственных и промышленных зон, что принесло бы пользу, как населению, так и государству; 2) с политической точки зрения, А.Рзаев особо отметил, что благодаря этой дороге станет возможным установление прямых связей с Османским государством (Турцией) и Ираном, минуя Грузию и Армению. На самом деле, это был очень важный аспект вопроса. После ввода в эксплуатацию дороги, у Азербайджана появилась бы возможность установить прямые сухопутные связи с зарубежными странами, минуя Армению и Грузию. Со своей стороны отметим, что сегодня главная стратегическая цель Зангезурского коридора как раз и связана с этим фактором. 3) Стратегическое значение железной дороги Алят - Джульфа заключалось в том, что эта дорога напрямую соединяла основную часть Северного Азербайджана с Нахчыванским регионом, что имело исключительное значение с точки зрения целостности и безопасности стран. 4) завершение строительства дороги также имело бы большое значение для предотвращения притязаний Армении на Нахчыван и Зангезур, нейтрализации армянских сепаратистских сил в этих регионах и укрепления суверенитета Азербайджана над этими территориями.

После обсуждения парламент принял представленный финансово-бюджетной комиссией проект, в его первоначальном виде и единогласно одобрил выделение 100 миллионов из 258 миллионов, необходимых для завершения строительства железной дороги Баку - Алят - Джульфа в 1919 году.

После принятия закона был предпринят ряд мер для продолжения строительства железной дороги Алят - Джульфа, было создано Управление по строительству железной дороги Алят - Джульфа.²⁵

16 июня 1919 года инженер Векилов был назначен начальником строительства, а Ханбаба бек Садраддинбеков – начальником охраны (газета «Азербайджан», 10 июля 1919 г.). Был объявлен тендер на перевозку грузов, используемых при строительстве дороги. В связи с этим в газете «Азербайджан» от 2 сентября 1919 года было опубликовано специальное объявление. В объявлении говорилось, что желающие взять на себя перевозку грузов автомобильным транспортом из Евлаха в Карьягино и из Карьягина в Нуведи Зангезурского уезда по обратному пути Джульфинско - Бакинской железной дороги приглашаются на устный конкурс. Сумма груза – до 30

---

²⁵ Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 год. Баку, 1920, с.248.

тысяч пудов. Конкурс состоится 13 сентября в здании Управления дороги (Баку, Велико княжский переулоч, д. 2, бывший «Гранд-отель», начало в 10:00). Желающие ознакомиться с условиями могут обращаться с 5 сентября в указанное здание управления ежедневно с 10:00 до 12:00. Исполняющий обязанности директора: инженер Н.Ярош).

В короткие сроки на участках, где должна была пройти железная дорога, начались земляные работы, строительство туннелей и искусственных сооружений. Эти работы велись быстрыми темпами на территории Джавадского, Джебраильского и Зангезурского уездов, а также в III и IV строительных районах.²⁶

В номере газеты «Азербайджан» от 28 июля 1919 года в статье «Железная дорога Алят - Джульфа» автора за подписью М.Б. (вероятно, это был Мирзабала Мамедзаде – К.И.), пятой из серии «Нахчыванско - Шарурский вопрос» анализировалось значение дороги Алят - Джульфа было проанализировано с подробной аргументацией.²⁷

Автор, прежде всего, предлагает рассматривать дорогу Алят - Джульфа как наиболее простой и выгодный для азербайджанского правительства способ спасения мусульманских беженцев из Зангезурского района Азербайджана от бедственного положения, живущих в нищенских условиях под открытым небом в Нахчыване, Шаруре и других местах. Затем он подчёркивает наличие железнодорожной линии (железнодорожная линия Алят - Джульфа), начинающейся от станции Алят и соединяющейся с железной дорогой Тебриз - Нахчыван на станции Джульфа, и называет эту стратегическую транспортную линию «кровеносной артерией» Азербайджана и Нахчывана.

Как известно, в результате систематических нападений армянских вооружённых отрядов, многие азербайджанцы, бежавшие с Западного Зангезура, были вынуждены жить под открытым небом в долине реки Араз, в Ордубадском и Джебраильском уездах. По имеющимся данным, к началу октября 1919 года 110 крупных мусульманских сёл Зангезура были разрушены. Население этих сёл либо было уничтожено, либо стало беженцами. Сообщалось, что число беженцев достигало 60 тысяч человек.²⁸

Большинство оставшегося населения постоянно находилось под угрозой уничтожения, живя в голоде и нищете.

Автор, характеризуя текущее положение на дороге, констатировал, что грунтовое основание и мостовые железнодорожной линии были готовы ещё во времена правления Николая II, и сообщал, что железнодорожная линия Алят - Джульфа начинается от станции Алят и проходит через внутренние районы Азербайджана - Джавадский, Джебраильский уезды, затем продолжается по Аразской долине вдоль границы с Ираном. «Железная дорога здесь

---

²⁶ *Yenə orada, Адрес-календарь Азербайджан..., с.248.*

²⁷ М.В. *Naхçıvan-Şəhur məsələsi*. Ələt-Culfa dəmiryolu. Azərbaycan qəzeti, 1919, 28 iyul.

²⁸ Kamran İsmayilov. *Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsi 1918-1920-ci illərdə*. Bakı, Turhan nəşriyyatı, 2019, s. 87.

буквально берет под свое крыло Зангезурскую часть Азербайджана». Подчеркивая, что со времен Николая вдоль границы через каждые 50-100 шагов стояли сторожевые посты (заставы) и почтовые отделения, однако некоторые из них были разрушены и снесены из-за безхозности и произошедших событий, автор обращал внимание на большую значимость этих почтовых отделений для железной дороги Алят - Джульфа.

В статье отмечалось, что железнодорожная магистраль была построена путем прорубания гор и скал, что лишь некоторые незначительные участки магистрали были разрушены наводнениями, и что восстановить магистраль можно без особых усилий.

Затем автор по пунктам касался значения и пользы дороги Алят - Джульфа для Азербайджана.

В первую очередь это касалось беженцев. Отмечалось, что строительство этой дороги спасло бы от нищеты и гибели сотни тысяч Зангезурских беженцев, скитавшихся в Иране, Нахчыване, Шаруре и Ордубаде.

Для избавления беженцев от нищеты и нужды, он предлагал привлечь трудоспособных беженцев к строительству дороги, и отмечал, что таким образом они смогут зарабатывать себе на жизнь собственным трудом и избавиться от привычки постоянно просить подаяние.

Затем, коснувшись вопроса разоружения армянских сел, представляющих настоящую угрозу безопасности азербайджанских беженцев, автор отмечает, что сотни тысяч наших беженцев-крестьян, бежавших из Зангезура и вынужденных жить в нищете в Иране, Ордубаде, Нахчыване и Шаруре, не могут вернуться в свои места проживания из-за трёх хорошо вооружённых армянских сел. Это были армянские села Астазор, Мегри и Карчиван, расположенные между Зангеланом и Ордубадом, на линии прохождения железной дороги Алят - Джульфа, которые представляют постоянную угрозу не только мирным жителям, но и строительным работам, доминируя на этой дороге.

Армянские жители этих сел угрожали также тем, кто переправлялся через реку Араз из иранской территории, ведя постоянный огонь по ним. Поэтому автор статьи считал «политическим и национальным долгом» правительства разоружить население этих сёл, все действия которого «наносили огромный ущерб интересам государства и нации».

В статье выражалась уверенность в том, что с завершением строительства железной дороги Алят - Джульфа Зангезурская часть Азербайджана будет обеспечена защитой государства, и одновременно появится возможность защитить границы от частных нападений бандитов: «дух смуты и бандитизма среди некоторых наших мятежных подданных (имелось в виду армянское население – К.И.) в Зангезуре также угаснет».

Далее в статье подчёркивалось возможное влияние железной дороги на обеспечение национальной целостности и указывалось, что с завершением строительства железной дороги Алят - Джульфа между Азербайджаном и его отдалёнными, но в религиозном, расовом, языковом и историческом отноше-

нии являющимися его составными частями – Нахчываном, Шаруром и Сюрмели – установятся прямые и тесные политические, экономические, военные связи. Автор выражал уверенность в том, что таким образом национальные чаяния наших соотечественников будут реализованы не чужой силой, а их собственным мнением и участием.

В статье затрагивалось и коммерческое значение железной дороги и отмечалось, что если железная дорога Алят - Джульфа будет готова, то значительная часть товаров, поставляемых из Ирана на Кавказ, в Россию и даже в Европу, будет перевозиться по ней. В то время единственным транспортным маршрутом для перевозки товаров, производимых в западной части Иранского Азербайджана, была железная дорога Джульфа - Улуханлы - Тифлис, значительная часть которой проходила через территорию Республики Армения.

Газета отмечала, что транспортировка товаров в Республику Армения этой дорогой не приносит никакой выгоды. Автор объяснял это несколькими обстоятельствами: а) Республика Армения и её народ крайне бедны в финансовом отношении. Товары, перевозимые в Армянскую Республику с целью получения прибыли, не приносят ничего, кроме ущерба; б) после обретения Арменией независимости все должностные лица этой республики «сделали грабеж и разбой своим лозунгом и профессией». Также, по мнению автора, правительство Республики Армения «неспособно управлять страной, поэтому грабежи, мародерство, убийства, карманные кражи, разбои стали обычным явлением во всех уголках этой страны». Учитывая всё это, автор считает торговлю с Республикой Армения крайне недальновидным и ошибочным занятием. По его мнению, армянские и мусульманские торговцы, проживающие в Республике Армения, были вынуждены либо отказаться от торговли и бездействовать, либо бежать в соседние страны – Грузию и Азербайджан, которые они считали более свободными.

Автор приходит к выводу, что ближайшим и наиболее удобным путём для транспортировки иранских товаров станет железная дорога Алят - Джульфа. Более того, эта дорога доставит иранские товары в «самый процветающий и торговый центр Кавказа, славную столицу Азербайджанской Республики – город Баку».

В статье также выражался оптимизм относительно того, что, когда железная дорога Алят-Джульфа заработает, она принесёт большую пользу торговле Азербайджана с Ираном, а неиспользуемые пустые земли вдоль дороги будут благоустроены. Тем самым, железная дорога сможет обеспечить как дополнительные доходы государственной казне, так и обогатить страну. Поэтому автор просил Министерство Путей Сообщения «проявить самую серьёзную инициативу и внимание» к скорейшему завершению строительства дороги, имеющей важное стратегическое и экономическое значение для государства.

В заключение статьи утверждалось, что значение железной дороги Алят - Джульфа для Азербайджанской Республики столь же велико, как когда-то

значение Сибирской железной дороги (Транссиба) для русского правительства.

Как видно, строительство железнодорожной линии Алят - Джульфа имело большое значение с точки зрения обеспечения связи Нахчыванского региона с остальной частью Азербайджана. Наряду с местным значением, железная дорога имела и большое транзитное значение. Планировалось, что железная дорога, которая должна была протянуться от Баку до Джульфы, в дальнейшем будет соединена с железной дорогой Джульфа - Нахчыван - Гюмри - Карс. Это соединило бы Нахчыванский, Зангезурский регионы, восточные провинции Турции и Южный Азербайджан с Баку и Каспийским морем. Это создало бы условия для политико-экономического сближения обеих частей Азербайджана (Северного Азербайджан и Южного Азербайджана), а также для дальнейшего расширения экономических, политических и культурных связей Азербайджана с Ираном и Турцией. К сожалению, в тогдашних условиях не удалось решить эту задачу, имевшую большое стратегическое значение для Азербайджана и всего тюркского мира.

Отношение правительства Армении к строительству железной дороги Алят-Джульфа

Армяне также хорошо понимали важность этой дороги для Азербайджана. Поэтому они использовали все дипломатические и военные средства, чтобы помешать строительству дороги. В своих переписках с Союзным командованием на Южном Кавказе, Армянское правительство просило его воздействовать на Азербайджанское правительство с целью не допустить строительства этой дороги. Дипломатический представитель Армении в Азербайджане Т.Бекзаян был осведомлен о планах Азербайджанского правительства по проведению железной дороги от Алята до Ордубада и далее до Джульфы и Нахчывана.

В докладной, отправленной им своему правительству, он предлагал ряд мер по предотвращению этого. В первую очередь он советовал укрепить обороноспособность Мегри: «По нашим сведениям, Азербайджан серьезно готовится через Аракскую равнину перейти в Ордубад и Нахчыван. Для мирного осуществления этой программы единственной преградой является Мегри с окрестными селами, который закрыв это труднопроходимое ущелье, может легко преградить турецкое продвижение. Чтобы легко устранить это препятствие, азербайджанцы начали переговоры с несколькими персидскими разбойничьими ханами, чтобы при нападении те помогли – открыв огонь по Мегри с противоположных персидских высот. Соглашение уже состоялось и два ханских представителя уже прибыли в Баку, для окончательной

разработки программы военных действий в обозначенных районах».²⁹

Понимая, что Мегри является главным препятствием для обеспечения прямого сообщения между Турцией и Азербайджаном, армянское правительство превратило эту небольшую, но важную территорию в настоящую военную базу. Отсюда армянские отряды регулярно совершали нападения, как на Ордубад, так и на Джебраильский уезд. К сожалению, правительство Азербайджанской Республики хотя и осознавало стратегическую важность Мегринского коридора, однако не предприняло действенных мер по обеспечению контроля над ним, хотя благоприятные условия для этого имелись как во второй половине 1918 года, так и в течение всего 1919 года.

Армянское правительство, напротив, несмотря на свои ограниченные возможности, предприняло ряд практических шагов для удержания этой территории, которую армяне называли Аравик, и создало здесь укрепленную военную базу. 4 сентября 1919 года Гарегин Нжде, прославившийся своими зверствами против мусульман, был направлен сюда для организации обороны южного региона Зангезура (Кафана и Мегри). Конечно, военно-политическое руководство Азербайджана имело достаточно информации об этих политических и военных планах армян. Однако в тех сложных условиях ряд объективных и субъективных факторов не позволил правительству республики предотвратить эти планы и установить надежную связь с Нахчываном.

Армянское правительство, претендуя на значительную часть строящейся железной дороги Алят - Джульфа (часть, проходившую по территории Нахчыванского и Зангезурского уездов), предприняло серьезные попытки захватить эти территории и полностью контролировать пути сообщения в регионе, сначала через британское командование, а затем через американцев, находившихся тогда на Южном Кавказе. В частности, в мае - июле 1919 года Республика Армения при поддержке англичан попыталась оккупировать Нахчыван и установить там свою администрацию, однако была вынуждена отступить, столкнувшись с серьезным сопротивлением нахчыванцев.³⁰

После провала попыток захвата Нахчывана с помощью англичан, армянское правительство прибегло к помощи американского полковника Гаскеля, назначенного в июне 1919 года Верховным комиссаром Антанты на Южном Кавказе. В августе - сентябре 1919 года Гаскель подготовил два проекта статуса Нахчыванского края, предложив сделать его нейтральной зоной и учредить генерал-губернаторство.

Предложенный Гаскелем 29 августа 1919 года первый проект, состоящий из 12 статей, предусматривал учреждение в Нахчыване временного осо-

---

²⁹ Эдик, Зограбян. **Шарур-Нахичеван в 1918-1919 гг.** (история геноцида нахичеванских армян): Ист. исследования. – Ер.: Изд-во ЕГУ, 2012, с.238-239.

³⁰ Kamran, İsmayilov. *Azərbaycanın Naхçıvan bölgəsi regional hərbi-siyasi proseslərdə (1917-1920)*, s.65-82.

бого генерал-губернаторства, назначение генерал-губернатора Гаскелем из числа американских граждан, управление уездами местными советами, избираемыми на основе всеобщих выборов, назначение администрации из числа представителей населения, преобладающих на местах, отказ от разоружения населения и объявление амнистии лицам, совершившим преступления по «национально-политическим вопросам». Пункт 7 проекта предусматривал выплату средств на содержание генерал-губернатора из азербайджанской казны, а пункт 8 – признание азербайджанских денежных знаков официальной денежной единицей. Согласно пункту 10, для строительства железной дороги выделялась особая полоса, на которой вся полнота власти должна была оставаться в руках азербайджанских властей. Таким образом, этот проект в целом обеспечивал сохранение Нахчыванского края под суверенитетом Азербайджана, хотя в нем не было пункта, прямо выражающий этот тезис.

Однако под давлением армян Гаскель был вынужден изменить свой первоначальный проект. Подготовленный новый проект из 21 статьи он 1 сентября 1919 правительствам Азербайджана и Армении. Новый проект радикально отличался от проекта от 29 августа, а в некоторых пунктах даже содержал совершенно противоположные положения. Документ требовал от правительств Азербайджана и Армении отвести свои войска от границ нейтральной зоны. В статье 15 особо подчёркивалось, что строящаяся железная дорога Баку - Джульфа должна находиться под исключительным контролем правительства Азербайджана. Никто не имел права вмешиваться в строительство этой железной дороги. Хотя строительство железной дороги Баку-Джульфа указывалось как находящееся под исключительным контролем Азербайджана, железная дорога, проходящая через Шарур - Дераляезский и Нахчыванский уезды, считалась неотъемлемой частью армянской железнодорожной сети.³¹

Кстати, в вариантах, отправленных азербайджанской и армянской сторонам, также имелись заметные различия. Если вариант, представленный азербайджанской стороне, предусматривал, что средства на управление Нейтральной зоной будут взиматься из местных налогов, а не с азербайджанского правительства, то в варианте, направленном другой стороне, азербайджанское правительство обязано было взять на себя обязательство, по указанию генерал-губернатора, в случае необходимости выделить дополнительные средства.³²

В случае реализации пунктов, предусмотренных в новом проекте, возникла опасность утраты Азербайджаном суверенных прав на свои исторические земли. Учитывая это, Азербайджанское правительство выразило возражение Гаскелю, но Гаскель оказал на него давление и пригрозил, что в

---

³¹ От полковника Вильяма Гаскеля, **Союзного Верховного Комиссара. Председателю Совета Министров Азербайджана.** ARDA. F.970, s.1, iş 93, v.3-4; Эдик, Зограбян. Шарур-Нахичеван в 1918-1919 гг. (история геноцида нахичеванских армян): Ист. исследования, s.313.

³² Kamran İsmayilov. **Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi regional hərbi-siyasi proseslərdə** (1917-1920), s.89-90.

случае невыполнения этих условий он не предпримет мер по созданию нейтральной зоны между генералом Денекиным и азербайджанской армией и не представит претензии Азербайджана на Парижскую мирную конференцию относительно спорных территорий.³³

Министр Иностранных Дел Азербайджана М.Ю.Джафаров в письме Гаскелю от 4 октября 1919 года, указал, что правительство Азербайджана остается на прежней позиции, но не будет против передачи этих районов, являющихся неотъемлемой частью Азербайджанской Республики, под управление Америки, и выразил надежду, что права азербайджанского народа на эти районы будут поддержаны им в соответствии с принципами прав народов, провозглашенными президентом Вильсоном, и волей азербайджанского населения Иреванской губернии, что и было фактически реализовано.³⁴

Хотя второй проект Хаскелла о создании нейтральной зоны в Нахчыване в целом отвечал интересам армян, армянское правительство не приняло его, опасаясь, что американцы решат вопросы, связанные с Карабахом и Зангезуром, в пользу Азербайджана.³⁵

На самом деле, этот шаг армян был обманным манёвром, направленным на отторжение от Азербайджана большей территории.

У.Гаджибегили подверг резкой критике новый проект Гаскелла в газете «Азербайджан», написав, что из статей этого проекта становится ясно, что его предложение с самого начала означает «Мус... Мус...», а значит, однажды оно станет «Мустафой». То есть, раз территория, находящаяся под управлением Азербайджана и проходящая через неё железная дорога принадлежат Азербайджану, а средства, потраченные на расходы, выделяются из азербайджанской казны – то, согласно политической логике это место можно считать азербайджанской землёй.

Следовательно, вопрос Шарура и Нахчывана может быть окончательно разрешен присоединением этих районов к Азербайджану, на что согласно и местное население, и логика подсказывает это.³⁶

Планы создания генерал-губернаторства в Нахчыване по проекту

³³ Телеграмма Союзного Верховного Комиссара в Закавказье полковника В.Гаскеля Министру Иностранных Дел Азербайджанской Республики М.Ю.Джафарову. 26 сентября 1919 г. ARDA. F.970, s.1, iş 93; v.7; ARDA. F.897, s.1, iş 51, v.256; iş 57, v.7; İsmayıl Musayev. *Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)*, s.194-195.

³⁴ Нота Министра Иностранных Дел М.Ю.Джафарова Союзному Верховному Комиссару в Закавказье В.Гаскелю. 4 октября 1919 г. ARDA. F. 894, s.10, iş 99, v.8-9; ф. 897, s.1, iş 42.

³⁵ **Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920)**. Внешняя политика, Баку: Азербайджан, 1998, s.414; Эдик Зограбян. Шарур-Нахичеван в 1918-1919 гг. (история геноцида нахичеванских армян): Ист. Исследования, s.313.

³⁶ Nəcəbov Ü. **Miralay Haskelin təklifi**. Azərbaycan, 1919, 22 sentyabr, №279.

Гаскеля также вызвали резкий протест местного азербайджанского населения. В требовании, представленном их представителями Гаскелю 9 сентября 1919 года,³⁷ на встрече представителей населения Нахчывана с Гаскелем 9 сентября,³⁸ а также на встрече С.Джамиллининского, Халил-бея и Кельбали-хана с представителем Гаскеля А. Робензоном в Нахчыване 1 октября того же года указывалось, что большинство населения Нахчывана, Шарура, Даралаяза, Ведибасара и Миллистана составляют азербайджанские турки, что эти территории в экономическом, политическом, культурном и стратегическом отношении являются неотъемлемой частью Азербайджана и что они обрели свободу собственной кровью. Они твердо заявили, что кроме Азербайджана, они другой власти не признают.³⁹

Заклучение

Как следует из вышеизложенного, Азербайджанское правительство, реализуя свою стратегию в отношении Нахчыванского и Зангезурского регионов, стремилось установить прямые транспортные связи с ними. Завершение строительства железной дороги Алят - Джульфа рассматривалось как важная составляющая этой стратегии. Помимо местного значения, эта железная дорога имела также большое геополитическое значение. Планировалось, что железная дорога из Баку в Джульфу впоследствии будет соединена с железной дорогой Джульфа - Нахчыван - Гюмри - Карс. Это связало бы, с одной стороны, Нахчыванский, Зангезурский регионы, восточные провинции Турции, Южный Азербайджан с Баку и Каспийским морем, и с другой стороны создало бы условия для политического и экономического сближения обеих частей Азербайджана, для дальнейшего расширения его экономических, политических и культурных связей с Ираном и Турцией.

Огромным было также политическое и военное значение железной дороги Баку - Джульфа. Строительство железной дороги привело бы к укреплению связей между регионами Азербайджана, особенно Нахчываном, и центром, улучшению управления регионами, укреплению политической целостности страны и более эффективной защите её территориальной целостности. К сожалению, в условиях того времени осуществить эту грандиозную работу, имевшую большое стратегическое значение для Азербайджана и всего тюркского мира, так и не удалось. Безуспешность усилий Азербайджана по восстановлению своего контроля над западной частью Зангезура, а также советская оккупация Южного Кавказа привели к полной потере этой тер-

---

³⁷ Обращение представителей населения Нахичеванского, Шаруро-Дарелегзского, Ведибасарского и Миллистанского районов к союзному верховному комиссару М.Гаскелю. 9 сентября 1919 г. *ARPIİSSA*. F. 277, s. 2, iş 58, v.1-5.

³⁸ *Naхçıvan nümayəndələrinin Haskel ilə müsahibəsi*. Azərbaycan 1919, 17 sentyabr, №275.

³⁹ İsmayıl Musayev. *Azərbaycanın Naхçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)*, s.198-200; Эдик Зограбян. Шарур-Нахичеван в 1918-1919 гг. (история геноцида нахичеванских армян): Ист. Исследования, s.321.

ритории и захвату ее Арменией, к ликвидации прямой сухопутной связи между Нахчываном и остальной частью Азербайджана. Последующие политические процессы создали новую ситуацию в Зангезуро - Нахчыванском регионе Азербайджана.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ – REFERENCES

1. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920)**. Parlament (Stenorqafik hesabatlar). I cild. Bakı: Azərbaycan, 1998. 976 s.
2. Fahrettin, Kırzioğlu. **Kazım Karabekir**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, 61 s.
3. İsgəndər bəy Münşi. **Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-aləm arayə-Abbas)** II kitab. Fars dilindən çevirən Şahin Fazil. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı evi, 2014, 1499 s.
4. İsmayıl, Musayev. **Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)**. İ.Musayev. – Bakı: BDU, – 1998. – 385 s.
5. İsmayılov Kamran. **Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi regional hərbi-siyasi proseslərdə (1917-1920)**. Bakı, Turxan NPB, 2019, 200 s.
6. İsmayılov Kamran. **Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsi 1918-1920-ci illərdə**. Bakı, Turxan nəşriyyatı, 1919, 144 s.
7. Əliyev Qabil. **Qafqazda nəqliyyatın inkişafı (XVIII əsrin sonu – XX əsrin başlanğıcı)**. Bakı, Turxan NPB, 2019, 400 s.
8. **Naxçıvan Muxtar Respublikası coğrafiyası**. https://az.wikipedia.org/wiki/Nax%C3%A7van_Muxtar_Respublikas%C4%B1_co%C4%9Frafiyas%C4%B1
9. **Naxçıvan nümayəndələrinin Haskel ilə müsahibəsi**. Azərbaycan 1919, 17 sentyabr, №275
10. Stepan, Şaumyan. **Seçilmiş əsərləri. II cild**. Bakı, Azərənşr, 1978, 678 s.
11. Hacıbəyli Üzeyir. **Miralay Haskelin təklifi**. Azərbaycan, 1919, 22 sentyabr, №279.
12. Cabbarlı Yeganə. **Zəngəzur dəhlizinin bilinməyən tarixi: Şuşa-Naxçıvan yolu**. <https://azvision.az/news/300370/news.html>
13. Cabbarlı Yeganə. **Zəngəzur dəhlizinin bilinməyən tarixi: Şuşa-Naxçıvan yolu necə tikilmişdi** <https://azvision.az/news/300606/news.html>
14. Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 год. Баку, 1919.
15. **Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920)**. Внешняя политика. Баку: Азербайджан, 1998, 632 с.
16. Василий, Григорьев. **Статистическое описание Нахичеванской провинции**. Санкт-Петербург: тип. Деп. внеш. торг., 1833. 264 с.
17. **Записка о сооружении Южно - Кавказской железной дороги**, СПб: тип. «Правда», 1913. - 55 с.
18. Зейнал, Зейналов. **Стальной магистрали Азербайджана 100 лет**, Баку, Азернешр, 1980, 153 с.

19. **Нота министра иностранных дел М.Ю.Джафарова союзному верховному комиссару в Закавказье В.Гаскелю.** 4 октября 1919 г. ARDA. F.894, siy.10, iş 99, v.8-9; f.897, s.1, iş 42.
20. **О шоссейных дорогах на Кавказе.** Кавказский календарь на 1876 год, III отделение. Тифлис, 1875.
21. **Обзор дорожных работ, находящихся под ведением Строительно-дорожного комитета, но производящихся не на суммы Государственного казначейства, а на земские суммы. Дорога от Шуши до Нахичевани. Кавказский календарь на 1876 год.** III отделение. Тифлис, 1875.
22. **Обращение представителей населения Нахичеванского, Шаруро - Дарелегзского, Ведибасарского и Миллистанского районов к союзному верховному комиссару М.Гаскелю.** 9 сентября 1919 г. ARPIISSA. F. 277, s.2, iş 58, v.1-5
23. **Общество Таврической железной дороги. Положение о временном движении.** Тифлис: Тип. Канц. Наместника Его Императорского Величества на Кавказе, 1915. 11 с.
24. **От полковника Вильяма Гаскеля, Союзного Верховного Комиссара. Председателю Совета Министров Азербайджана.** ARDA. F.970, s.1, iş 93, v.3-4.
25. **Проект соглашения по вопросу об управлении Нахичеванским и Шаруро - Даралагезским уездами между союзным верховным комиссаром полковником Гаскелем и правительством Азербайджанской Республики // ARDA, f.970, s.1, iş .93, v.5**
26. **Чмутов Сергей.** К проекту железнодорожной линии от станции Аджикабул до станции Джульфа, Закавказских железных дорог. Санкт - Петербург: тип. Либермана, 1913, 36 с.
27. **Степан, Шаумян.** Избранные произведения в 2-х томах, т.2, М. Политиздат, 1978, 968 с.
28. **Телеграмма союзного верховного комиссара в Закавказье полковника В.Гаскеля министру иностранных дел Азербайджанской Республики М.Ю.Джафарову.** 26 сентября 1919 г. ARDA. F.970, s.1, iş 93; v.7; ARDA. F.897, s.1, iş 51, v.256; iş 57, v.7.
29. **Зограбян Эдик.** Шарур - Нахичеван в 1918-1919 гг. (история геноцида нахичеванских армян): Ист. исследования. – Ер.: Изд-во ЕГУ, 2012. 376 с.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

İsmayılov Kamran Novruz oğlu – tarix elmləri doktoru, dosent. AMEA AA.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı

Ismayilov Kamran Novruz oglu – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor. Institute of History and Ethnology named after AA. Bakikhanov, ANAS. Azerbaijan, Baku

UOT:

AZƏRBAYCANIN BATUMDA İLK KONSULU MAHMUD BƏY
ƏFƏNDİYEV: HƏYATI VƏ SİYASİ-DİPLOMATİK FƏALİYYƏTİ

©2025

FƏXRİ VALEHOĞLU-HACIYEV*

*Türk Mədəniyyəti və İrsi fondu

ORCID: 0000-0002-8370-8316; e-mail: haciyevf@yahoo.com

<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2025.1.85>**Xülasə:**

1918-ci ilin noyabr ayında Qara dəniz hövzəsində yerləşən və həmin dövrdə Osmanlının nəzarətində olan Batum şəhərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) diplomatik təmsilçiliyi – konsulluğu təsis edilmişdir. Bu zərurət Batumun yerləşdiyi Acarıstan bölgəsinin Cənubi Qafqaz regionu üçün strateji əhəmiyyətindən, Azərbaycanın Osmanlı və Qərb ölkələri ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrini, əsasən, bu şəhərdəki liman vasitəsilə həyata keçirməsi reallığından qaynaqlanırdı.

Azərbaycanın Batumda konsulu vəzifəsinə əslən Qazax qəzasının Dağ Kəsəmən kəndindən olan Batumun baş karantin həkimi doktor Mahmud bəy Əfəndiyev təyin edilmişdi. Konsulluq 1919-cu ilin yanvar ayının 1-də – Batum bölgəsi artıq ingilislərin nəzarətində keçəndən sonra rəsmi başlamışdır.

1919-cu il may ayının 30-da AXC-nin Batumdakı konsulluğunun statusu yüksəldilərək baş konsulluğa çevrilmiş, konsul dr. Mahmud bəy Əfəndiyev isə müvafiq olaraq baş konsul vəzifəsinə təyin olunmuşdur.

Məqələdə əsasən ilkin mənbələrə istinadən Dr. Mahmud bəy Əfəndiyevin (Mahmud Şəfqət Atalkın) həyatı və siyasi-diplomatik fəaliyyəti tədqiq olunur.

Açar sözlər: Dr. Mahmud bəy Əfəndiyev (Əfəndizadə), Mahmud Şəfqət Atalkın, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Batum Konsulluğu, 1918-1920

MAHMUD BEK EFENDIYEV: THE FIRST CONSUL OF AZERBAIJAN IN
BATUM: HIS LIFE AND POLITICAL-DIPLOMATIC ACTIVITIES

©2025

FAKHRİ VALEHOGHLU-HAJIYEV*

*Turkic Culture and Heritage Foundation

ORCID: 0000-0002-8370-8316; e-mail: haciyevf@yahoo.com

Abstract:

In November 1918, the diplomatic representation of the Azerbaijan Democratic Republic – a consulate – was established in Batum, a city located in

the Black Sea basin and under Ottoman control at that time. The necessity for establishing the consulate arose from the strategic importance of the Batum region in the South Caucasus and Azerbaijan's economic and trade relations, primarily conducted through the port city with the Ottoman Empire and Western countries.

Makhmud Bek Efendiyev (Efendizade), who was the chief quarantine doctor of Batum, was appointed as the consul of Azerbaijan in Batum. The consulate officially commenced its operations on January 1, 1919, after the region came under British control.

On May 30, 1919, the status of the consulate in Batum was elevated to that of a consulate general, and consul Makhmud Bek Efendiyev was accordingly appointed as the consul general.

Dr. Makhmud Bek Efendiyev continued to head the Azerbaijani diplomatic mission in Batum until July 8, 1920, even after the establishment of Soviet power in Azerbaijan, until the city fell under the control of the Georgian Democratic Republic (GDR). Following the establishment of GDR authority in Batum, Makhmud Bek was arrested by Georgian law enforcement agencies, and the activities of the consulate general were suspended.

This article investigates the life and political-diplomatic activities of Dr. Makhmud Bek Efendiyev, referencing primary sources.

Keywords: *Dr. Makhmud Bek Efendiyev (Efendizade), Mahmut Shefket Atalkin, Batumi Consulate of Azerbaijan Democratic Republic, 1918-1920*

ПЕРВЫЙ КОНСУЛ АЗЕРБАЙДЖАНА В БАТУМИ МАХМУД БЕК ЭФЕНДИЕВ: ЕГО ЖИЗНЬ И ПОЛИТИКО-ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

©2025

ФАХРИ ВАЛЕХОГЛУ-ГАДЖИЕВ*

*Тюркский Фонд Культуры и Наследия;
ORCID: 0000-0002-8370-8316; e-mail: haciyevf@yahoo.com

Резюме:

В ноябре 1918 года в городе Батум на Черноморском побережье, находившемся в то время под контролем Османской империи, было создано дипломатическое представительство – консульство Азербайджанской Демократической Республики. Эта необходимость вытекала из стратегического значения региона Аджарии (Аджаристан), где расположен Батум, для Южного Кавказа и того факта, что Азербайджан осуществлял свои экономические и торговые связи с Османской империей и западными странами в основном через порт в этом городе.

Консулом Азербайджанской Демократической Республики в Батуме был

назначен главный карантинный врач Батума Махмуд бек Эфендиев (Эфендизаде). Консульство начало свою официальную деятельность 1 января 1919 года, после перехода Батумского санджака под контроль Великобритании.

30 мая 1919 года дипломатическое представительство Азербайджанской Республики в Батуме получило статус генерального консульства, а Махмуд бек Эфендиев был назначен генеральным консулом.

Доктор Махмуд бек Эфендиев возглавлял дипломатическую миссию Азербайджана в этом городе даже после установления Советской власти в Азербайджане, вплоть до 8 июля 1920 года, когда Батум перешёл под контроль Грузинской Демократической Республики (ГДР).

После установления власти ГДР в Батуме Махмуд бек был арестован грузинскими правоохранительными органами, а деятельность генерального консульства приостановлена.

В статье со ссылкой на первоисточники рассматривается жизнь, политико-дипломатическая деятельность доктора Махмуд бека Эфендиева (Махмуд Шефкет Аталкын).

Ключевые слова: Др. Махмуд бек Эфендиев (Эфендизаде), Махмуд Шефкет Аталкын, Батумское консульство Азербайджанской Демократической Республики, 1918-1920

Giriş

1877-1878-ci illər Osmanlı-Rusiya müharibəsinin nəticəsində 13 iyul 1878-ci il tarixli Berlin müqaviləsi ilə Osmanlının birlikdə Əlviyyəyi-sələsə adlanan Batum, Qars və Ərdahan livaları təminat olaraq Rusiyaya verilmişdi. Böyük Britaniyanın təkidi ilə Berlin konqresində (13 iyun – 13 iyul 1878-ci il) Batuma “porto franco” (sərbəst liman) statusu verilməsi barədə razılığa gəlinmişdi.¹

Batumun “porto franco” statusu 1886-cı ildə ləğv edilsə də, Çar Rusiyasının idarəçiliyi altında olan Cənubi Qafqazda Bakı-Batum dəmir yolu və neft boru xətti, özəlliklə neft sənayesinin inkişafı ingilis sahibkarların xüsusi diqqətini çəkmiş və 1898-1903-cü illər arasında bu sahəyə yatırılan sərmayələrin 85 %-i onların payına düşmüşdür.² Həmin dövrdən etibarən Batum şəhəri sürətlə böyüməyə və inkişaf etməyə başlamış, Rusiyanın bir çox bölgələrindən müxtəlif sahələr üzrə mütəxəssislər iş təyinatı ilə burada məskunlaşmışdılar.

Əmək fəaliyyəti ilə bağlı Batuma üz tutanlar arasında azərbaycanlı həkim Mahmud bəy Əfəndiyev (Əfəndizadə) də var idi. Mahmud bəy 1880-ci ildə* Alı

¹ İlhan Ekinci. Karadeniz`de Bir Serbest Liman Denemesi: Batum (1878-1886). **Karadeniz Araştırmaları**. Sayı 14 (Yaz 2007), s.70.

² Sarı Mustafa. **Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**. Ankara, 2014, s.285-286.

* Mahmud bəy Əfəndiyevin məzar daşında doğum tarixi 1878-ci il yazılsa da, Türkiyə Cümhuriyyətinin rəsmi elektron qeydiyyat portalında həmin tarix 01.07.1880-ci il kimi göstərilir.

(Əli) əfəndi və Fatma xanım Əfəndizadələrin ailəsində dünyaya göz açmışdır. O, 1906-cı ildə Tiflisin “Viktoriya” hotelində keçirilən təmtəraqlı toy mərasimi ilə Axalkələk qəzasının ən zəngin və nüfuzlu nəslə olan Palavandovlardan (Pəhləvan-oğulları-Mutubəyzadələr) Məmmədli bəyin və Nəzakət (Niyazə) xanımın qızları Mahinur xanımla evlənmişdir. Həm Mahmud bəy, həm də Mahinur xanım eyni dövrdə Xarkov İmperator Universitetində ali tibb təhsili almışdılar.

Mahmud bəy Əfəndiyevin nəsil şəcərəsi

Mahmud bəy Əfəndiyev əslən Qazax mahalının Dağ Kəsəmən kəndindəndir. Onun mənsub olduğu “Cənnətoğulları” və ya “Əfəndi öyü” ruhani nəslə Dağ Kəsəmən nüfuzlu soylarındandır. Bu nəslin ağsaqqalları ulu babaları Molla Mustafanın Dağ Kəsəməne Qazağın Kəmərli kəndindən gələn məskunlaşdığını deyirlər.³

1723-1728-ci illərdə tərtib olunmuş “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə əks olunmuş Osmanlı təhriir siyahılarından XVIII əsrin 20-ci illərində Qazax livasının Çuvar nahiyəsinin Kəsəmənli kəndində Molla Mustafa Mahmud oğlu adlı şəxsin yaşadığı bəlli olur.⁴

Mahmud bəy Əfəndiyevin Türkiyə və ABŞ-da yaşayan törəmələrinin verdiyi bilgiləri, eləcə də nəsilin təqribi dəyişmə tezliyi və adların yaşadılması məqsədilə ənənəyə uyğun təkrarlanma ardıcılığını nəzərə alaraq ehtimal edirik ki, Molla Mustafanın Abdulla, Abdullanın isə Süleyman adlı oğlu olub və beləliklə, XVIII – XIX əsrin ilk yarısında Cənnətoğulları/Əfəndizadələrin soy kötüyünün bir budağı Qazax qəzasının Kəsəmənli/Dağ Kəsəmən kəndində Mahmud → Molla Mustafa → Abdulla → Süleyman xətti üzrə inkişaf edib.

Süleymanın Molla Mikayıl və Alı əfəndi adlı övladlarının olduğu bəllidir.⁵

Qazax nahiyəsinin 1860-cı ilə aid kameral təsvirlərində həmin dövrdə Dağ Kəsəmən kəndində mülkədar torpaqlarında yaşayan dövlət kəndliləri sırasında aşağıdakı ailələr qeyd olunubdur:

– Molla Rəhim Süleyman oğlu (35 yaş); oğulları İbrahim (10 yaş), Süleyman (7 yaş).

– Molla Mustafa Molla Mikayıl oğlu (24 yaş); qardaşları: Molla Yaqub (33 yaş), Musa (30 yaş) və onun oğlu Məhəmməd (2 aylıq), Məmməd (22 yaş);

– Molla Bəkir Alı əfəndi oğlu (26 yaş, ikiqat vergidən azad olunub).⁶

Sözgedən mənbədə Molla Mahmud Molla Mikayıl oğlu (42 yaş) və Molla Məmməd Alı əfəndi oğlu (27 yaş) Dağ Kəsəmən imtiyazlı ruhaniləri kimi göstəriliblər.⁷

Yuxarıda adıkeçən şəxslərdən Molla Rəhim Süleyman oğlunun Molla

³ İsmayıl Umudlu. **Dağ Kəsəmən: Yurd bilgisi. İnsanlar. Talelər**, Bakı, 2009, s.284-285.

⁴ **Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. 1728-ci il** (Giriş, tərcümə və qeydlərin müəllifi: Ş.Mustafayev). Bakı, 2001, s. 210.

⁵ İsmayıl Umudlu. **Yenə orada, Dağ Kəsəmən: Yurd bilgisi...**, s.284-285.

⁶ **Qazax nahiyəsinin kameral təsviri. 1860-cı il** (tərtibçi: N.Əhmədli). Bakı, 2018, s.93, 98, 103, 381.

⁷ **Yenə orada, Qazax nahiyəsinin kameral təsviri...**, s.393.

Mikayıl və Alı əfəndinin kiçik qardaşları olduğunu güman edirik.

Cənnətoğullarının Azərbaycanda olan törəmələri Alı əfəndinin oğulları sırasında Ömər, İbrahim, Sofu və İsmayılın adlarını çəkir,⁸ Türkiyədəki törəmələri isə Mahmud bəy Əfəndiyevgilin ən kiçiyi Mahmud bəyin özü olan 5 qardaş olduğunu söyləyir, qardaşların adlarını Abdulla, Hüseyn, Süleyman, Hasan, Mahmud olaraq sıralayırlar. Sonuncu bilginin müqayisədə həqiqətə daha yaxın olduğunu düşünürük. Belə ki, G.Qocayeva-Məmmədova və P.Əfəndiyevin araşdırmalarında qazaxlı Alı əfəndinin Borçalıda məskunlaşmış oğulları Abdulla, Hüseyn və Mahmud Əfəndiyevlər, eləcə də ərə gedərək Qaraçöp mahalında yaşamış qızı Xədicə barədə məlumat verilir.⁹ Qeyd olunanları və yuxarıda istinad edilən kameral təsvirdəki məlumatları nəzərə alaraq, Alı əfəndinin Molla Mə(hə)mməd, Molla Bəkir, Molla Abdulla, Hasan (gənc yaşda vəfat etdiyi söylənilir), Hüseyn, Süleyman, Mahmud adlı oğullarının və Xədicə adlı qızının olduğunu, onlardan adları çəkilən ilk ikisinin ömürlərinin sonunadək Qazax mahalında yaşadığını ehtimal edirik.

Alı əfəndinin övladlarından Molla Abdulla və Hüseyn Borçalı qəzasının Arıxlı kəndində məskunlaşmış ömürlərini orada başa vururlar. Tanınmış din xadimi olan Molla Abdulla Əfəndiyev Borçalı qəzasının Arıxlı kəndinin mollası olub. Onun Məhəmməd, Əlixan, Zeynəb, Nabat, Minəxanım və Sinəxanım adlı övladları dünyaya gəlib. Məhəmməd Əfəndioğlu (1906-1934) əmisi Mahmud bəy Əfəndiyevin himayəsində İzmirdə yaşayıb. Məhəmməd bəyin və Mahmud bəyin böyük oğlu Niyazi bəyin məzarları yan-yanadır.¹⁰

Hüseyn Əfəndiyev Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasında oxuyub. Onun Borçalıda təhsil sahəsinin inkişafında mühüm xidmətləri olub. 1886-cı ildə Telav qəzasının Qaracala kəndində Tiflis-Kutais quberniya sünni məclisinin** sədrinin iştirakı ilə açılmış məktəbin ilk iki müəllimindən biri H.Əfəndiyev olub. O, 1893-cü ildən Axalsix (Ahısqa) qəzasının Azqur kəndində müəllimlik fəaliyyətini davam etdirmiş, sonra Arıxlı kəndində özəl məktəb açmış uşaqlara ev təlimi vermiş, 1901-ci ildə isə Arıxlıda dövlət xətti ilə məktəb təşkil edərək uzun müddət müdir-müəllim olmuşdur. Arıxlı kənd orta məktəbi Hüseyn Əfəndiyevin adını daşıyır¹¹. Hüseyn bəy qazaxlı Fatma xanımla (Əfəndiyevlərlə yaxın qohumluq əlaqələri olan

⁸ İsmayıl Umudlu. **Yenə orada, Dağ Kəsəməni: Yurd bilgisi...**, s.285.

⁹ Əmrulla Paşayev, Novruz Bayramov. **Gürcüstanda Azərbaycan məktəbləri**. Tiflis, 2012, s.244-245; Pünhan Əfəndiyev. **Keçmişdən bu günə: Borçalı, Arıxlı və arıxlılar**. Bakı, 2019, s.157-158.

¹⁰ Əmrulla Paşayev, Novruz Bayramov. **Yenə orada, Gürcüstanda Azərbaycan məktəbi...**, s.244.

** 1886-cı ildə Tiflis-Kutais quberniya məclisinin üzvləri arasında Alı əfəndi Süleyman-zadənin adı çəkilir (**Кавказский календарь на 1880 год**. Тифлис, 1879, с. 76). Həmin şəxs 1887-ci ildə İrəvan quberniyasının qazisi vəzifəsini tuturdu (**Кавказский календарь на 1887 год**. Тифлис, 1886, с.76). Alı əfəndi Süleyman-zadənin Mahmud bəy və Hüseyn bəy Əfəndiyevlərin atası Alı əfəndi Süleyman oğlu olması mümkün ehtimallardandır.

¹¹ Əmrulla Paşayev, Novruz Bayramov. **Yenə orada, Gürcüstanda Azərbaycan məktəbi...**, s.244, 391.

Qayıbzadələrdən olduğunu təxmin edirik) ailə qurmuş, bu nikahdan onun üç oğlu və bir qızı (Sürəyya, Ziya, Rza və Murtuz) dünyaya gəlmişdir. Fatma xanım vəfat etdikdən sonra H.Əfəndiyev Güləndam adlı qadınla evlənmişdir.

Süleyman bəy Əfəndiyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun mirliva (general-mayor) rütbəsini almış ilk zabitlərindən idi. O, 1919-cu ilin fevral ayının 21-də Ağdam qarnizonunda yayılmış səpmə yatalaq xəstəliyindən dünyasını dəyişmiş, həyat yoldaşı Laləndar xanım Əfəndiyeva-Palavandovanın xahişi ilə ata yurdu Dağ Kəsəmən kəndində dəfn olunmuşdur.* Hökumətin qərarı ilə Süleyman bəyin Batumda yaşayan ailə üzvləri – xanımı və 3 övladı (Adilə, Zəkiyyə və Zibaxanım) məvacib və yemək xərci ilə təmin olunmuşdular.¹²

Süleyman bəyin böyük qızı Adilə xanım (11.06.1901 – 1927) mersinli oftalmoloq idi. Fazil bəylə evli olub, ortancıl qızı Zəkiyyə xanım (12.01.1905 – 1980) professor olub və ABŞ-da yaşayıb, 23 may 1906-cı il doğumlu kiçik qızı Zibaxanım haqqında isə əlimizdə hələ ki, heç bir məlumat yoxdur. Süleyman bəyin oğlu Firudin (25.10.1902 – 1918) atasının vəfatından bir az əvvəl Batumda intihar edərək həyatla vidalaşmışdı.¹³

Süleyman bəy və Mahmud bəy Əfəndiyev qardaşları həm də bacanaq idilər.

Qazax nahiyəsinin 1860-cı ilə aid kameral təsvirinə istinadən daha öncə təqdim olunan məlumatdan Alı əfəndinin qardaşı Molla Mikayılın Molla Mahmud, Molla Yaqub, Musa, Mustafa və Mə(hə)mməd adlı övladlarının olduğu bəlli olur.¹⁴

Molla Mikayılın övladlarından Mahmud, Mustafa və Məhəmməd barədə aşağıdakı məlumatları İ.Umudlunun Cənnətoğullarının görkəmli nümayəndəsi, mərhum akademik Rasim Əfəndiyə istinadən çap etdirdiyi bilgilər əsasında təqdim edirik:¹⁵

Molla Mikayılın böyük oğlu Hacı Mahmud əfəndi Əfəndiyev-Cənnətzadə Məşhəri təxəllüsü ilə şeirlər yazmış, el arasında adına Hacı İmam da deyilmişdir. Onun Tükəzban, Şərifə və Nabat adlı üç qızı olub. Nabat Əfəndiyeva Qazax mahalında tanınmış xalça ustalarından olub.

---

* General-mayor Süleyman bəy Əfəndiyevə dair araşdırmalarda onun vəfat yeri kimi doğum yerinin də Qarabağın Ağdam məntəqəsi olduğu göstərilir. Şuşa qəzasının Kəbirli nahiyəsinin Ağdam kəndinin 1848-ci [Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA). F.37, siy.1, i.27, v.57 arx. – 64], 1865-ci [ARDTA. F.10, siy.1, i.151, v.584-604], 1873-cü [ARDTA. F.43, siy.2, i.7188] və 1886-cı [ARDTA. F.43, s.2, i. 7345] illərə aid kameral təsvirlərində sözügedən ailəyə dair məlumatlara rast gəlmədik. Həm də Əfəndizadələrin sünni məzhəbinə mənsub olmaları onların Ağdamla bağlılığı ehtimalını azaldır.

¹² Шамистан Назирли. *Служение народу*, «Каспий» (“Kaspi”) qəz., 2010, 24 aprel, s.9; Mehman Süleymanov. *Həyatını Vətən yolunda qurban etmiş cümhuriyyət generalı*. “Xalq qəzeti”, 2016, 27 may, s.8.

¹³ “Azərbaycan” qəz., 1919, 27 fevral, №124 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]. V cild [fevral 1919]. Bakı, 2022, s.407-408).

¹⁴ Qazax nahiyəsinin kameral təsviri. 1860-cı il, s.103, 393.

¹⁵ İsmayıl Umudlu. *Yenə orada, Dağ Kəsəmən: Yurd bilgisi...*, s.285-286.

Mustafa əfəndi Cənnətzadə Dağ Kəsəmən kəndinin məscidi nəzdində fəaliyyət göstərən məktəbxanada şəriət və ərəb-fars dillərini tədris etmişdir. Onun Məhəmməd, Səməd, Səid və Həmid adlı dörd oğlu olmuşdur. Bu qardaşlardan ilk üçünün Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil aldıkları söylənilir.

Molla Məhəmməd Cənnətzadə zamanəsinin ziyalı şəxsiyyətlərindən olmuş, Dağ Kəsəmən sakini şair Mustafa ağa Nasirin əsərlərini toplayaraq tərtib etmişdir.

“Cənnətoğullarının keçmişini təmsil edən şəxslər Dağ Kəsəmən qəbiristanlığında “Əfəndilərin hərəmi” deyilən iri ölçülü hasarın daxilində dəfn edilmişlər”.¹⁶

Mahmud bəy Əfəndiyevin Acarıstanda həkimlik və xeyriyyəçilik fəaliyyəti

Təhsil aldığı universitetdən 1909-cu ildə məzun olan Mahmud bəy bundan sonra illərcə Artvində və mərkəzi Batum şəhəri olan Acarıstan (Acara) bölgəsinin müxtəlif tibb müəssisələrində, xüsusən 1912-ci ildən Batum dövlət tibb müəssisəsində karantin həkimi, Çakvi dövlət malikanəsində həkim, Çürüksu (Kobulet) xəstəxanasında baş təbib kimi çalışaraq yerli əhali arasında böyük şöhrət qazanmışdır.¹⁷

Mahmud bəy Batum şəhəri yaxınlığındakı Çakvi məntəqəsində yerləşən və gəliirləri imperatorun ailəsinin saxlanılmasına yönəldilən xüsusi dövlət malikanəsinin həkimi vəzifəsində çalışarkən Rusiya imperatoru II Nikolay tərəfindən qızıl zəncirli qızıl saatla mükafatlandırılmışdır.

M.Əfəndiyev Acarıstanda həkimlik fəaliyyəti ilə yanaşı, ictimai məsələlər və xeyriyyə işləri ilə də məşğul olmuş, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin 30 oktyabr 1915-ci ildə fəaliyyətə başlayan Batum şöbəsi ilə yaxından əməkdaşlıq etmişdir.

Mahmud bəy Əfəndiyevin Batumda nüfuzu, Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Batum şöbəsində fəallığı və Azərbaycanın milli mütərəqqi qüvvələri ilə sıx iş birliyi barədə məlumatlar tanınmış yazıçı-jurnalist Əli Səbrinin və istiqlal mücahidlərindən Nağı bəy Şeyxzamanlının xatirələrində öz əksini tapır.

Ə.Səbri xatirə qeydlərində I Dünya müharibəsi dövründə Bakı “Cəmiyyəti-xeyriyyə” təşkilatının qızgın fəaliyyətə başladığını vurğulayaraq, Qara dənizin cənub-şərq sahillərində yerləşən türk-müsəlman yaşayış məntəqələrində həmin təşkilatın xətti ilə həyata keçirilən xeyriyyə aksiyalarında iştirakından geniş bəhs edir. O, bu yöndə fəaliyyəti sırasında Trabzonda yunan əsilli tərcüməçi Qunarisin xainliyi səbəbindən üzləşdiyi həbs təhlükəsindən yaxa qurtarmaq üçün Batuma, Mahmud bəyin yanına gəldiyini yazırdı: “Mən Mahmud bəy Əfəndiyevin evinə gəldim. Məni görüb təəccübləndi. “Səni axtarırlar, bura da gəlmişdilər”, – dedi. Mən daha burada dincəlməyi münasib bilmədim. Tiflisə gəldim və Qazax yolu ilə Gəncəyə varid oldum”.¹⁸ Ə.Səbri Gəncədə çox qalmır və tezliklə Batuma qayıdır. Belə ki, müharibənin getdikcə şiddətlənməsi nəticəsində müsəlman qaçqınların

¹⁶ İsmayıl Umudlu. **Yenə orada.**

¹⁷ **Şeyhületibba, 50 sene ve daha fazla tababet hayatı yaşayan Hekimlerimizin Jübilesi** (Türk Hekimleri Dostluk ve Yardım Cemiyeti'nin yayını), İstanbul, 1964, s.7.

¹⁸ Əli Səbri. **Ömürdən yarpaq düşür.** Bakı, 1983, s.144-145.

sayının artması ilə “Cəmiyyəti-xeyriyyə” Trabzondan Batumadək olan sahədə xeyriyyəçilik fəaliyyətini tənzimləməkdə çətinlik çəkməyə başlayır və Batumda bu təşkilatın ayrıca şöbəsinin yaradılması qərarlaşdırılır. Həmin şöbənin işinə Əli Səbri yaxından cəlb olunur. Onun bu barədə qeydlərindən: “Batumda ayrıca şöbə təşkil olundu. Mahmud bəy Əfəndiyevə isə daha əziyyət vermədik, çünki o həkim idi, harada olsa işə yarıyaçaqdı, biz isə tonlarla qarğıdalı, duz və s. alıb şəhərlərə, kəndlərə göndərirdik. Batumdakı şöbəni təşkil etmək üçün Cəmo Hacınski (Mehdi bəy Hacınskinin qardaşı) Bakıdan Batuma gəldi. Batumdakı dəstəməzdə şair Əhməd Cavad da var idi”.¹⁹ Ə.Səbrinin xatirələrindən o da bəlli olur ki, M.Əfəndiyev Əhməd Cavad üçün onun sevdiyi Şükriyyə xanımın ailəsinə – Acarıstanın zəngin əsilzadələrindən və Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Batum şöbəsinin fəaliyyətinə dəstək verib, ən çox maliyyə yardımını göstərən acar bəylərindən olan Süleyman bəy Bejanoglundun hüzuruna elçiliyə getməkdən qəti imtina etmiş, Ə.Səbrinin özü bu funksiyanı yerinə yetirməyə məcbur olmuş, lakin “Mən şiyə, qızılbaş qız vermərəm”, – deyən Süleyman bəy tərəfindən qapıdan qovulmuşdur.²⁰

N.Şeyxzamanlının “Xatirələr”inin “Türkiyənin yardımını təmin etmək” bölümündə Osmanlı zabiti və siyasətçisi Əhməd Hüsəməddin bəylə birlikdə Bakıdan Tiflisə gizli səfər etdiklərini və burada Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin cəbhə bölgəsi üzrə vəkili Xosrov bəy Sultanovdan sözügedən cəmiyyətin üzvü olmalarını təsdiqləyən sənəd aldıqdan sonra Batuma yollandıqlarını yazırdı:

“...Batum Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri doktor Mahmud bəyin yanına getdik. Məqsədimizi anladıb, təhlükəsiz yolla bizi Türkiyəyə keçirməsini xahiş etdik. Sonra birlikdə doktorun evinə gəldik. Orda Tiflisdə nəşr olunan “Molla Nəsrəddin” jurnalının mühərrirlərindən Axıskalı Ömər Faiq bəylə görüşüb tanış olduq. Doktor onun da Türkiyəyə getmək istədiyini söyləmişdi. Biz çay içib söhbət edərkən, qapının zəngi çalındı və içəri bir şəxs girdi. Doktorun hörmətlə qarşılayıb təqdim etdiyi bu adam əslən girəsunlu olub, Batumda tütün ticarəti ilə məşğulmuş. Adı Bünyadoğlu idi. Doktor bizi Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvləri kimi təqdim etdi”.²¹

Milliyətçə rum/yunan olan Batum tütün fabrikinin sahibi Murad Bünyadoğlu Mahmud bəyə rus əsgərləri çəkildikdən sonra Trabzonda türklərlə rumlar arasında yaranmış gərginliyi araşdırmaq üçün oraya nümayəndə heyəti göndərəcəklərini bildirir, heyətə Xeyriyyə Cəmiyyətindən iki nəfərin daxil edilməsinin təmin olunmasını xahiş edir. N.Şeyxzamanlı: “Bundan sonra Mahmud bəy bizim üzümüzə baxdı və biz də “Bəli, Mahmud bəy, əgər əmr etsəniz, gedərik”, dedik”.²² Bu minvalla Nağı bəy Şeyxzamanlı, Hüsəməddin bəy və Ömər Faiq Nemanzadə Mahmud bəy Əfəndiyevin vasitəsilə Türkiyəyə getməyə müvəffəq olmuşdurlar.

Qeyd olunanlardan və digər əlavə mənbələrdən Mahmud bəy Əfəndiyevin Birinci Dünya Müharibəsi illərində müəyyən dövrdə Bakı Müsəlman Xeyriyyə

¹⁹ Əli Səbri. **Yenə orada, Ömürdən yarpaq...**, s.145.

²⁰ Əli Səbri. **Yenə orada, Ömürdən yarpaq...**, s.145-146.

²¹ Nağı Şeyxzamanlı. **Xatirələr**. Bakı, 2016, s.90-92.

²² Nağı Şeyxzamanlı. **Yenə orada, Xatirələr...**

Cəmiyyətinin Batum şöbəsinə rəhbərlik etdiyi belli olur.²³

1918-ci ildə Batum vilayətində 8 aylıq Osmanlı idarəçiliyi dövrünün qısa xülasəsi

Batum bölgəsi (Acaristan/Acara) 3 mart 1918-ci ildə imzalanmış Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə əsasən 40 ildən sonra Əlviiyəyi-səlasənin digər 2 vilayəti – Qars və Ərdahan vilayətləri ilə birlikdə yenidən Osmanlının hakimiyyəti altına qaytarılmışdı. 14 aprel 1918-ci ildə Batuma ilk Osmanlı hərbi birlikləri daxil olmuşdu. O zaman Mahmud bəy zövcəsi Mahinur xanımın Batumda “Hilali-əhmər” (“Qızılay”) Cəmiyyətinin xəstəxanasında işləyirdi.

Türk hərbiçiləri və məmurlarından sonra Osmanlıdan Batuma ilk gələnlər arasında həmin ərəfədə xarici jurnalistlər heyətinə rəhbərlik edərək Şimal-Şərqi Anadolu və Cənub-Şərqi Qara dəniz bölgələrini gəzib dolaşan Osmanlı darülfünunun professoru, tarixçi-yazar Əhməd Rəfiq (Altınay) da var idi. 24 aprel 1918-ci ildə baş tutmuş bu gəlişi sırasında Batumu və dr. Mahmud bəy Əfəndiyevin ailə üzvləri ilə görüşünü Əhməd bəy “Qafqaz yolları” adlı xatirə qeydlərində belə təsvir edirdi: “Batum bənzərsiz, zərif, təmiz, sevimli və cəlbədicə bir məntəqədir. Rus irfanı bütün gücü və nüfuzu ilə bu məkanı dəyişdirmişdir. Qoqol, Lermontov, Puşkin, Tolstoy və Dostoyevskilərin rus ruhuna təsirləri Batumda da özünü göstərir. Binalar, kilsələr, caddələr, evlər, qiyafətlər, ticarət malları, mağazalar hamısı rusdur. Müsəlmanlar arasında belə rus irfanına yaxınlaşanlar fikir və hiss baxımından yüksəlmişdilər; həyatı daha həqiqi şəkildə dərk edirdilər. Qiyafətlərinə düzən vermişdilər. Hətta onlar bu bilik və təsir sayəsində milliyyət məsələsini daha yaxşı anlamışdılar. Mahinur xanım bu həqiqətin qadın aləmində görünən misalıdır.

Mahinur xanım uzun boylu, qaragözlü, ciddi türk xanımdır. O, həyat yoldaşı doktor Mahmud bəylə Batum “Hilali-əhmər” (“Qızılay”) Cəmiyyətinin xəstəxanasında işləyir. Qızı Leyla albalı rəngli çadrası, sürməli gözləri, incə və narin siması ilə şərq gözəlliyinin cazib bir miniatürüdür. Mahinur xanımdan şəhərin əsgərlərimiz tərəfindən necə bombalandığını soruşduqda o, belə cavab verdi:

– Hamımız qorxduq. Axırda Osmanlıların şəhəri alacağını anlayanda artıq qorxumuz yox idi. Osmanlının top gülləsi həmişə üçbucağa düşürdü.

Sonra əli ilə onun ətrafında ağ əlbisələri, oynaq rəftarları, təbəssümlü baxışları ilə dayanmış, Osmanlı zabitlərini heyrətlə seyr edən sarışın və mavi gözlü rus qızlarını, eləcə də yaşıl ağacların, səliqəli dəfnələrin arasında gəzən kazak zabitlərini əli ilə göstərərək dedi:

– Bunların topu isə heç bir şey edə bilmirdi; vay bunların başına...”.²⁴

Batumun türk idarəçiləri ilə yerli ağqvardiyaçılar (bolşeviklərə müxalif rusiyayönümlü qüvvələr) əməkdaşlıq edirdilər. Onların arasında kadet Prislitbiyan Maslov da var idi. P.Maslov Batumun komendantı olan türk zabitinə bu sözlərlə müraciət edərək həbsə atılmış ağqvardiyaçı zabitlərin azadlığa buraxılmasını xahiş etmişdi:

“Tərəfinizdən Batum – hüquqən sizə məxsus olan və 40 il əvvəl zorla əliniz-

²³ Şeyhülettibba, 50 sene ve daha fazla tababet hayatı yaşayan Hekimlerimizin Jübilesi, s.7.

²⁴ Ahmet Refik Altınay. Kafkas yollarında. İstanbul, 2022, s.23-24.

dən alınan köhnə şəhəriniz tutularkən biz ruslar sizə heç bir müqavimət göstərmədik. Əgər şəhərin müdafiəçiləri arasında ruslar da var idisə, onlar mövqelərə gürcülər tərəfindən məcburən aparılmışdılar. Biz Batumu sizə Brest müqaviləsi əsasında verdik və o gündən sizinlə səmimi müttəfiq və dostuq. Biz sizin gəlişinizə qəlbimizə yaxın müttəfiqlər kimi sevinirik və siz tamamilən boş yerə qəlbən sizə sadıq rus zabitlərini həbs edirsiniz”.²⁵

Gürcü tarixçisi D.Cumburidzenin fikrincə, P.Maslov türkləri rusların onlara qarşı xoş niyyətli, gürcülərin isə antitürk yönümlü olduğuna inandıra bilmişdi. Əvvəlki hakimiyyət təmsilçilərinin bir hissəsi, o cümlədən şəhər dumasının qismlərinin (deputatlarının) bir çoxu məhz buna görə Acarıstanı tərk etmişdi. Əvəzində şəhər duması, başlıca olaraq, Rus Milli Şurasının üzvləri olan rus deputatlarla doldurulmuşdu.²⁶

Batımda Osmanlı hakimiyyətinə qarşı siyasi və silahlı mübarizə çağırışlarına görə İslam Gürcüstanı Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri Məmməd bəy Abaşidze (Sancaqbəy zadə) və onunla birlikdə bir neçə Gürcüstan meyilli acar hüquq-mühafizə orqanlarının nəzarəti altına alınaraq Trabzon həbsxanasına göndərilmiş, cəmiyyətin rəhbər heyətinin digər üzvləri Batımdan deportasiya edilmişdilər. Bu sonuncular Tiflisdə İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsini (İslam Gürcüstanının Təxlisi Cəmiyyəti) təsis etmişdilər. Komitəyə Gürcüstan Demokratik Respublikasının (GDR) hökuməti tərəfindən 25 oktyabr 1918-ci il – 28 avqust 1919-cu il tarixləri arasında ümumilikdə 1 milyon 975 min manat yardım göstərilmişdi²⁷. Komitənin mətbu orqanı “Samuslimano Sakartvelo/İslam Gürcüstanı” („სამუსლიმანო საქართველო“/“كورجستاني اسلام“) qəzeti də GDR-in maliyyə dəstəyi ilə nəşr olunurdu. 11 yanvar 1919-cu ildən gürcü və türk (osmanlı) dillərində işıq üzü görən bu qəzet səhifələrində antiosmanlı yönümlü məqalələrə geniş yer ayırırdı.

8 may 1918-ci ildə Acarıstanda Osmanlı yönümlü “Sədayi-millət” təşkilatı fəaliyyətə başlamışdı. Təşkilatın Batum vilayətinin demək olar ki, bütün bölgələrində və iri yaşayış məntəqələrində filialları və şöbələri yaradılmışdı. Təşkilatın xətti ilə həftədə 3 dəfə eyniadlı “Sədayi-millət” qəzeti çap olunurdu.

4 iyun 1918-ci il Batum müqaviləsinə görə, Osmanlı-Gürcüstan sərhədi Çolox çayı, Abastuman və Azqurun cənubundan keçmiş və beləliklə, Əlviyyəyisələsədən başqa Axisqa və Axalkələk qəzaları da (Azqur və Abastuman məntəqələri istisna olmaqla) rəsmən Osmanlı hakimiyyəti altına verilmişdi. Bundan sonra Batuma Osmanlı hərbi naziri Ənvər Paşa səfər etmişdi.²⁸ Ənvər Paşanın böyük bayramla qarşılandığını vurğulayan Tiflis mətbuatı Azərbaycan və Şimali Qafqaz nümayəndələrinin Ənvər Paşanın şərəfinə Batum bələdiyyəsinin ictimai zalında

²⁵ «Борьба» qəz., 1919, №30 (286), s.2.

²⁶ D.Cumburidze. 1918-1921-ci illərdə Acara məsələsi və gürcü ictimai fikri (დ.კუმბურიძე. აკარის საკითხი 1918-1921 წლებში და ქართული საზოგადოებრივი აზრი). Tiflis, 1999, s.27.

²⁷ D.Cumburidze. *Yenə orada, 1918-1921-ci illərdə Acara...*, s.51.

²⁸ “Saxalxo sakme” (“სახალხო საქმე”) qəz., 1918, 9 iyun, №253, s. 3.

təşkil olunan ziyafətdə iştirak etdiklərini və səhəri gün hərbi nazir tərəfindən qəbul olunduqlarını yazırdı.²⁹

Batum konfransından sonra Acarıstanın gələcək taleyi ilə bağlı referendumun – plebisitin təşkili üçün aşağıdakı tərkibdə komissiya yaradılmışdı: E.A.Poray-Koşits (sədr), Mahmud bəy Əfəndiyev, K.A.Krasnitski, M.Volfenzon, İoseb Nakaşidze, Süleyman bəy Sancaqbəyzadə (S.Abaşidze), İ.İ.Kalfoğlu, Qriqol Giginəşvili, Gübner və M.L.Bünyadoğlu.³⁰ Sadalanan şəxslərdən yalnız M.Əfəndiyev milliyətcə türk (azərbaycanlı) idi. O, Osmanlılar tərəfindən Batumun baş karantin həkimi vəzifəsinə təyin edilmişdi.

Komissiyanın 11 iyul 1918-ci ildə keçirilmiş toplantısında plebisitin açıq və ya gizli səsvermə yolu ilə keçirilməsi məsələsi müzakirə olunur. Toplantıda mövzuya münasibət bildiren komissiyanın üzvləri sırasında Mahmud bəy Əfəndiyev də olur. O, öz çıxışında deyir:

“Batum heç bir istisna təşkil etmir ki, hər yerdə açıq səsvermə keçirildiyi halda, onun sakinlərinə gizli səsvermə hüququ verək. Komissiyanın, bəzilərinin düşündüyü kimi, elə də böyük hüququ yoxdur. Bu, yalnız qubernator (mütəsərrif) yanında mövcud olan məşvərət orqanıdır. Səsvermə prosesində hər şey daha sadədir və heç bir məcburiyyət yoxdur. Gizli səsvermənin keçirilməsi isə qubernatorun tələblərinə ziddir”.³¹

Əlviyyə-i-səlasənin əksər yaşayış məntəqələrində 1918-ci ilin iyun ayında, Acarıstanda isə 14 iyulda keçirilmiş plebisitdə səs verənlərin böyük əksəriyyəti Osmanlı idarəçiliyində yaşamağa üstünlük vermişdilər.³² 15 avqust 1918-ci ildə Əlviyyə-i-səlasənin Osmanlı dövlətinə ilhaqı ilə əlaqəli xətti-humayun (sultanın fərmanı) yayımlanmışdı.³³

30 oktyabr 1918-ci il tarixli Mudros barışıqı nəticəsində Osmanlı yenidən Brest-Litovsk müqaviləsinə qədərki sərhədlərinə çəkilmək məcburiyyətində qalmış, onların yerini ingilislər tutmuşdu.

Tiflisdə gürcücə nəşr olunan “Saxalxo sakme” qəzeti 18 dekabr 1918-ci ildə işıq üzü görmüş buraxılışında yazırdı:

“Axalsıx-Axalkələyə gürcü ordusu daxil olduqdan sonra oradan qaçmış 4 bəy özlərini Batumda Axalsıx və Axalkələk qəzalarının müvəqqəti komissarı elan edibdir. Onlar həmin qəzalarda məskunlaşmış millətlər adından ingilislərə memorandum (hansısa məsələyə baxışı əks etdirən diplomatik sənəd – F.V. – H.) təqdim etməyi planlaşdırırlar. Onlara yerli Azərbaycanlı həkim Əfəndiyev başçılıq edir. Onlar Cənubi Qafqaz ştatının (dövlətinin – F.V. – H.) yaradılmasını xahiş edirlər, gələcəkdə bu ştatın hansı ölkəyə birləşəcəyi barədə memorandumun müəllifləri heç nə demirlər”.³⁴

²⁹ “Saxalxo sakme” qəz., 1918, 15 iyun, №257, s.2.

³⁰ “Ertoba” (“Երտობա”) qəz., 1918, 16 iyul, №154, s.2.

³¹ “Ertoba” (“Երտობա”) qəz., 1918, 16 iyul, №154, s.2.

³² “Ertoba”. Yenə orada.

³³ Mustafa Sarı. Yenə orada, Türkiyə-Kafkasya İlişkile..., s.237.

³⁴ “Saxalxo sakme” qəz., 1918, 18 dekabr, №410, s.3.

19 dekabrda Batum limanına tam sahiblənən ingilislər 5 gün sonra – 24 dekabrda şəhəri də işğal etmişdilər və bununla Batumda ingilis hakimiyyəti dövrü başlanmışdı. 25 dekabrda general-mayor Ceyms Kuk-Kollis (William James Norman Cooke-Collis) Batumun hərbi qubernatoru təyin edilmişdi. 30 dekabrda C.Kuk-Kollis Batumda mülki idarəçiliyi türklərdən alaraq Batum Rus Milli Şurasının sədri P.Maslova vermiş, səhəri gün Osmanlı mülki qubernatoru Cəmil bəyin dəftərxanasından türk bayrağı endirilmişdi.³⁵

Batumda Azərbaycan diplomatik təmsilçiliyinin təsis olunması və Mahmud bəy Əfəndiyevin konsul vəzifəsinə təyinatı qərarı

1918-ci ilin noyabr ayında o zaman Osmanlı sərhədləri daxilində olan Batum şəhərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin də diplomatik təmsilçiliyinin – konsulluğunun təsis olunmasına qərar verilir.

Batumda Azərbaycan konsulluğunun açılması məsələsini 1918-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Əlimərdan bəy Topçubaşov gündəmə gətirmiş, hətta müstəqbel konsul vəzifəsinin müvəqqəti olaraq həmin dövrdə Batumun baş karantin həkimi olan Azərbaycanlı ziyalı Mahmud bəy Əfəndiyevə həvalə edilməsini təklif etmişdi. Belə ki, Paris Sülh Konfransında iştirak üçün Tiflis və Batum üzərindən İstanbula yola düşən Ə.Topçubaşov 1918-ci ilin 15 sentyabrında Batumdan Cümhuriyyətin baş naziri Fətəli xan Xoyskiyə yazırdı ki, İstanbula sənədləri aparıb-gətirmək üçün kuryerlərə ehtiyac olacaq, “hələlik isə təsadüfən imkan yaransa, bütün korrespondensiyanı burada – Batumda həkim Mahmud bəy Əfəndiyevin adına göndərə bilərsiniz (Vladikavkazskaya, ev 4). O, hazırda baş karantin həkimi vəzifəsindədir; yeri gəlmişkən, bizim qaçqınlar təşkilatının üzvü olub. 12 ildir burada yaşayır, hamının hörmətini qazanıb. İndi bizə Batumda konsul qismində səlahiyyətli nümayəndəmizin olması çox zəruridir. Artıq bizim iştirakımızı tələb edən, xüsusilə ticarət xarakterli işlər var. Müvəqqəti olaraq bu işləri həmin Əfəndiyevə həvalə etmək olardı və o, buna həvəslə razılaşar, faydalı olmağa çalışardı. Karantin həkimi vəzifəsində olması ona əngəl törətməyəcək. Hələlik uyğun olan odur, sonra başqasını taparıq”³⁶

Elə həmin məktubda Ə.Topçubaşov Fətəli xandan ona yeni məzmunlu mandat göndərilməsini xahiş edir və yazır ki, “mən burada olmasam kuryer həmin sənədi Mahmud bəy Əfəndiyevə versin, o, mənə İstanbula göndərər”³⁷

Ə.Topçubaşov baş nazir F.Xoyskiyə Batumdan 1918-ci il 21 sentyabrda yazdığı məktubunda təkrarən konsul təyinatı məsələsinə qayıdırdı:

“Yenidən Batumda konsulumuzun təyinatı kimi yetişmiş bir məsələ üzərində

---

³⁵ В.И.Маргвелашвили. *Из истории английской оккупации Аджарии (1918-1920 гг.)*. Батуми, 1973, s.8; Mustafa Sarı. *Yenə orada, Türkiyə-Kafkasya İlişkile....*, s.341; O.Qoqolişvili. *Batum vilayəti 1900-1921-ci illərdə. II hissə. 1915-1921-ci illər* (თ.გოგოლიშვილი. *ბათუმის ოლქი 1900-1921 წლებში, მეორე ნაწილი, 1915-1921 წწ.*). Batum, 2020, s.88.

³⁶ ARDA. F.894, siy.10, i.34, v.3-4 arx.

³⁷ ARDA. F.894, siy.10, i.34, v.3-4 arx.

dayanmaq istəyirəm. Uyğun bir adamımız yoxdursa, konsul vəzifəsini müvəqqəti olaraq Mahmud b. Əfəndiyevə (Vladikavkazskaya, ev №4) həvalə etməyi məsləhət görürəm. Onun vasitəsilə hər cür yazışmanı İstanbula göndərmək və İstanbuldan almaq mümkündür. Bax, indi konsula aid bir məsələ var. Bu, Türkiyə hökuməti üçün keçmiş Çakva malikanəsindən çayın gətirilməsi haqqındadır. Bizdə demək olar ki, çay yoxdur, burada isə onu funtu 30-40 manata almaq mümkündür. Alırlar da: Şimali Qafqaz, kazaklar, ukraynalılar, bolqarlar, rumınlar və s. Türklər həvəslə buğdaya dəyişirlər. 5-10 min funt dərhal almaq mümkündür. Bunun üçün Türkiyənin 3-cü ordusunun komandanı Əsəd paşa ilə əlaqə saxlamaq, həmin Əfəndiyevə xəbər vermək gərəkdir və o, hər şeyi öz qaydasına qoyacaq”.³⁸

Ə.Topçubaşov F.Xoyskiyə 1918-ci il 31 oktyabrda yazdığı məktubunda iki aydır Bakıdan, hökumətdən bir sətir belə məlumatın olmadığından gileyilir və ən gec 10 gündən bir yazışma mübadiləsinin aparılmasının vacibliyini vurğulayaraq, çıxış yolu kimi heç olmasa Batumadək pulla xüsusi kuryer tutulmasını və orada sənədlərin doktor M.Əfəndiyevə verilməsini təklif edirdi.³⁹

Beləliklə, Ə.Topçubaşovun tövsiyəsi nəzərə alınaraq, Azərbaycanın Batumda konsulu vəzifəsinə doktor Mahmud bəy Əfəndiyev təyin edilir.⁴⁰ Bu barədə xarici işlər naziri vəzifəsini icra edən Adil xan Ziyadxanov M.Əfəndiyevə ünvanladığı 21 noyabr 1918-ci il tarixli 595 sayılı məktubunda yazırdı: “Əlahəzrət Mahmud bəy, Azərbaycan Respublikasının hökuməti 7 noyabr 1918-ci il tarixli iclasında Sizi Osmanlı imperiyasının Batum şəhərində Azərbaycanın konsulu vəzifəsini tutmağa dəvət etmək barədə qərar qəbul etdi. Bu vəzifəni Sizə həvalə etməklə Azərbaycan Respublikası ümid edir ki, onun bütün vətəndaşlarının maraqları tərəfinizdən lazımı qaydada qorunacaq. Bununla yanaşı, hökumət onu [Batum bölgəsindəki] siyasi vəziyyət barədə məlumatlandırmanızı xahiş edir”.⁴¹

Elə həmin gün A.Ziyadxanov M.Əfəndiyevin razılıq barədə yazılı cavabını gözləmədən aşağıdakı məzmununda 596 sayılı vəsiqəyə imza atır: “Verilir doktor Mahmud bəy Əfəndiyevə ona görə ki, o, Azərbaycan Respublikasının Osmanlı İmperiyasının Batum şəhərindəki konsulu təyin olunmuşdur”.⁴²

Dr. M.Əfəndiyev xarici işlər naziri vəzifəsinin icraçısının yuxarıda qeyd olunan məktubunu 2 dekabrda Batum şəhərindən belə cavablandırır:

“Sizin Azərbaycan Respublikasının Batumda konsulu vəzifəsini tutmaq barədə 7 noyabr tarixli təklifinizi cari ilin 30 noyabrında aldım. Öz vətənimə, xüsusən də yeni doğulmuş müstəqil respublikaya xidmətdən imtina etməyə heç bir mənəvi haqqım yoxdur və ona görə də Sizin diqqətinizə çatdırmağı özümə borc bilirəm ki, mən hər yerdə və hər zaman dəyərli Azərbaycanın qulluqçusu olmağa hazırım, çünki bu, vətənin yenidən doğulduğu belə kritik zamanda hər bir müsəlmanın borcudur. Bununla yanaşı, nazirliyin diqqətinə çatdırıram ki, Batumda konsulluğun

³⁸ ARDA. F.894, siy.10, i.34, v.5-6 arx.

³⁹ ARDA. F.894, siy.10, i.34, v.16-17.

⁴⁰ ARDA. F.970, siy.2, i.157, v.1-2; «Азербайджан» qəz., 1918, 10 noyabr, №31, s.1.

⁴¹ ARDA. F.970, siy.2, i.143, v.1.

⁴² ARDA. F.970, siy.2, i.143, v.2.

rəsmi açılışını yalnız konsulluğun katib, kargüzar-tərcüməçi, makinaçı və digər dəftərxana işçilərindən ibarət zəruri əməkdaş ştatı göstərilməklə və təsdiq olunmaqla dəqiq xidməti təlimat veriləndən sonra mümkün hesab edirəm. Azərbaycan Respublikasının nümayəndəsi olaraq onun şərəf və ləyaqətini qorumaq istəyi ilə konsulluğun, bütün digər xarici dövlətlərdə qəbul olunduğu kimi, lazımı səviyyədə təmsil olunmasını işin maraqlarına uyğun zəruri hesab edirəm. Bunun üçün nazirliyin uyğun gördüyü müvafiq təlimatların Batum konsulluğuna göndərilməsinin tələşdirilməsi zəruridir. Sizin cavab qərarınızı gözləməklə bərabər bütün Azərbaycan vətəndaşlarının maraqları istənilən halda tərəfimdən lazımcına təmin olunacaq. Bu diyarlardakı siyasi duruma dair isə ümumi vəziyyətlə bağlı bəzi qeyri-müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirildikdən sonra tərəfimdən xüsusi məlumat göndəriləcək⁴³.

Konsul vəzifəsinə təyinatının ilk günlərində Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə ünvanladığı məktublarda Mahmud bəy Əfəndiyev İrəvan və ətraflarından Gümrü və Axalkələyə köçmüş, lakin oraları da tərk etmək məcburiyyətində qalaraq Batumda sığınacaq tapmış müsəlman qaçqınlara yardım göstərilməsi üçün maddi vəsait ayrılmasını, həmçinin Batumda dolaşan müəyyən şayiələrə istinad edərək, Azərbaycanda baş verən daxili siyasi proseslər və ölkənin progressiv inkişafı barədə mütəmadi olaraq məlumatlandırılmasını xahiş edirdi. Bu müraciətlərə 4 yanvar 1919-cu il tarixli cavabında xarici işlər naziri v.i.e. A.Ziyadxanov konsulun iki məktubunu 29 dekabr 1918-ci ildə aldığına diqqəti çəkərək, Azərbaycanda daxili vəziyyət barədə məlumat verərək, konsulun Azərbaycandakı vəziyyət barədə mütəmadi bilgiləndiriləcəyini və istənilən yalan şayiələri qəti şəkildə inkar edəcəyini vurğulayırdı. Eyni zamanda M.Əfəndiyevin qaldırdığı müsəlman qaçqınlar məsələsinə toxunaraq yazırdı: “Onların ehtiyacları üçün mənə təqribi smeta göndərsəniz yaxşı olardı. Bu, öz yurdlarından qovulmuş bizim qardaşlarımız üçün Himayədarlıq Nazirliyi qarşısında vəsətət qaldırmamız üçün lazımdır. Hələlikse, onlara xeyriyyə ianələri və Batumda olan digər qaynaqlarla köməklik edə bilərsiniz”⁴⁴.

Qeyd etdiyimiz kimi, Mudros barışığının şərtləri əsasında 1918-ci ilin sonunadək Cənubi Qafqazdan çıxarılmalı olan Osmanlı və Almaniya qoşunlarının yerini Böyük Britaniya ordu hissələri tutmalı idi. Dr. M.Əfəndiyev 14 dekabr 1918-ci ildə Batumdan Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə şəhərdəki mövcud vəziyyət barədə yazırdı ki, ingilislər buraya kəşfiyyət tipli 4 gəmi ilə gəlirlər; hələ ki, şəhər və vilayətin daxili işlərinə qarışmırlar; liman və dəmir yolu stansiyası onlar tərəfindən tutulub; ümumən türklərə münasibətləri müsbətdir və burada yaradılmasına türklər tərəfindən icazə verilmiş 21 nümayəndədən ibarət milli şura fəaliyyətə başlayıb-dır.⁴⁵

Batumda Azərbaycan konsulluğunun rəsmi fəaliyyətə başlaması. Konsul

---

⁴³ ARDA. F.970, siy.2, i.143, v.3.

⁴⁴ ARDA. F.970, siy.2, i.143, v.6-8.

⁴⁵ ARDA. F.970, siy.1, i.151, v.3.

M.Əfəndiyevin diplomatik yazışmaları

Batum vilayəti (Acarıstan) ingilis qoşunlarının tam nəzarətinə 24 dekabr 1918-ci ildə keçir. Azərbaycanın Batumdakı konsulluğu rəsmi fəaliyyətə bundan sonra – 1 yanvar 1919-cu ildə başlayır.⁴⁶

M.Əfəndiyev Nazirlər Şurasının sədri və xarici işlər naziri F.Xoyskiyə 15 yanvar 1919-cu ildə ünvanladığı məktubunda rəhbərlik etdiyi konsulluqda katib vəzifəsinə “iş qabiliyyətinə və əxlaqi keyfiyyətlərinə” yaxından bələd olduğu doktor Əziz bəy Qədimbəyovun, kargüzər vəzifəsinə isə “Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Batum üzrə fəaliyyətindən yaxşı tanıdığı, millətinə sadıq olan vətənpərvər”, nuxalı (şəkili) Safvət əfəndi Ağayevin təyin olunduğunu bildirir, eləcə də 1919-cu il üçün konsulluğun smeta xərclərini təqdim edirdi.⁴⁷

Batum şəhərində ingilis hakimiyyəti ümumən bərqərar olduqdan sonra Azərbaycan xarici işlər naziri v.i.e. Adil xan Ziyadxanov Batum vilayətinin general-qubernatoru Ceyms Kuk-Kollisə 26 yanvar 1919-cu ildə göndərdiyi məktubunda “doktor Mahmud bəy Əfəndiyevin Azərbaycan Respublikasının hökuməti tərəfindən Batum vilayətində konsul” təyin olunduğunu bildirərək, ona xidməti fəaliyyətində mümkün köməkliliyin göstərilməsini xahiş edirdi.⁴⁸ Həmin gün Batumun rusdilli mətbu orqanı olan “Naş kray” («Наш край») qəzetində Azərbaycana gedən istənilən şəxsin Batumdakı Azərbaycan konsulluğundan buraxılış götürməsi, eləcə də Batumda yaşayan Azərbaycan vətəndaşlarının bir ay ərzində konsulluqda qeydiyyatdan keçib pasportu əvəz edən müvafiq vəsiqə alması zəruriliyi barədə elan dərc olunmuşdu. Elanda konsulluğun müvəqqəti olaraq Vladıqafqaz/Vladıkavkazskaya küç. 4 (indiki Parnavaz Mepe/Çar Parnavaz küçəsi) ünvanında, konsul dr. M.Əfəndiyevin mənzilində yerləşdiyi qeyd olunurdu.⁴⁹

1919-cu ilin əvvəllərində Paris Sülh Konfransına qatılacaq Qafqaz respublikalarının nümayəndələri dəniz yolu ilə İstanbula getmələri üçün Batuma toplaşırılar. Buraya Tiflis üzərindən yanvarın 11-də Gürcüstan və Dağlılar Respublikasının heyətləri ilə birlikdə gələn, tərkibi Əhməd bəy Ağaoğlu, Ə.Şeyxülislamov, M.Mehdiyev, C.Hacıbəyli və M.Məhərrəmovdan ibarət olan və Məmməd Həsən Hacınskinin müvəqqəti başçılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyəti Acarıstanın müsəlman ziyalıları tərəfindən təntənəli şəkildə qarşılır. Azərbaycanlı qonaqların şərəfinə “doktor Mahmud bəy Əfəndiyev cənablarının xanələrində Acara ümərə və vəkillərinin iştirakı ilə” ziyafət verilir.⁵⁰

Məmməd Həsən Hacınski və Əhməd bəy Ağaoğlu Batumdan xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyskiyə şifrəli məktublarında yazırdılar: “...Türklərin gedişi və ingilislərin peyda olması Batum və Qars vilayətinin müsəlmanlarını gözlənilmədən

⁴⁶ ARDA. F.28, siy.1, i.697, v.85.

⁴⁷ ARDA. F.970, siy.1, i.43, v.1-1 arx.

⁴⁸ ARDA. F.970, siy.2, i.143, v.4-5.

⁴⁹ «Наш край» qəz., 1919, 26 yanvar, №31, s.1.

⁵⁰ “Azərbaycan” qəz., 1919, 31 yanvar, №102 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]. IV cild [yanvar 1919]. Bakı, 2022, s.523).

yaxaladı... Batumdakı konsulumuzu hər bir şəraitlə təmin etmək və onun statusunu rəsmiləşdirmək zəruridir. Onun sərəncamına təbliğat məqsədilə hesabatsız istifadə üçün mütləq şəkildə 200 min manata yaxın vəsait göndərmək zəruridir. Bu, çox vacibdir. Bu barədə yalnız Mahmud bəy Əfəndiyev bilməlidir”.⁵¹ Qeyd olunanları nəzərə alaraq, 1919-cu ilin fevral ayında XİN M.Əfəndiyevə məxfi xərclər üçün 200 min manat ayırmışdı.⁵²

31 yanvar 1919-cu ildə M.Əfəndiyevin Azərbaycan XİN-ə göndərdiyi məktubunda Gürcüstan Respublikasının qoşunlarının Qars vilayətinin Posxov nahiyəsinə hücumu ilə bağlı Cənub-Qərbi Qafqaz müvəqqəti hökumətinin etiraz məktubunun surəti təqdim edilərək, bölgədə baş verən siyasi məsələlər və antiazərbaycan meylləri barədə məlumat verilir:

“Qars, Batum və Ərdahan vilayətlərinin sakinlərinə türklərin mütləq bu diyarları tərk edəcəyi bəlli olanda, onlarda birləşmək və ümumdünya konfransının (Paris sülh konfransı – F.V. – H.) qərarı əsasında Qafqaz və Rusiya arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsini gözləmək fikri yarandı. Batum vilayətinin sakinlərinin əksəri bu düşüncənin həyata keçirilməsində canlı iştirak etdilər və ona həssaslıqla yanaşdılar. Türk hakimiyyətinin Batumu tərk etməsi ilə Batum şəhəri və vilayətinə çox sayda təbliğatçılar, Məmməd bəy və Aslan bəy Abaşidze qardaşları və digərlərinin başçılığı altında gürcüfil müsəlmanlar soxuldular... Həmin Məmməd bəy, eləcə də qardaşı Aslan bəy rus hakimiyyəti tərəfindən təqib olunarkən azərbaycanlılar arasında qonaqpərvərlik sığınacağı axtarırdı, indi Azərbaycan Respublikasındakı dindaşlarının qatı əleyhdarına çevrilib. İslam yolunda öz vəzifəni yerinə yetirərkən əlbəttə ki, hər cür maneələrlə qarşılaşmaq mümkündür, ancaq Azərbaycan Respublikasının bayrağı yenə də hər zaman öz layiq olduğu yüksəkliklərdə dalğalanacaq. Təəssüf ki, öz dindaşlarının bu cür davranışlarını sakit qarşılaya bilməyəcəkdir”.

Məktubun sonunda qeyd olunurdu ki, “naşükür ünsürlərin İslamın və Zaqafqaziyada yeni doğulmuş müsəlman respublikasının nüfuzuna xələl yetirməsinə imkan verməmək üçün bizim respublika bütün vasitələrlə reaksiya verməlidir”.⁵³

M.Əfəndiyev Azərbaycan XİN-ə 12 fevral 1919-cu ildə göndərdiyi məktubunda da qeyd olunan mövzuya toxunurdu: Bildiyiniz kimi, burada Abaşidze qardaşları tərəfindən Gürcüstan hökumətinin maliyyələşdirdiyi və Acaranın Gürcüstana birləşməsinə təbliğ edən “İslam Gürcüstanı” qəzeti çap olunur; əks mövqedə olan acarlar da öz qəzetlərini buraxmaq istəyir, ancaq maliyyə vəsaitləri olmadığı üçün bununla əlaqədar mənə müraciət ediblər və mən hökumət qarşısında yeni qəzetin nəşri ilə bağlı vəsatət qaldırmışam; eyni zamanda yerli müsəlmanlar Azərbaycan hökumətindən Qaraağzadənin müvəqqəti vəzifədən azad edilməsini xahiş edirlər; ona görə ki, Əhməd Həmdi Qaraağzadə Batumda bu yeni mətbu orqana rəhbərlik etmək üçün lazımdır.⁵⁴

⁵¹ ARDA. F.894, siy.10, i.66, v.5-7.

⁵² ARDA. F.970, siy.2, i.32, v.3, 5.

⁵³ ARDA. F.970, siy.1, i.151, v.2-2 arx. və i.27, v.48-48 arx.

⁵⁴ ARDA. F.970, siy.1, i.27, v.22.

Qeyd edək ki, haqqında bəhs edilən Əhməd Həmdi əslən acar idi. O, Azərbaycan mətbuatında mütəmadi olaraq məqalələrlə çıxış edərək, Cənub-Qərbi Qafqaz müsəlmanları mövzusunda geniş yer ayırırdı. Ə.H.Qaraağazadə “Azərbaycan” qəzetinin 29 yanvar 1919-cu il tarixli sayında işıq üzü görən “Batum oblastı və gürcülər haqqında” məqaləsində “”Qurani-Kərim”i su kimi əzbər bilən hafiz Məhəmmədağa bəyin (Məmməd bəy Abaşidze-Sancaqbəyzadə – F.V. – H.)”, həmçinin, onun qardaşı Aslan bəy və əmisi oğlu Süleyman bəyin fəaliyyətlərini tənqid edərək, sonuncuların konsul Mahmud bəy Əfəndiyev və özünün təmsalında Azərbaycan təmsilçilərinə qarşı təxribatlarla məşğul olduqlarını yazırdı: “...Arslan bəy Azərbaycan Hökumətinin Batum konsulu və çox illərdən bəri Batumda camaat xadimliyi ilə tanınmış və həlim bir zat doktor Mahmud bəy Əfəndiyevə gürcü qəzeti ilə o qədər adi təhdidnamələr yazır ki, bir adamın qələmindən nasıl çıxdığına heyrət edərsiniz”.⁵⁵

M.Əfəndiyev XİN-ə ünvanladığı 14 fevral 1919-cu il tarixli məktubunda bir daha Cənub-Qərbi Qafqaz bölgəsində mövcud siyasi vəziyyəti təsvir edərək bildirdi ki, ingilislər vəziyyətə hakimdirlər, ancaq məmuriyyət istisnasız ruslardan ibarətdir; bu ruslar da özlərinin milli proqramlarını həyata keçirirlər.⁵⁶

AXC Xarici İşlər Nazirliyinə 1919-cu il 25 martda göndərdiyi məktubunda M.Əfəndiyev Şimali Qafqazdakı hərbi-siyasi vəziyyətlə bağlı narahatlığını dilə gətirərək yazırdı ki, bizdə olan məlumatlara görə, oradakı dindaşlarımız könüllülərlə (general A.Denikinin komandanlığı altındakı Könüllü ordunun mənsubları ilə) mücadilədə kritik vəziyyətdədirlər. Konsulluğun dağlıların vəziyyəti barədə də mütəmadi olaraq məlumatlandırılması faydalı olardı. Dağlılar Respublikasının Batumda nümayəndəsi olmalıdır, çünki bu, onların öz marağındadır. Ümumiyyətlə, xəbərlərin olmaması bu və ya digər respublikanın nüfuzuna təsir edən bir sıra şeyiələrin yaranmasına səbəb olur.⁵⁷ Buna cavab olaraq XİN-dən konsulluğa 7 apreldə göndərilmiş məktubda Şimali Qafqazda baş verən proseslər barədə məlumat verilərək, konsul M.Əfəndiyevin qaldırdığı digər məsələlərə, o cümlədən Batumda türk məktəbinin subsidiyası təklifinə də toxunularaq, onun baxılması üçün Xalq Maarifi Nazirliyinə göndərilirdi diqqətə çatdırılırdı. Bu məsələ çox keçmədən öz müsbət həllini tapmış və 1919-cu ilin may ayında konsulluq tərəfindən Batumdakı türk məktəbinə 10 min manat yardım edilmişdi.⁵⁸

İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndə heyətinin Paris Sülh Konfransında iştirak üçün Avropaya getməsinə uzun müddət maneçilik törədilirdi. Müttəfiq dövlətlərin İstanbuldakı təmsilçilikləri heyətin 2 üzvündən başqa digərlərinə, o cümlədən heyətin başçısı Ə.Topçubaşova viza vermirdilər. AXC Xarici İşlər

⁵⁵ “Azərbaycan” qəz., 1919, 29 yanvar, №100 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]. IV c., s. 484-486).

⁵⁶ ARDA. F.970, siy.1, i.151, v.12-12 arx. və i.27, v.23-23 arx.

⁵⁷ ARDA. F.970, siy.2, i.143, v.15.

⁵⁸ Qabil Əliyev. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstanla iqtisadi əməkdaşlığı (1918-1920-ci illər). “GEO Strategiya” jurnalı, 2013, №3 (15), s.29-34.

Nazirliyini bu barədə məlumatlandıran konsul Mahmud bəy Əfəndiyev bu məsələdə ermənilərin əlinin olduğunu yazırdı:

“Məndə olan məlumatlara görə, xaricdəki erməni nümayəndə heyətinin səyləri ilə Əli M.[Mərdan] bəy və Əhməd bəy [Ağayev/Ağaoğlu] kimi ən yaxşı xadimlərimiz bizim taleyimizi həll edəcək xaricilərin gözündə, ən azından indiki lazımlı məqamda, hörmət və etimadlarını itiriblər... İstanbul mətbuatında Əhməd bəy əleyhinə yazılar bizim çox hörmətli və məşhur xadimimiz, Azərbaycanın vətənpərvəri Əli M.[Mərdan] bəyin nüfuzuna da haqq etmədiyi kölgə saldı... Bundan bizim vətənimizin düşmənləri istifadə edib ona nail oldular ki, nə Ə.M.B. [Əli Mərdan bəy], nə də Əhməd bəy konfransa gedə bilmirlər...”⁵⁹

1919-cu il 22 apreldə Azərbaycan nümayəndə heyətinin tam heyətlə İstanbuldan Parisə yola düşməsinə icazə verilir. Dönəmin baş naziri Nəsim bəy Yusifbəyliyə artıq Fransadan ünvanlandığı məktubunda Ə.Topçubaşov 1919-cu il 19 noyabrda 165 qutu tibbi ləvazimatın “Anatoliya” paroxodu ilə Marseldən Batuma dr. M.Əfəndiyevin adına göndərildiyini və bu barədə onun özünü məktubla məlumatlandırdığını bildirərək yazırdı ki, Əfəndiyev orada olmasa, yükü qəbul edib Bakıya göndərməsi üçün başqa bir adama göstəriş vermək lazımdır.⁶⁰

AXC mətbuatının səhifələrindən Azərbaycanın ilk qadın publisisti və tənqidçisi olan axısqalı pedaqoq və yazıçı Şəfiqə xanım Əfəndizadənin həmin ərafədə Batumda Mahmud bəy Əfəndiyevlə görüşdüyü bəlli olur. 1918-ci ilin avqust ayında Bakıdan çıxıb Axısqaya gedən, orada qısa müddət qaldıqdan sonra bir neçə ay İstanbulda yaşayan, 1919-cu ilin aprelində isə Batuma gələn Şəfiqə xanım “Azərbaycan” qəzetində dərc etdirdiyi “Yol əsnasında gördüklərim” sərlövhəli yol qeydlərində yazırdı:

“Bəndəniz Batuma gəldikdə, əvvəlcə Axıskaya gedib pədərimi [atamı] görmək və sonra Bakıya gəlmək istəyirdim. Fəqət Batuma gəldikdə, orada bir kaç axıskalı adamlar gördüm. Bunlardan əlavə doktor Mahmud bəy Əfəndiyevlə, Yusif əfəndi Talıbzadə ilə görüşdüm. Onlar mənim Axıskaya getmək fikrimi eşitdikdə, o fikirdən dönməyimi məsləhət gördülər. Axıskalılar Axıskanın və ətraf kəndlərin halını ağlanacaq bir halda təsvir etdilər ki, hələ də bu vəhşilik davam etmək üzrə imiş”⁶¹

Batumda Azərbaycan diplomatik təmsilçiliyinə baş konsulluq statusunun verilməsi. M.Əfəndiyevin baş konsul qismində siyasi-diplomatik fəaliyyəti

Azərbaycan hökumətinin 30 may 1919-cu il tarixli qərarı ilə AXC-nin Batumdakı konsulluğun statusu Ermənistan və Gürcüstanın Batumdakı diplomatik təmsilçilikləri ilə eyni səviyyəyə qaldırılaraq, baş konsulluğa çevrilir.⁶² Xarici işlər

⁵⁹ ARDA. F.970, s.1, iş 141, v.6-6 arx.

⁶⁰ ARDA. F.970, s.1, iş 145, v.5-17 arx.

⁶¹ “Azərbaycan” qəz., 1919, 1 may, №170 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]. VIII cild [may 1919]. Bakı, 2023, s. 6-9).

⁶² ARDA. F.970, s.2, iş 157, v.6 arx.

naziri M.Y.Cəfərovun 20 iyun 1919-cu il tarixli 19 nömrəli əmri ilə doktor Mahmud bəy Əfəndiyev Azərbaycanın Batumdakı baş konsulu təyin olunur.⁶³

Baş konsul M.Əfəndiyev 22 iyun 1919-cu ildə öz ölkəsinin XİN-inə yazırdı:

“Daha əvvəl göndərilmiş hesabatla əlavə olaraq, Batum konsulluğunun düzgün və faydalı şəkildə fəaliyyət göstərə bilməsi üçün aşağıdakı təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini zəruri hesab edirik:

1) Batum şəhəri həm siyasi baxımdan, həm də Avropa ilə əlaqələr baxımından vacib məntəqə kimi tanınmalıdır və orada konsulluq buna müvafiq olaraq qurulmalı və təmin olunmalıdır;

2) Konsulun smetası üzrə şəxsi heyət, dəftərxana avadanlığı, konsulluğun ekipajı (arabası) və digər lazımı xərclər üçün vəsait ayrılсын;

3) Bir halda ki, Nazirlər Şurası konsulluğu baş konsulluğa çevirmək barədə qərar qəbul etdi, onda ştatlar və maaşlar baş konsulluğun əsasnaməsinə uyğun olaraq tərtib və təsdiq edilməlidir, yoxsa ümumdövlət və beynəlxalq hüquq baxımından adi konsulluqla baş konsulluğun məna və funksiyalarının ayırd edilməməsi yolverilməzdir. Nazirlər Şurasının cari il 8 aprel tarixli qərarında baş konsulluqların maaşları barədə ümumiyyətlə heç nə qeyd olunmur. Əsasnaməyə görə, Batum baş konsulluğu Gürcüstandakı və Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliklərdən (AXC-nin diplomatik nümayəndəlikləri nəzərdə tutulur – F.V. – H.) aşağıda dayanmamalıdır. Bir çox siyasi səbəblərə görə Batum baş konsulluğu Zaqafqaziyanın Avropaya yeganə siyasi və ticarət-sənaye pəncərəsi kimi, özünün fəaliyyətinin ümumi təşkili və diplomatik işin qurulması baxımından xeyli yuxarıya qoyulmalıdır. Bu mövqeyi ilə Batum şəhərinin böyük önəmi kifayət qədər xarakterizə olunur;

4) Azərbaycanın ticarət marağından irəli gələrək, mal mübadiləsinə Batumda həyata keçirmək zəruridir. Bunun üçün Batumda xammal və neft məhsulları üçün anbarlar əldə etmək və ya icarəyə götürmək lazımdır. Eləcə də xaricdə hər cür əməliyyat və əlaqələr üçün və ümumən ticarət işləri üçün konsulluq nəzdində ticarət agentliyinin yaradılması zəruridir;

5) Ümumi siyasət maraqlarımız naminə Batum baş konsulluğu siyasi xarakterli ekstraordinar hallar üçün məxfi vəsaitlə təmin olunsun;

6) Həm Türkiyədən, həm də Qars və İrəvan quberniyalarından gələn qaçqınların məsələsi çoxdan yetişib və öz həllini gözləyir;

7) Batumda və ətraflarında olan müsəlman məktəblərinin məsələsini həll etmək lazımdır, onlara kömək göstərilsinmi və hansı şəkildə?;

8) İndiyədək diplomatik kuryerlər və bütün missiyaların informasiya təminatı barədə məsələlər tənzimlənməyib (Batuma Tiflisdən sürətli qatarla gəlmək mümkündür);

9) Batumdakı həyat şərtlərinə uyğun Batum baş konsulluğunun smetası əlavə olunur. Krım qaçqınları səbəbindən dəhşətli bahaçılıqdır; çörəyin funtu 10-12 manat, ətin funtu 25-30 manatdır”.⁶⁴

---

⁶³ ARDA. F.970, s.2, iş 157, v.6 arx.

⁶⁴ ARDA. F.970, siy.1, i.43, v. 6-6 arx.

M.Əfəndiyevin qeyd olunan təkliflərinin demək olar ki, hamısı öz müsbət həllini tapır. 1919-cu ilin 27 sentyabr tarixində baş konsulluq nəzdində ticarət şöbəsi yaradılır və şöbənin işinə AXC-nin Yollar, Ticarət və Sənaye, Ərzaq nazirliklərinin nümayəndələri cəlb edirlər. Hökumətin 18 oktyabr 1919-cu il tarixli qərarı ilə baş konsulluğa Azərbaycan Dövlət Bankının müxbiri vəzifəsi həvalə edilir,⁶⁵ 22 oktyabr 1919-cu il tarixli qərarla isə baş konsulluğun ticarət şöbəsi yanında Azərbaycan Maliyyə Nazirliyinin nümayəndəliyinin təsis olunması qərara alınır.⁶⁶

1919-cu ilin fevral ayında Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuri Paşa və həmin ordunun tərkibindəki V Qafqaz Piyada Fırqəsinin komandanı Mürsəl Paşa ingilislər tərəfindən saxlanılaraq Batumda həbsxanaya atılmışdılar⁶⁷. Azərbaycan hökuməti şanlı komandanları həbsdən azad etmək üçün səfərbər olunmuşdu. Bu məqsədlə gizli planların hazırlanıb icra edilməsinə Batumdakı baş konsul dr. Mahmud bəy Əfəndiyev də yaxından cəlb olunmuşdu. Eyni zamanda paşaların məhbəsdə heç bir korluq çəkməmələri üçün Batumdakı baş konsulluq vasitəsilə tədbirlər görülmüşdü. Azərbaycan xarici işlər naziri v.i.e. A.Ziyadxanov M.Əfəndiyevə yazdığı 2 iyun 1919 tarixli təliqədə baş konsulluğun istədiyi 80 min man. əvəzinə ilkin olaraq 30 min man. göndərildiyini, qalan məbləğin də imkan daxilində göndəriləcəyini vurğulayaraq yazırdı: “Bilirsiniz ki, Nuri Paşa və Mürsəl Paşa Batumda həbs olunublar. Onların maddi ehtiyac duymamaları üçün tədbirlər görün. Onlara pul və möhtac olduqları hər şeylə kömək edin. Bu mənada maliyyə və digər məsələlərdə qənaət olmalıdır. Onların bütün qayğısı sizin üzərinizə qoyulur”.⁶⁸ Cümhuriyyət xadimlərindən Nağı bəy Şeyxzamanlı xatirələrində yazırdı:

“Nəsim bəy (dönəmin baş naziri Nəsim bəy Yusifbəyli – F.V. – H.) gülərək, – “Üzülmə, Nuru Paşanı qurtarmanın daha asan yolu var. Batumdan xəbər gətirdilər ki, Hopa bəyləri plan hazırlayıblar. Nuru paşanı zor işlətməklə xilas edəcəklər. Ancaq maddi cəhətdən çətinlik çəkirlər. Sən dərhal 200 min manat götürüb Batuma get”, – dedi. Mən sevinc içərisində, – “Əmr edin, pulu versinlər, axşam yola düşüm” – dedim. Pulu alıb Batuma gəldim və Azərbaycan konsulu dr. Mahmud bəylə görüşdüm. Gəlişimin məqsədini ona anladım və Nuru Paşa ilə necə görüşə biləcəyimi soruşdum. Doktor, – imkan yoxdur, ancaq Mürsəl Paşa ilə görüşə bilərsiniz. O da ingilislərin nəzarəti altındadır”, – dedi. Mən dərhal gedib Mürsəl Paşa ilə görüşdüm. Mürsəl Paşa, – “Mənə bir şey olmaz, ancaq Nuru Paşanı buraxmayacaqlar. Ola bilsin ki, onu edam etsinlər. Onun qaçırılması təşkil edilməlidir”, – dedi. Mən gəlişimin səbəbini anladım. Çox razı qaldım... Bakıya qayıtdıqdan sonra Nuru Paşanın qurtulması xəbərini aldım”.⁶⁹

⁶⁵ ARDA. F.84, siy.1, i.23, cild 2, v.258.

⁶⁶ ARDA. F.84, siy.1, i.23, cild 2, v.260.

⁶⁷ “Sakartvelo” qəz., 1919, 26 fevral, №44, s.3; «Азербайджан» qəz, 1919, 28 fevral, №45, s.3.

⁶⁸ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA). F.277, siy.2, i.53, v.1.

⁶⁹ Nağı Şeyxzamanlı. *Yenə orada, Xatirələr...*, s.132-133.

1919-cu il avqust ayının 8-dən 9-na keçən gecə Nuri Paşa həbsxanadan qaçırılır. Təməl bəy adlı azərbaycanlının rəhbərlik etdiyi qaçırılma əməliyyatı zamanı baş vermiş atışmada 3 ingilis hərbiçisi (1 zabit ilə 2 əsgər) və bir batumlu azərbaycanlı öldürülür.⁷⁰

“Kavkazskoye slovo” qəzeti 14 avqust 1919-cu il tarixli buraxılışında müxbir Yak. Lvovun 10 avqustda Batumdan göndərdiyi “Batumda Nuri Paşanın qaçışı” başlıqlı xəbər yazısını dərc edirdi: “Batum üçün daha kəskin pis hadisə Nuri Paşanın qaçışıdır. O, Batumda istintaq altında və ingilislərin ev dustaqlığında idi. İngilislər paşanın hər yerdə – bulvarda, küçələrdə və restoranlarda ingilis zabitinin müşayiətində görünməsinə maneçilik törətmirdilər. Nuri Paşanın həmişə korrekt, alman üslublu geyimdə xarakterik fiquru ümumi diqqəti özünə cəlb edirdi. Paşa ümumilikdə çox şən görünürdü, sanki bıqları və əlcəkləri ilə təcəssüm olunurdu. İngilis komandanlığı ona etibar göstərirdi. Fəqət 8 avqust axşam saat 8-də Nuri Paşa qaçıb gizlənmişdir. Öyrənə bildiyim qədər qaçış bu şərtlərdə baş verib: Nuri Paşa dəniz kənarına gəzməyə çıxıbmiş; onu zabit və 2 ingilis əsgəri müşayiət edirmiş. Birdən kol dibindən atışma başlayıb. Əsgərlər öldürülüb, zabit isə atışaraq gizlənə bilibdir. Paşa isə yaxınlaşan motorlu qayığa minib və naməlum istiqamətdə yoxa çıxıbdir. Təfərrüatları hələ də tam müəyyən olunmayıb”.⁷¹

Bu xəbər bir gün sonra “Kavkazskoye slovo”ya istinadən “Saxalxo sakme”, daha sonra “Sakartvelo” və “Azərbaycan” qəzetlərində də yayımlanır.⁷²

AXC Xarici İşlər Nazirliyinə 4 dekabr 1919-cu ildə yazdığı məktubunda baş konsul M.Əfəndiyev Acarıstandakı siyasi vəziyyət barədə məlumat verərək bildirirdi ki, Batum şəhərini ingilislər inzibati cəhətdən tam olaraq öz əllrinə alıblar. Öz istədikləri kimi Batumun ətraflarını şəhərə birləşdirərək əlavə hissələrə bölüblər. Administrasiya və polis heyəti, əsasən, ingilis çavuşlarının başçılığı altında erməni hərbi əsirlərinin hesabına önəmli dərəcədə artırılıb. Şəhərin mühasirə vəziyyəti davam edir, burada qayda-qanun bir batalyon hindlinin hesabına təmin olunur. Şəhərin mülki idarələrinin rəhbərliyinə ingilis zabitləri təyin olunub. Bu faktlar yerli müsəlmanlar tərəfindən sət reaksiyaya səbəb olur. Onlar idarəçilikdə məhəlli şərtləri yaxşı bilən yerli sakinlərin təmsil olunmasını istəyirlər. Ona görə də Batumun Gürcü-Müsəlman Komitəsi (İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsi – F.V. – H.) və Batum vilayətinin Müsəlman Milli Şurası (Batum Livası İslam Cəmiyyəti – F.V.–H.) birgə toplantı keçirərək, öz müqəddəratını təyin etmə hüququna malik köklü əhalinin maraqları naminə əl-ələ verib fəaliyyət göstərmək qərarına gəliblər. Yerli sakinlər – acarlar mövcud durumun ağırlığını üzərlərində hiss edərək, tez-tez vaxtında düzgün dəyər verə bilmədikləri öz qonşu dindaşlarını (türkləri – F.V.–H.) xatırlayırlar. Möhkəm hakimiyyətin olmaması səbəbindən qarətlər və qətlər çox-

⁷⁰ Mehman Süleymanov. **Nuri Paşa və silahdaşları**. Bakı, 2014, s.155-156.

⁷¹ «Кавказское слово» qəz., 1919, 14 avqust, №166, s 3.

⁷² “Saxalxo sakme” qəz., 1919, 15 avqust, №602; “Sakartvelo” (“საქართველო”) qəz., 1919, 16 avqust, №175, s.3; “Azərbaycan” qəz., 1919, 17 avqust, №253 (Bax: “Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]: XI c. Bakı, 2024, s.309).

lib. Belə ki, Acarıstanda səyahət etmək təhlükəsiz deyil.⁷³ Daha sonra öz məktubunda Batum bölgəsində xəstəxana və feldşer məntəqələrinin yarıyadək ixtisar edildiyinə, yaranmış vəziyyətə görə kənd məktəblərinin fəaliyyət göstərmədiyinə diqqəti çəkən M.Əfəndiyev qeyd edirdi ki, “Batum yaxınlığındakı 5 kəndin sakinləri konsulluğa müraciət edərək məktəblərin fəaliyyəti üçün maddi dəstək istəyiblər. Bəzi kəndlər konsulluğa dəfələrlə müraciət edib türk dili müəlliminin dəvət olunmasında maddi köməklik göstərilməsini xahiş ediblər. Konsulluq məsələyə tamamilə heç bir siyasi çalar vermədən gənc Azərbaycanın nüfuzu, eləcə də dini mənəviyyat nöqtəyi-nəzərdən yanaşaraq, öz dindaşlarımızı dəstəkləməyin zəruriliyini qeyd edir. Acaranın bir çox kəndlərinin məscidlərində xoca yoxdur və rəhmətə gedən olanda molla axtarılır. İngilislərin tələbinə cavab vermədiyi üçün Şəhər Dumasının vaxtından əvvəl buraxılması gözlənilir. Sabiq Şəhər Dumasının başçısı general Qolitsın istefa verib və Denikin ordusunun sıralarında hərbi xidmətə keçib”.⁷⁴

Azərbaycan və Gürcüstanın müttəfiq dövlətləri tərəfindən de-fakto tanınması ilə əlaqədar 12 yanvar 1920-ci ildə Batumda təntənəli şənlik düzənlənir. Şənlikdə Azərbaycanlı natiqlər iki böyük Osmanlı sancağı (bayrağı) altında Türkiyə lehinə çıxışlar edirlər.⁷⁵ 14 yanvarda isə Azərbaycan və Gürcüstanın Batumdakı konsulları tərəfindən tanınmaya həsr olunmuş banket təşkil olunur. Banketə hərbi qubernator general C.Kuk-Kollis və digər yüksək rütbəli ingilis zabitləri, xarici dövlətlərin konsulları və milli şuraların nümayəndələri, eləcə də həmin dövrdə Batumda olan fransız gəmisinin dənizçi zabitləri dəvət olunurlar. Mərəsimdə Azərbaycan baş konsulu M.Əfəndiyev və Gürcüstanın Batumdakı baş konsulu Petre Çiniciyev salamlama nitqi söyləyirlər. M.Əfəndiyev öz nitqində Gürcüstan və Azərbaycanın qardaşlıq ittifaqının əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır.⁷⁶

1920-ci ilin əvvəllərindən etibarən ingilis qoşunları təxliyəyə hazırlıq görür. Batumun müqəddəratının London konfransında (12 fevral – 10 aprel 1920-ci il) həll olunmasına qərar verilir. Acarıstanda hakimiyyətin tədricən Gürcüstan Demokratik Respublikasına ötürüləcəyinə dair şayiələr yayılır. Qeyd olunanlarla bağlı Batum Livası İslam Cəmiyyəti 17 fevral 1920-ci ildə (rumi təqvimlə 17 şubat 1336-cı il) Azərbaycan XİN-ə müraciət edərək bildirirdi ki, Batumdan ingilis qoşunlarının təxliyəsi nəticəsində şəhəri Gürcüstan hökuməti tutacaq. 400 illik tarixi və dini-hüquqi əlaqələrə istinadən üç quberniyaya (Əlviiyəyi sələsəyə – F.V. –H.) türklərin daha çox hüququ çatır. Batum Gürcüstan Respublikası hökumətinə verilsə, yerli müsəlmanlar silahlı çıxış edərək Xilafətin dinini qoruyacaqlar. Yerli müsəlmanların mövqeyi barədə ingilislər və digər xarici missiyalar artıq məlumatlandırılıb. Onların hamısı cavab olaraq deyir ki, Batumdan təxliyə barədə məlumatları yoxdur. Müraciət bu cümlələrlə sonlanırdı: “Gecə-gündüz demədən İslam maraq-

⁷³ ARDA. F.970, siy.1, i.151, v.11-11 arx. və i.27, v.44-44 arx.

⁷⁴ ARDA. **Yenə orada**.

⁷⁵ Mustafa Sarı. **Yenə orada, Türkiyə-Kafkasya İlişkile....**, s.420-421.

⁷⁶ «Борьба» qəz., 1920, 22 yanvar, №15, s.3; Mustafa Sarı. **Yenə orada, Türkiyə-Kafkasya İlişkile....**, s.421.

ları naminə çalışır və Azərbaycanın müsəlman hökumətinin köməyinə ümid edirik. Bu yaxınlarda buraya gəlmiş nümayəndə heyətinin vədinə uyğun olaraq, Batum baş konsulu vasitəsilə bizim cəmiyyətə ən azı 5 milyon manat verilməsini xahiş edirik”.⁷⁷

Xarici işlər naziri F.Xoyski baş konsul M.Əfəndiyevə “məxfi” qrifli məktubunda həm Batum Livası İslam Cəmiyyətinin Osmanlı Türkiyəsinə birləşmək barədə mövqeyinə münasibət bildirir, həm də Azərbaycanın sözügedən məsələyə dair mövqeyini açıqlayırdı: “İngilislərin Batumdan təxliyəsi barədə məktubunuzu aldım. Eyni zamanda Batum Müsəlman Komitəsinin məktubunu aldım. Bu məktubda Komitə ingilis komandanlığı qarşısında Batum şəhəri və vilayətinin Türkiyəyə birləşdirilməsi barədə vəsatət qaldırır... Türkiyəyə birləşmək ideyası indi Antantanın gözündə populyar ideyalardan deyil və yerli əhalinin arzu və iradəsini tam diskreditasiya edər və çox arzuolunmaz nəticələrə gətirər bilər. Batum şəhəri barədə bizim hökumət hesab edir ki, şəhər və liman neytral olmalıdır və Zaqafqaziya respublikalarının hamısının, xüsusən də Qara dəniz və Avropaya heç bir başqa çıxışı olmayan Azərbaycanın iqtisadi və ticari istifadəsi üçün tam açıq olmalıdır. Bununla yanaşı, Batum bizim kerosin (neft) xəttinin son stansiyasıdır və ona görə bizim üçün Batumun taleyi həyati vacib məsələdir. Bununla bağlı artıq tərəfimdən Antanta ölkələrinin nümayəndələrinə memorandum verilib, surətini diqqətinizə təqdim edirəm”.⁷⁸

Daha sonra məktubda ingilis komandanlığı qarşısında qeyd olunanlarla bağlı təcili və açıq addımların atılması xahiş olunur. Eyni zamanda yerli təşkilat və əhalinin ələ alınması tələb olunur ki, “gələcəkdə yuxarıdakı kimi düşünülməmiş addımlar atılmasın və ingilislər gedəcəyi təqdirdə, Batumda Azərbaycanın maraqları təmin olunmaqla, yerli hakimiyyət qurulsun”.⁷⁹

Göründüyü kimi, Batum şəhərinin gələcəyi barədə Azərbaycan tərəfinin mövqeyi ona heç bir ölkənin tərkibində olmadan neytral status verilməsini özündə ehtiva edirdi. Cənubi Qafqazın Acarıstanla birbaşa sərhədi olmayan digər respublikası – Ermənistan isə şəhərin etnik tərkibini əsas gətirib, Paris sülh konfransında Batumun Ermənistana birləşdirilməsi iddiasını irəli sürmüşdü.

Böyük Britaniya qoşunlarının Batum vilayətindən təxliyəsi şayiələrinə paralel olaraq, Gürcüstan Demokratik Respublikasının hərbi birləşmələri bölgədə fəallaşmağa başlamışdı. Bu barədə baş konsulluqdan Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə 1920-ci ilin mart ayında göndərilmiş 5524 nömrəli teleqramda bildirilirdi: “Qeyri-rəsmi məlumatlara əsasən gürcülər tərəfindən Batumun və Batum vilayətinin iki istiqamətdən – Notanebi və Şavşet tərəfdən tutulması güman edilirdi. Gürcü dəstələri hətta Ardanuçə daxil olmuşdular. Ardanuçə gedən general-qubernatorun tələbi ilə gürcülər geri öz hüduklarına çəkilməyə, həmçinin, Notanebiyə doğru qoşunlarının irəliləməsini dayandırmağa məcbur edilmişdirlər. Bu günlərdə

⁷⁷ ARPIİİSSA. F.277, siy.2, i.53, v.5-5 arx.

⁷⁸ ARPIİİSSA. F.277, siy.2, i.53, v.21-21 a.

⁷⁹ ARPIİİSSA. *Yenə orada.*

italyan, fransız və amerikan qoşun bölmələrinin gəlişi gözlənilir. Rəsmi dairələrdə Ali Şuranın Batumu azad şəhər elan etdiyi barədə çox danışıqlar, eyni zamanda Batumun azad liman (porto-franko – F.V. – H.) olacağını, çox olmasa da, dəyənlər var. Məlumatlara görə, “Qafqaz” paroxodu ilə Batuma Ermənistan üçün nəzərə tutulmuş çox sayda mərmə gətiriblər. Görünür, Gürcüstan üzərindən aparacaqlar. Burada Gürcüstan və Ermənistan arasında gizli razılaşma haqqında kifayət qədər aydın şeylər dolaşır; bu, Tiflisdə yoxlanılmalıdır. Qaçqınlar barədə təlimatın müntəzəm olaraq icrası təmin edilir”.⁸⁰

İslam Gürcüstanı Azadlıq Komitəsinin rəhbər heyətindən Camal bəy Ximşi-aşvili “Sakartvelo” qəzetinin 17 mart 1920-ci il tarixli nömrəsində dərc etdirdiyi “Batumda təxribat” sərəlvhəli məqaləsində Batum vilayətinin hərbi qubernatoru C.Kuk-Kollisi Azərbaycanın nümayəndələri ilə yaxın münasibətdə ittiham edir, Azərbaycanın öz agentləri vasitəsilə Acarıstana 7 milyon manat göndərdiyini yazırdı. Azərbaycan konsulluğunda ingilis zabitləri və Azərbaycan nümayəndələrinin sıx-sıx görüşdüyünü və hətta 1920-ci ilin mart ayında Kobuletdə keçirilmiş mitinqdə qəbul olunmuş müstəqil Acarıstan dövlətinin yaradılması haqqında qətnamənin mətninin də bu görüşlər zamanı hazırlandığını iddia edirdi.⁸¹ 1918-1920-ci illərdə Acarıstanda siyasi vəziyyətlə bağlı araşdırmasında eyni mövzuya toxunan gürcü tarixçisi N.Zosidze “Samuslimano Sakartvelo”/“İslam Gürcüstanı” qəzetində dərc olunan məlumatlara istinadən M.Əfəndiyevin Sədayi-millət”in qrupu ilə birbaşa əlaqədə olub, açıq-aşkar antigürcü təbliğatı apardığını yazırdı.⁸²

Baş konsulluqdan Bakıya XİN-ə göndərilmiş şifrəli teleqramda baş konsul M.Əfəndiyev “İslam Gürcüstanı” qəzetinin məqsədli şəkildə Azərbaycanın ünvanına hücumlar etdiyi, 4 nəfər kobuletlinin sui-qəsd törətmək üçün Bakıya yola düşdüyü və ingilis komandanlığı tərəfindən Batum şəhər dumasına seçkilərin ləğv edildiyi barədə məlumat verirdi.⁸³ M.Əfəndiyev həmçinin, “İslam Gürcüstanı” qəzetinin redaksiyasına məktub yazaraq, onun redaktorundan bu mətbu orqanda Azərbaycanın Batumdakı baş konsulluğu adından aşağıdakı bəyanatın yerləşdirilməsini xahiş edirdi:

“...Batum vilayəti məsələsi ilə bağlı qəzet (“Samuslimano Sakartvelo”/“İslam Gürcüstanı” – F.V. – H.) tərəfindən mənim hökumətimə və Batumda baş konsulluq təmsalında onun rəsmi nümayəndəsinə hücum edildiyi üçün mən Azərbaycan Respublikasının baş konsulu qismində bəyan edirəm: 1) Azərbaycan hökuməti heç zaman yerli Müsəlman Milli Şurasına və ya hansısa təşkilata yerli əhali arasında Batum vilayətinin Gürcüstana verilməsi əleyhinə təbliğat aparılması məqsədilə heç bir maliyyə və digər yardım göstərməyib, göstərmir və göstərmək fikrində deyil; 2) Azərbaycan hökuməti Batum vilayətinin taleyinin bu və ya digər şəkildə həll

⁸⁰ **ARPIİİSSA**. F.277, siy.2, i.87, v.55 və i.53, v.10-10 arx.

⁸¹ “Sakartvelo” qəz., 1920, 17 mart, №58, s.2.

⁸² N.Zosidze. 1918-1920-ci illərdə Acarıstanda siyasi vəziyyət və milli-azadlıq hərəkatı (ნ.ზოსიძე. პოლიტიკური სიტუაცია და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა აჭარაში 1918–1920 წლებში). Batum, 1995, s.103.

⁸³ **ARPIİİSSA**. F.277, siy.2, i.53, v.19.

olunması ilə bağlı marağı olmadığı və bununla bağlı heç bir məqsəd güdmədiyi üçün konsulluq hansısa şəkildə müstəqil siyasət yürüdə bilməz və belə bir hüququ yoxdur; 3) Qəzetin buraya guya ki, təbliğat aparmaq məqsədilə göndərilmiş ayrı-ayrı məsuliyyətsiz şəxslər və hansısa komissiya barədə yazdıqlarına gəldikdə, konsulluğa bu barədə heç nə məlum deyil; 4) Sonra çox hörmətli “İslam Gürcüstanı” qəzetinə xatırlatmağı və bunu qeyd etməyi özümə borc bilirəm ki, Azərbaycan Respublikasının hökuməti həmişə olduğu kimi, bütün mübahisəli məsələlərin silah gücü, təbliğat və ya hansısa gizli işlərlə yox, Zaqafqaziya respublikalarının konfransında sülh yolu ilə həlli mövqeyində durur. Təəssüflər olsun ki, qəzet kommersiya limanı ilə bağlı toxunulan məsələni Batum vilayətinin taleyi ilə qarışdırır. Bu əsaslarla ehtimal edirəm ki, Azərbaycan hökuməti bu məsələni qaldırmağı məqsəduyğun hesab etmədi. Beləliklə, sizin qəzetinizdə yer alan məlumatlar Azərbaycan Respublikası əleyhinə bədxah ruhda köklənmiş və şəxsi məqsədlərini güdən qara qüvvələrin işləridir və qətiyyənlə həqiqətə uyğun deyil”.⁸⁴

Baş konsul Mahmud bəy Əfəndiyevin siyasi fəallığı, yerli müsəlman əhəlinin haqq və hüquqlarının qorunması istiqamətində gərgin fəaliyyəti Gürcüstan hökumətinin ciddi narahatlığına səbəb olurdu. Gürcüstan xarici işlər naziri öz Azərbaycanlı həmkarına 5 mart 1920 tarixli 1845 nömrəli məktubunda yazırdı:

“Gürcüstan hökumətinin etibarlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumata görə, Batumdakı Azərbaycan konsulu cənab Əfəndiyevin fəaliyyəti Gürcüstanın maraqları baxımından günü-gündən daha dözülməz hal alır. Bu üzücü fakt mənim hökumətimin nümayəndələri ilə Azərbaycan Respublikasının hökumət üzvləri arasında şəxsi söhbətlərdə artıq bir neçə dəfə dilə gətirilib. Hazırda Xarici İşlər Nazirliyində olan inkarolunmaz faktlar mənə onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanın Batum Konsulluğu cənab Əfəndiyevin rəhbərliyi altında Gürcüstanın düşmənləri tərəfindən yürüdülmüş siyasi kampaniyanın mərkəzidir. Şübhə etmirəm ki, cənab Əfəndiyevin davranış xətti Batum və onun vilayəti məsələsində Azərbaycan hökumətinin siyasətinə uyğun deyil, cənab Əfəndiyevin bu cür fəaliyyəti iki respublika arasında bərqərar olmuş münasibətlərə kökündən ziddir. Zati-aliniz diqqətini bu məsələyə yönəltməyi özümə borc bilirəm”.⁸⁵

Gürcüstan XİN-in baş konsul Mahmud bəy Əfəndiyevin fəaliyyət xarakterinin qəbul olunmazlığı barədə yuxarıda qeyd olunan məktubu Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi tərəfindən 8 mart 1920-ci il tarixli 29 sayılı “məxfi” qrifli məktubla Azərbaycan xarici işlər naziri F.Xoyskiyə göndərilir.⁸⁶ Məsələ ilə bağlı xarici işlər nazirinin M.Əfəndiyevə 18 mart 1920-ci ildə yazıb göndərdiyi 55 nömrəli “məxfi” qrifli məktubu: “Sizinlə şəxsi görüşümdə bildirmişdim ki, Sizə etibar olunan bölgədə siyasi fəaliyyətiniz ciddi konfidensial xarakter daşmalıdır və zahirən elə qurulmalıdır ki, heç bir şübhə oymatmasın. İndi Sizə verdiyim təlimatı təkrarlayaraq yenidən xahiş edirəm ki, Batum vilayətində bu

⁸⁴ ARPIİSSA. F.277, siy.2, i.87, v.56-56 arx.

⁸⁵ ARPIİSSA. F.277, siy.2, i.53, v.7.

⁸⁶ ARPIİSSA. F.277, siy.2, i.53, v.8.

və ya digər siyasi quruluşun yaradılmasına yönəlmiş siyasi təşkilatlarda açıq iştirak etməyin. İşinizi elə qurmalısınız ki, antigürcü təbliğatında özünüə qarşı müəyyən şübhələr yaratmayasınız. Ümumiyyətlə, yadınızda saxlamalısınız ki, yaranmış şəraitdə Sizin fəaliyyətiniz həm gürcü hökumətinin, həm də Antantanın nümayəndələrinin diqqətini xüsusi cəlb edir. Ona görə də fəaliyyətinizdə, görüşlərinizdə və danışıqlarınızda xüsusilə ehtiyatlı olmanız gərəkir”.⁸⁷

Xarici işlər naziri F.Xoyski həmin gün Azərbaycan Respublikasının Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə də məktub ünvanlayaraq yazırdı: “8 mart tarixli məktubunuz xüsusunda Gürcüstan xarici işlər nazirinə onun Batumdakı baş konsul Əfəndiyevin fəaliyyətlərinə dair müraciətinə cavab olaraq bildirmənizi xahiş edirəm ki, tərəfimdən Əfəndiyevə lazımi göstərişlər verildi və əminəm ki, gələcəkdə bizim baş konsulun fəaliyyəti Gürcüstan hökumətinin hansısa narazılıq bildirməsinə əsas yaratmayacaq”.⁸⁸

“Naş kray” qəzetinin 27 mart 1920-ci il tarixli buraxılışında M.Əfəndiyevin və Ermənistanın Batumdakı baş konsulunun Batum limanında lövbər salmış “Jules Michelet” gəmisində 23 martda fransız general Martinlə görüşü barədə xəbər verilir.⁸⁹

Dr. Mahmud bəy Əfəndiyev 27 aprel 1920-ci ildə Azərbaycanda xalq cümhuriyyəti süqut etdikdən və bir gün sonra sovet hakimiyyəti elan edildikdən sonra da – 1920-ci ilin 8 iyulundak, ⁹⁰ yəni Batum Gürcüstan Demokratik Respublikasının (GDR) nəzarətinə keçəndək bu şəhərdə Azərbaycanın diplomatik təmsilçiliyinə rəhbərlik etmiş, faktiki olaraq həm də Sovet Azərbaycanının (Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyətinin/Azərbaycan SSR) Batumda ilk və son baş konsulu olmuşdur.

Mahmud bəy Əfəndiyevin həbsi

M.Əfəndiyev Batum Gürcüstanın yurisdiksiyası altına keçdikdən sonra – 1920-ci ilin iyul ayında GDR hakimiyyətinə qarşı silahlı dəstə yaratmaq ittihamı ilə gürcü hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən həbs olunmuşdu.⁹¹ Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynov gürcüstanlı həmkarına göndərdiyi 10 iyul 1921-ci il tarixli 57 nömrəli məktubda M.Əfəndiyevin təcili surətdə azadlığa buraxılmasına köməklik göstərilməsini xahiş edirdi.⁹² Bu məktuba cavabında Gürcüstan xarici işlər naziri Yevgeni Gegeçkori yazırdı:

“Doktor Əfəndiyev həqiqətən gürcü hakimiyyəti tərəfindən Batumda həbs olunubdur, ancaq konsul kimi deyil, fərdi şəxs kimi. Bildirmək istərdim ki, bu fakt beynəlxalq hüququn nə nəzəriyyəsinə, nə də təcrübəsinə zidd deyil. Əgər doktor Əfəndiyev Azərbaycanda hakimiyyət dəyişikliyindən, eləcə də Batum şəhəri və vilayətinin rəsmi olaraq [Gürcüstana] verilməsindən sonra doğrudan da konsul hesab

⁸⁷ **ARPIİSSA**. F.277, siy.2, i.53, v.13.

⁸⁸ **ARPIİSSA**. F.277, siy.2, i.53, v.16.

⁸⁹ «**Наш край**» qəz., 1920, 27 mart, №67.

⁹⁰ **ARDA**. F.28, siy.1, i.697, v.85.

⁹¹ «**Борьба**» qəz., 1920, 13 iyul, №155 (710), s.4.

⁹² **ARDA**. F.28, siy.1, i.63, v.27-27 arx.

olunurdusa, Azərbaycan SSR hökuməti bütün formal qaydaların yerinə yetirilməsi barədə düşünməli idi. Konsulların öz vəzifələrində fəaliyyətə başlamaları bu qaydalardan asılıdır. Özünü Azərbaycan SSR konsulu kimi təqdim etməzdən əvvəl cənab Əfəndiyev Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasının yeni təqdimat məktubuna sahib olmalı və Gürcüstan hökumətindən “exequator” (ekzekvatura) almalı idi”.⁹³

Konsulluğun katibi Safvət Ağayevin Azərbaycan SSR-in Tiflisdəki diplomatik missiyasına 12 iyulda vurduğu teleqramda bir gün əvvəl axşam saatlarında M.Əfəndiyevin mühafizə konvoyunun nəzarətində Tiflisə aparıldığı bildirilirdi.⁹⁴ Bu teleqramı aldıqdan sonra Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi vəzifəsini icra edən Əkbər Sadıqov Gürcüstan xarici işlər naziri Y.Gegeçkori ilə görüşür. Görüş nəticəsində gürcü tərəfi M.Əfəndiyevin həbsdən azad olunmasına razılığını verir. Bu barədə Azərbaycan SSR xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynovu 14 iyul 1920-ci il tarixli məktubu ilə məlumatlandıran Ə.Sadıqov yazırdı: “Təcili surətdə Batuma konsulluğu təhvil alması üçün nümayəndə təyin olunmalıdır. Əfəndiyev Gürcüstan hökuməti üçün müvəqqəti olsa belə, qəbul olunmazdır. O, bizim hökumətin nümayəndəsi hesab olunmayacaq”.⁹⁵

Gürcüstan XİN-dən Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə 26 iyul 1920-ci ildə göndərilmiş məktubda Azərbaycan SSR-in Batuma konsul təyin etməsi və ya Batumda konsulluğunun mövcudluğu barədə indiyədək heç bir məlumatın təqdim edilmədiyi xatırladılır, bu səbəbdən Azərbaycanın Batumdakı konsulluq mənsubları fərdi şəxslər hesab olunduqları üçün onların xüsusi imtiyazlara sahib olmayacaqları bildirilirdi.⁹⁶

1920-ci il 1 sentyabrda Azərbaycan SSR-in Batumda diplomatik təmsilçiliyi konsulluq statusunda fəaliyyətə başlayır. Konsul vəzifəsini rəsmən 1 sentyabrdan, faktiki olaraq isə 28 sentyabrdan Şeyxəli Hüseynov (Hüseynzadə) tutur.⁹⁷ Mahmud bəy Əfəndiyev baş konsul qismində diplomatik fəaliyyətinin 1920-ci il üzrə sənədlərini Ş.Hüseynova həmin il 20 sentyabrda aktla təhvil verir.⁹⁸

Mətbuat səhifələrindən M.Əfəndiyevin 1920-ci ilin noyabr ayında yenidən Gürcüstan Daxili İşlər Nazirliyinin diqqət və maraq dairəsinə düşərək, həbs olunduğu bəlli olur. “Batumskaya jizn” qəzetinin 11 noyabr 1920-ci il tarixli sayında qeyd olunurdu ki, Gürcüstan daxili işlər naziri Batumun fəvqəladə komissarına “doktor Əfəndiyev barədə işi” Tiflisə göndərməyi xahiş etmişdir.⁹⁹

Bundan sonra Mahmud bəyin ailə üzvləri – zövcəsi və uşaqları Batum limanından Trabzona yola düşürlər. 8-9 ay sonra M.Əfəndiyevin özü də Osmanlı hökumətinin, xüsusən Şərq cəbhəsi orduları qrupunun böyük səyləri ilə Türkiyəyə verilir və ailəsinə qovuşub ömrünün qalan hissəsini orada yaşayır.

⁹³ ARDA. F.28, siy.1, i.63, v.28.

⁹⁴ ARDA. **Yenə orada.**

⁹⁵ ARDA. **Yenə orada.**

⁹⁶ ARDA. F.28, siy.1, i.71.

⁹⁷ ARDA. F.28, siy.1, i.697, v.93.

⁹⁸ ARDA. F.28, siy.1, i.698, v.32-32 arx.

⁹⁹ «Батумская жизнь» qəz., 1920, 11 noyabr, №107.

Mahmud bəy Əfəndiyev və ailə üzvlərinin həyatlarının Türkiyə dövrü

M.Əfəndiyev Türkiyəyə keçdikdən sonra əvvəlcə Qars hərbi xəstəxanasında çalışmış, sonra isə 1922-1923-cü illərdə Trabzonda mülki həkim kimi fəaliyyət göstərmiş, daha sonra İzmir şəhərində məskunlaşmış¹⁰⁰ və həmin ölkəyə sığınmış müsavətlərlə əməkdaşlıq etmişdir.

Abdulla Şaiqin Mənzil Muzeyinin arxivində saxlanılan “Naxçıvan əsgəriyyə komissarı və xarici işlər naziri Yusif Ziya Axund Mustafa oğlu Talıbzadənin Azərbaycan dövlət xadimləri Mirzə Davud Hüseynova və Əliheydər Qarayevə məktubu”ndan Acarıstanda sovet hakimiyyəti qurulduğu zaman M.Əfəndiyevin artıq Qars şəhərində olduğu bəlli olur. 1921-ci ilin ilk yarısında Qarsda qələmə aldığı bu məktubunda Y.Z.Talıbzadə Azərbaycan SSR-in Qars şəhərində konsulu vəzifəsinə Türkiyədə tanınan və türklərlə ünsiyyət qura biləcək siyasi mütəxəssisin təcili surətdə göndərilməsini zəruri hesab edir və sözügedən vəzifəyə həmin parametrlərə cavab verən M.Əfəndiyevin namizədliyini tövsiyə edirdi: “Səbiq Batum konsulu Mahmud bəy Əfəndiyev buradadır. Kəndisinə türklərin etimadı vardır. Mümkünsə, ona etimadnamə göndərin, o müvəqqəti konsul olsun”.¹⁰¹

1923-cü ildə M.Əfəndiyev artıq İzmirdə məskunlaşmışdı və burada həm öz ixtisası üzrə həkimlik edir, həm də həmin dövrdə Finlandiyadan Türkiyəyə gələn Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin İstanbulda qurduğu Müsavat Partiyasının Xarici Ölkələr Bürosunun İzmir Komitəsinin rəhbərliyində təmsil olunurdu.¹⁰²

Mahmud bəy Əfəndiyev 1923-cü ildə İzmir vilayətinin Urla qəsəbəsinin karan-tin həkimi vəzifəsində çalışmış və təqribən 27 min əsirin təslim edilməsində iştirak etmişdir.¹⁰³ O, İzmirin Buca rayonunda həkimlik edən ilk türk tibb işçilərindən idi.¹⁰⁴ Mahmud bəy o zamanlar İzmir Amerika Kollecinə həkim təyin edilmişdir.¹⁰⁵ Türkiyənin əhalinin rəsmi dövlət qeydiyyatı bəlgələrindən Mahmud bəy və xanımının Bucanın Vali Rahmi bəy məhəlləsində daimi qeydiyyatda olduqları bəlli olur.

1927-ci ildən etibarən Mahmud bəy İzmirin Karşıyaka səmtinə köçmüş və burada “Hilali-əhmər” (“Qızılay”) cəmiyyətində düz 17 il peşə fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, təqribən 215 min xəstəni müayinə etmişdir.¹⁰⁶ Türk Qızılay Cəmiyyətinin Karşıyaka şöbəsinə bəlli bir dövrdə rəhbərlik də edən M.Əfəndiyev 1944-cü ildə pensiyaya çıxmışdır.

---

¹⁰⁰ **Şeyhületibba, 50 sene ve daha fazla tababet hayatı yaşayan Hekimlerimizin Jübilesi**, s.7.

¹⁰¹ Mina Əsədli. **Yusif Ziya Talıbzadənin həyatı və mühiti (1877-1923)**. Bakı, 2005, s.91.

¹⁰² Xaləddin İbrahimi. **Azərbaycan siyasi mühacirəti**, Bakı, 1996, s. 108.

¹⁰³ **Şeyhületibba, 50 sene ve daha fazla tababet hayatı yaşayan Hekimlerimizin Jübilesi**, s.7.

¹⁰⁴ **Bir Zamanlar Buca** (hazırlayanlar: Özdemir Hazar, Yaşar Aksoy, derleyen: Sedat Barış), “Yeni Asır” qəz., 1985, 1 Şubat, s.13.

¹⁰⁵ “**The Beacon**” (a newsletter of ACI). 1996, June, p.9.

¹⁰⁶ **Şeyhületibba, 50 sene ve daha fazla tababet hayatı yaşayan Hekimlerimizin Jübilesi**, s.7; Yaşar Aksoy. **Karşıyaka Tarihi**. İzmir, 1988, s.75.

Mahmud bəy Əfəndiyev Türkiyədə 2 yanvar 1935-ci ildən qüvvəyə minən “Soyad Qanunu”ndan sonra **Mahmud Şəfqət Atalkın*** ad-soyadı ilə tanınmışdır.

Dövrün İzmir qəzetlərində tez-tez Dr. Mahmud Şəfqət Atalkın adı ilə qarşılaşmaq mümkündür. “Halkın sesi” qəzetinin 1935-ci il avqust saylarında “daxili və uşaq xəstəlikləri həkimi, Rusiya darülfünunundan məzun (diplom nömrəsi 448-348) Atalkın Mahmut Şevketin” hər gün saat 15-dən 18-ə qədər İzmir şəhəri Karşıyaka məhəlləsindəki İncilab küçəsi 15 ünvanında xəstə qəbulu keçirdiyi barədə elan dərc olunmuşdu.¹⁰⁷ “Yeni Asır” qəzetinin 16 fevral 1940-cı il tarixli nömrəsində İzmir 2-ci məntəqə “etibba odasında” (təbiblər dərnəyində) qeydiyyatda olan təbiblərin topladığı yardım siyahısında M.Ş.Atalkının da adına rast gəlinir.¹⁰⁸

Mahmud bəy Karşıyakada Aydoğdu küçəsində böyük bir bağçanın içərisində inşa edilmiş ikimərtəbəli malikanədə yaşamışdır. Dr. M.Ş.Akalına məxsus vizit kartında ad və soyadın altında “səbiq Azərbaycan genel konsulu” yazılıb, ünvan “Karşıyaka-İzmir, Aydoğdu Sokak 3” kimi göstərilirdi. Dr. M.Ş.Atalkının həkim olaraq istifadə etdiyi resept kağızında da eyni ünvan qeyd olunurdu.

Dr. M.Ş.Atalkın eyni zamanda xeyriyyəçiliklə məşğul olur, şəhərin və xüsusən, yaşadığı Karşıyaka məhəlləsinin ictimai-sosial həyatında yaxından iştirak edirdi. Onun həm özü, həm də “Bambino Süleyman” ləqəbi ilə tanınan kiçik oğlu Süleyman Paşa Atalkın “Karşıyaka” idman klubunun fəal azarkeşləri və dəstəkçiləri olmuş, futbol hakimi olan Süleyman Atalkın hətta 1948-ci ildə adıçəkilən klubun idarə heyətində təmsil olunmuşdur.¹⁰⁹

Mahmud bəy və Mahinur xanım Atalkın cütlüyü ailələrində 4 övlad (Leyla, Niyazi, Fevziyyə, Süleyman Paşa) böyüdüb tərbiyə etmiş, qızları və böyük oğlu İzmirdə Amerika Kolləcində, kiçik oğlu isə fransız kolleci, hərbi məktəb və Karşıyaka liseyində orta təhsil almışdılar.

Mahmud bəyin ilk övladı Leyla Atalkın Akgönenç (1913-1995) Axalkələkdə, Mahinur xanımın atası evində dünyaya gəlmişdir. 1933-cü ildə məzun olduğu İzmir Amerika Kolləcinin məzunlar cəmiyyətinə başqanlıq edən Leyla xanım Osmanlı və Azərbaycan türkcəsindən əlavə, rus, ingilis və fransız dillərini yüksək səviyyədə bilib. O, dərc olunmuş kiçik hekayələr müəllifi, İzmir Kültür, Sənət və Təhsil Vəqfinin qurucularından olub.¹¹⁰

Leyla Atalkın Akgönençin böyük qızı Prof. Dr. Oya Akgönenç Muğisuddin (1938-2018).

* Türkiyənin rəsmi elektron qeydiyyat portalında Mahmud bəyin doğum yeri “Kazalar”, atasının adı isə Əli Şəfqət kimi əks olunur. Düşünürük ki, “Kazalar” “Kazah”/“Qazax” sözünün rəsmi qeydiyyat bəlgəsindəki bilgiler elektron formata salınarkən səhv yazılmış forması ola bilər. Şəfqət isə Atalkın soyadını qəbul etmiş Mahmud bəyin həkimlik ixtisasına vurğu edən söz kimi onun özü tərəfindən rəsmi sənədlərə əlavə etdirilə bilər.

¹⁰⁷ “**Halkın sesi**” qəz. İzmir, 1935, 10 avqust, №2547, s.3.

¹⁰⁸ “**Yeni Asır**” qəz. İzmir, 1940, 16 fevral, №10388, s.2.

¹⁰⁹ “1912 – Karşıyaka” dərnəyinin veb-saytı, <https://www.1912karsiyaka.org> (2023).

¹¹⁰ “**The Beacon**”, 1996, June, p.9.

Fəzilət (sonradan Səadət) partiyasından 21-ci dönm (1999-2002-ci illər) Türkiyə Böyük Millət Məclisinin Ankaranı təmsil edən millət vəkili, Səadət Partiyasının Ümumi İdarə Heyətinin üzvü olmuşdur.¹¹¹

Mahmud bəyin böyük oğlu Niyazi (1914-1977) də kiçik qardaşı Süleyman kimi idman sahəsində məşhur olub, atletika idman növü üzrə hakimlik etmişdir. Niyazi Atalkına Türkiyə Atletika Federasiyasının 1952-ci il tarixli qərarı ilə milli, 19 mart 1957-ci il tarixli qərarı ilə isə beynəlxalq hakim statusu verilmişdir.¹¹²

M.Əfəndiyevin kiçik qızı, soprano Fevziyyə Atalkın Birol (1918-1990) evdar qadın olmuş, futbol hakimliyi etmiş kiçik oğlu Süleyman Paşa Atalkın (1923-1987) isə Karşiyaka sosial müdafiə qurumunda çalışmışdır.

Mahmud bəy kiçik oğluna 1919-cu ildə Qarabağda dünyasını dəyişmiş qardaşı general-mayor Süleyman bəy Əfəndiyevin adını vermişdi. Azərbaycan SSR-in Batumdakı konsulu Şeyxəli Hüseynov Gürcüstanın Batum şəhəri və vilayətində xüsusi səlahiyyətli nümayəndəsinə 25 noyabr 1920-ci ildə yazdığı məktubda doktor Fazil bəy və “dul qadın Əfəndiyeva”nın adlarını çəkir, onların eyni ailə olduğunu vurğulayırdı¹¹³. Süleyman bəy Əfəndiyevin ailəsinin Batumda yaşadığını nəzərə alaraq, bu məktubda barələrində bəhs edilən “dul qadın Əfəndiyeva”nın Süleyman bəyin zövcəsi Laləndar xanım olduğu qənaətdəyik, dr. Fazil bəy isə Süleyman bəyin böyük qızı Adilə xanımın həyat yoldaşı idi.

Azərbaycan sevdalı Mahmud bəy hər nə qədər Türkiyədə özünü doğma mühitdə hiss etsə də, Qafqaz nisgili, vətən həsrəti daim onun qəlbini göynədirdi. O, Karşiyakadakı evində tez-tez “Azərbaycan günü” təşkil edir, öz azərbaycanlı həmvətənlərini bir araya toplayırdı. Y.Aksoy “Karşiyaka tarixi” kitabında bu barədə yazırdı:

“... Dr. Mahmud Şəfqət Atalkının köşkünün önündəyəm. Köşkün bağçasında yenə bir azəri əyləncəsi düzənlənmiş. Bəlkə də portağal və mandarin ağaclarının çevrələdiyi meydanda iki yüz nəfər var. Azəri qiyafətlərinə bürünmüş gənc oğlanlarla bürümcüklərini* sırma saçlarına dolamış qızlar birlikdə “Ləzginka” oynayırlar. “Uzundərə”, “Dasni Çors”**, “Arşın mal alan”, “Məşədi İbad” rəqsləri bir-bir gözümün önündə canlanır. Karşiyakada böyük xidməti keçmiş Mahmud Şəfqət bəyin cənnət misalı evidir bura... Karşiyakanın ünlü doktorlarını sayarkən Dr. Mahmud Şəfqət Atalkını başda saymamız gərəkir... Məskunlaşdığı Karşiyakada

---

¹¹¹ <https://www.aa.com.tr/tr/politika/oya-akgonenc-son-yolculuguna-ugurlandi/> 12863-47 (19.10.2018).

¹¹² Türkiyə Atletika Federasiyasının veb-səhifəsi: www.taf.org.tr

¹¹³ ARDA. F.28, siy.1, i.111, v.51.

* bürümcük – səthində fərqli qırıqlar və qıvrımlar olan, toxumasına görə fərqli görünüşə malik incə parça (F.V.).

** Cəfər Cabbarlının bəstələdiyi “Nuru Paşa” rəqsi sovet dövründə unudulmasın deyə “On dördü” adı ilə ifa olunurdu. Ermənilər də bu sözü öz dillərinə tərcümə edib “Dasni çors” adı ilə erməni rəqsi kimi ifa etməyə başladılar [A.Nəcəfzadə. “Türkün bayrağı” və “Lalələlər” mahnıları haqqında bildiklərimiz və bilmədiklərimiz, www.7-gun.com (02.09.2020).

böyük bir köşk inşa etdirərək yardımsevərliyi, fəqarə babalığı ilə bu yaşayış məskəninin könlünə taxt qurmuşdu. Bu gün Karşıyakada yaşamı boyunca orada Qafqaz gecələri düzənləyən və azəri kultürünün yaşadılmasına çaba göstərən Dr. Mahmud Şəfqət Atalkının öz adı ilə anılan bir pasaj var (Ankara ilkokulu küçəsinin sonunda)...”¹¹⁴

Dr. Mahmut Şəfqət Atalkın 1969-cu ilin 30 noyabr tarixində vəfat edir və İzmirdə Karşıyaka Soğukkuyu məzarlığında zövcəsi, dalaq xərcəngi xəstəliyi səbəbindən ölümə məhkum olmuş Mahinur Atalkının (01.07.1893 – 09.06.1954) yanında dəfn olunur. Bu bərdə İstanbulda Türk Göçmən və Mültəci Dərnəkləri Federasyonu tərəfindən yayımlanan 3 aylıq “Türk Dünyası” fikir-kültür dərgisində yazılırdı: “Keçmiş Azərbaycan dövlətinin Batum baş konsulu, yoxsulların atası olaraq tanınan dürüst insan Dr. Mahmut Şevket Atalkın (Əfəndizadə) 30.11.1969 tarixində vəfat etmişdir. Tanrı məğfirət eyliyə”¹¹⁵

Dr. M.Ş.Atalkının (Əfəndizadənin) övladları və nəvələri “ölümü ilə onları sonsuz kədərə qərq edən” Mahmut bəyin həyatda ikən müalicəsiylə böyük diqqət və qayğı ilə məşğul olan Dr. Feridun Bilginerə, eləcə də bu məsələdə yardımlarını əsirgəməyən Dr. Yavuz Doğaner, Dr. Mesut Bayatlı, Dr. Tahsin Bor və Dr. Kemal Tanselə, eləcə də ailənin hüznünü bölüşən dostlarına “Yeni Asır” qəzeti (1969-cu il, №7680) vasitəsi ilə sonsuz təşəkkürlərini bildirirdilər.

Nəticə

1918-ci ilin noyabr ayında Qara dəniz hövzəsində yerləşən və həmin dövrdə Osmanlının nəzarətində olan Batum şəhərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin diplomatik təmsilçiliyi – konsulluğu təsis edilmişdir. Bu zərurət Batumun yerləşdiyi Acarıstan bölgəsinin Cənubi Qafqaz regionu üçün strateji əhəmiyyətindən, Azərbaycanın Osmanlı və Qərb ölkələri ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrini, əsasən, bu şəhərdəki liman vasitəsilə həyata keçirməsi reallığından qaynaqlanırdı.

Azərbaycanın Batumda konsulu vəzifəsinə əslən Qazax qəzasının Dağ Kəsəmən kəndindən olan Batumun baş karantin həkimi doktor Mahmud bəy Əfəndiyev (1880-1969) təyin edilmişdi. 1919-cu ilin yanvar ayının 1-də – Batum bölgəsi artıq ingilislərin nəzarətinə keçəndən sonra doktor M.Əfəndiyevin yaşadığı Vladıqafqaz/Vladikavkazskaya küçəsi 4 (indiki Parnavaz Mepe küç.) ünvanında rəsmi fəaliyyətə başlayan konsulluqda katib vəzifəsində doktor Əziz bəy Qədimbəyov, kargüzar vəzifəsində isə Safvət əfəndi Ağayev çalışırdı. 1920-ci ilin aprel ayında AXC Xarici İşlər Nazirliyinin dəftərxanasının direktor müavini Abdulla bəy Sübhanverdixanov/Sübhanverdiyev (Divanbəyoglu) Batumdakı diplomatik missiyaya vitse-konsul vəzifəsinə təyinat almışdı.

M.Əfəndiyev konsul qismində öz funksional vəzifələrinin icrasına olduqca fəal başlayaraq, Azərbaycanın maraqlarının təmin olunması və nüfuzunun artırılması üçün böyük səylər göstərmiş, Batum şəhərində və bütövlükdə Acarıstanda,

¹¹⁴ Yaşar Aksoy. **Karşıyaka Tarihi**. İzmir, 1988, s.75, 93.

¹¹⁵ “**Türk dünyası**” dərgisi. İstanbul, 1969, Ekim-Kasım-Aralık, №15, s.27.

eləcə də ətraf bölgələrdə cərəyan edən siyasi-ictimai proseslərin nəbzini tutmağa çalışmış, bu barədə Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə davamlı olaraq bilgi vermiş, Batumun türk-müsəlman icması ilə sıx ünsiyyət qurmağa müyəssər olmuşdur.

Təyinatının ilk günlərində Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə ünvanladığı məktublarda Mahmud bəy İrəvan və ətraflarından Gümrü və Axalkələyə köçmüş, ancaq oraları da tərk etmək məcburiyyətində qalaraq Batumda sığınacaq tapmış müsəlman qaçqınlara yardım göstərilməsi üçün maddi vəsait ayrılmasını, həmçinin Batumda dolaşan müəyyən şayiələrə istinad edərək, Azərbaycanda baş verən daxili siyasi proseslər və ölkənin progressiv inkişafı barədə mütəmadi şəkildə məlumatlandırılmasını xahiş edirdi.

Azərbaycan hökumətinin Batum həbsxanasında saxlanılan Bakı fətəhi – Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuri Paşanın və həmin ordunun tərkibindəki V Qafqaz Piyada Diviziyasının komandanı Mürsəl Paşanın azadlığa qovuşdurulması üçün gizli planlarının hazırlanıb icra edilməsinə Batumdakı konsul M.Əfəndiyev də yaxından cəlb olunmuşdu. Eyni zamanda paşaların məhbəsdə heç bir korluq çəkməmələri üçün Batumdakı konsulluq vasitəsilə tədbirlər görülmüşdü.

1919-cu il may ayının 30-da AXC-nin Batumdakı konsulluğunun statusu yüksəldilərək baş konsulluğa çevrilmiş, konsul Mahmud bəy Əfəndiyev isə müvafiq olaraq baş konsul vəzifəsinə təyin olunmuşdur.

Baş konsul M.Əfəndiyevin siyasi fəallığı, yerli müsəlman əhalisinin haqq və hüquqlarının qorunması istiqamətində gərgin fəaliyyəti Acarıstan bölgəsinə iddialı olan Gürcüstan hökumətinin ciddi narahatlığına səbəb olurdu. Batumun heç bir ölkənin tərkibində olmadan neytral statusa malik şəhər kimi qalmasına çalışan Azərbaycanın mövqeyini həyata keçirməyə səy göstərən baş konsul M.Əfəndiyevin fəaliyyəti GDR hökuməti tərəfindən açıq-aşkar antigürcü təbliğatı kimi dəyərləndirilmişdi. Bununla bağlı Gürcüstan xarici işlər naziri Y.Gegeçqori tərəfindən Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə etiraz notası göndərilmişdi.

Dr. Mahmud bəy Əfəndiyev Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da – 1920-ci ilin 8 iyulunaqədər, yəni Batum Gürcüstan Demokratik Respublikasının nəzarətinə keçənədək bu şəhərdə Azərbaycanın diplomatik missiyasına rəhbərlik etmişdir. GDR hakimiyyəti Batumda bərqərar olduqdan sonra o, hökumətə qarşı silahlı dəstə yaratmaq ittihamı ilə gürcü hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən həbs olunmuş, baş konsulluğun fəaliyyəti dayandırılmışdır.

Azərbaycan SSR-in rəsmilərinin müdaxiləsi ilə həbsdən azad olunan Mahmud bəy bir neçə ay sonra yenidən Gürcüstan Daxili İşlər Nazirliyinin diqqət mərkəzinə düşmüş və polis nəzarəti altına alınmışdı. Bundan sonra onun ailəsi Trabzona mühacirət etmişdir.

Osmanlı hökumətinin böyük səyləri ilə Türkiyəyə keçdikdən sonra M.Əfəndiyev əvvəlcə Qarsda və Trabzonda həkimlik etmiş, sonra isə ailəsi ilə birlikdə İzmirdə məskunlaşmış, həmin şəhərlərdə Türkiyəyə sığınmış müsavətçilərlə əməkdaşlıq etmişdir.

Ömrünün sonunadək Mahmud Şəfqət Atalkın ad-soyadı ilə İzmirdə yaşayan görkəmli diplomat və ictimai xadim bu şəhərdə öz ixtisası üzrə həkimlik fəaliyyəti göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. **Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA)**. F.28, siy.1, i.63, v.27-28.
2. **ARDA**. F.28, siy.1, i.71.
3. **ARDA**. F.28, siy.1, i.111, v.51.
4. **ARDA**. F.28, siy.1, i.697, v.85, 93.
5. **ARDA**. F.28, siy.1, i.698, v.32-32 arx.
6. **ARDA**. F.84, siy.1, i.23, cild 2, v.258.
7. **ARDA**. F.84, siy.1, i.23, cild 2, v.260.
8. **ARDA**. F.894, siy.10, i.34, v.3-6 arx., 16-17.
9. **ARDA**. F.970, siy.1, i.27, v.22-23 arx., 44-44 arx., 48-48 arx.
10. **ARDA**. F.970, siy.1, i.43, v.1-1 arx., 6-6 arx.
11. **ARDA**. F.970, siy.1, iş141, v.6-6 arx.
12. **ARDA**. F.970, siy.1, iş145, v.5-17 arx.
13. **ARDA**. F.970, siy.1, i.151, v.2-3, 11-12 arx.
14. **ARDA**. F.970, siy.2, i.32, v.3, 5.
15. **ARDA**. F.970, siy.2, i.157, v.1-2, 6 arx.
16. **ARDA**. F.970, siy.2, i.143, v.1-15.
17. **Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA)**. F.10, siy.1, i.151, v.584-604.
18. **ARDTA**. F.37, siy.1, i.27, v.57 arx. – 64.
19. **ARDTA**. F.43, siy.2, i.7345.
20. **ARDTA**. F.43, siy.2, i.7188.
21. **Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA)**. F.277, siy.2, i.53, v.1-21 arx.
22. **ARPIİSSA**. F.277, siy.2, i.87, v.55-56 arx.
23. **“Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]. IV cild**. Bakı, 2022.
24. **“Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]. VIII cild**. Bakı, 2023.
25. **“Azərbaycan” qəzeti: 1918-1920: [1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan” qəzetinin tam külliyyatı]: XI cild**. Bakı, 2024.
26. Aksoy, Yaşar. **Karşıyaka Tarihi**. İzmir, 1988, s.75.
27. Altınay, Ahmet Refik. **Kafkas yollarında**. İstanbul: Ötüken, 2022.
28. **Bir Zamanlar Buca** (hazırlayanlar: Özdemir Hazar, Yaşar Aksoy, derleyen: Sedat Barış), “Yeni Asır” qəz., 1985, 1 Şubat.
29. İkinci İlhan. **Karadeniz`de Bir Serbest Liman Denemesi: Batum (1878-1886). Karadeniz Araştırmaları**. Sayı 14 (Yaz 2007), s. 63-77.
30. Əliyev, Qabil. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstanla iqtisadi əməkdaşlığı (1918-1920-ci illər)**, “GEO Strategiya” jurnalı, 2013, №3 (15), s. 29-34.
31. Əfəndiyev, Pünhan. **Keçmişdən bu günə: Borçalı, Arıxlı və arıxlılar**. Bakı, 2019.

32. Əsədli, Mina. **Yusif Ziya Talıbzadənin həyatı və mühiti (1877-1923)**. Bakı, 2005.
33. **“Halkın sesi”** qəz. İzmir, 1935, 10 avqust, №2547.
34. İbrahimli, Xaləddin. **Azərbaycan siyasi mühacirəti**. Bakı, 1996.
35. **Qazax nahiyyəsinin kameral təsviri. 1860-cı il** (tərtibçi: N.Əhmədli), Bakı, 2018.
36. Nəcəfzadə, Abbasqulu. “Türkün bayrağı” və “Lalələr” mahnıları haqqında bildiklərimiz və bilmədiklərimiz, www.7-gun.com (02.09.2020).
37. Paşayev, Əmrulla; Bayramov, Novruz; Qocayeva-Məmmədova Gülnarə. **Gürcüstanda Azərbaycan məktəbləri**. Tiflis, 2012.
38. Sarı, Mustafa. **Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, Ankara, 2014.
39. Səbri, Əli. **Ömürdən yarpaq düşür**. Bakı, 1983.
40. Süleymanov, Mehman. **Nuri Paşa və silahdaşları**. Bakı, 2014.
41. Süleymanov, Mehman. **Həyatını Vətən yolunda qurban etmiş cümhuriyyət generalı**, “Xalq qəzeti”, 2016, 27 may, s.8.
42. **Şeyhüleitibba, 50 sene ve daha fazla tababet hayatı yaşayan Hekimlerimizin Jübileisi** (Türk Hekimleri Dostluk ve Yardım Cemiyeti'nin yayını). İstanbul, 1964.
43. Şeyxzamanlı, Nağı. **Xatirələr**. Bakı, 2016.
44. **Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. 1728-ci il** (Giriş, tərcümə və qeydlərin müəllifi: Ş.Mustafayev). Bakı, 2001.
45. **“The Beacon”** (a newsletter of ACI), 1996, June.
46. **“Türk dünyası”** dərgisi. İstanbul, 1969, Ekim-Kasım-Aralık, №15.
47. Umudlu, İsmayıl. **Dağ Kəsəmən: Yurd bilgisi. İnsanlar. Talelər**, Bakı, 2009.
48. **“Yeni Asır”** qəz. İzmir, 1940, 16 fevral, №10388.
49. **«Азербайджан»** qəz., 1918, 10 noyabr, №31.
50. **«Азербайджан»** qəz., 1919, 28 fevral, №45.
51. **«Батумская жизнь»** qəz., 1920, 11 noyabr, №107.
52. **«Борьба»** qəz., 1919, №30 (286).
53. **«Борьба»** qəz., 1920, 22 yanvar, №15.
54. **«Борьба»** qəz., 1920, 13 iyul, №155 (710).
55. **Кавказский календарь на 1880 год**. Тифлис, 1879.
56. **Кавказский календарь на 1887 год**. Тифлис, 1886.
57. **«Кавказское слово»** qəz., 1919, 14 avqust, №166.
58. Назирли, Шамистан. **Служение народу, «Каспий»** (“Kaspi”) qəz., 2010, 24 aprel, s.9.
59. **«Наш край»** qəz., 1919, 26 yanvar, №31.
60. **«Наш край»** qəz., 1920, 27 mart, №67.
61. Cumburidze, D. **1918-1921-ci illərdə Acara məsələsi və gürcü ictimai fikri** (დ.ჭუმბურიძე. აჭარის საკითხი 1918-1921 წლებში და ქართული საზოგადოებრივი აზრი). Tiflis, 1999.
62. **“Ertoba”** (“ერთობა“) qəz., 1918, 16 iyul, №154.
63. Qoqolişvili, O. **Batum vilayəti 1900-1921-ci illərdə. II hissə. 1915-1921-ci**

- illər (ო.გოგოლიშვილი. ბათუმის ოლქი 1900-1921 წლებში, მეორე ნაწილი, 1915-1921 წწ.). Batum, 2020.
64. Маргвелашвили, В.И. Из истории английской оккупации Аджарии (1918-1920 гг.). Батуми, 1973. “Saxalxo sakme” („სახალხო საქმე“) գəz., 1918, 9 iyun, №253.
  65. “Saxalxo sakme” գəz., 1918, 15 iyun, №257.
  66. “Saxalxo sakme” գəz., 1918, 18 dekabr, №410.
  67. “Saxalxo sakme” գəz., 1919, 15 avqust, №602.
  68. “Sakartvelo” գəz., 1919, 26 fevral, №44.
  69. “Sakartvelo” („საქართველო“) գəz., 1919, 16 avqust, №175.
  70. “Sakartvelo” գəz., 1920, 17 mart, №58.
  71. Zosidze, N. 1918-1920-ci illərdə Acarıstanda siyasi vəziyyət və milli-azadlıq hərəkatı (ნ.ზოსიძე. პოლიტიკური სიტუაცია და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა აჭარაში 1918–1920 წლებში), Batum, 1995, s.103.
  72. <https://www.aa.com.tr/tr/politika/oya-akgonenc-son-yolculuguna-ugurlandi/1286347> (19.10.2018).
  73. “1912 – Karşıyaka” dərnəyinin veb-saytı, <https://www.1912karsiyaka.org> (2023).
  74. Türkiyə Atletika Federasiyasının veb-səhifəsi: www.taf.org.tr

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Hacıyev Fəxri Valeh oğlu – Hacıyev Fəxri Valeh – Doctor of riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru. Philosophy in Mathematics. Head of Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun Apparatus of the Turkic Culture and aparat rəhbəri. Azərbaycan, Bakı Heritage Foundation. Azerbaijan, Baku

Mahmud bəy Əfəndiyev və xanımı
Mahinur Palavandova

Rusiya çarı II Nikolayın Mahmud
bəyi mükafatlandığı
zəncirli qızıl saat

Dr. Mahmud bəy Əfəndiyev
iş otağında

Mahmud bəy və ailə üzvləri (soldan sağa: oğlu Niyazi, xanımı Mahinur, qızı Fevziyyə, özü, qızı Leyla; oturan: kiçik oğlu Süleyman Paşa)

M.Əfəndiyevin İzmirdə – Karşıyakadakı evində təşkil etdiyi “Azərbaycan günü”ndən foto

UOT: 327(560+571+575):94(479.24) “20”

TÜRK DÖVLƏTLƏRİNİN YENİ BİRLİK MODELİ:
TARİX VƏ GERÇƏKLƏR

©2025

MAHİR İBRAHİMOV*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0002-8249-3456; e-mail: mahir.ibrahimov1969@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2025.1.122>

Xülasə:

Türk birliyi konsepsiyası anlayış olaraq yeni olsa da, tarixşünaslıqda bir ideya olaraq hələ XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində mövcud idi. Bu məqalədə türk dövlətləri arasında yaranmaqda olan yeni birlik modelinin tarixi əsasları, çağdaş inkişaf istiqamətləri və qarşıya çıxan çətinliklər təhlil edilir.

Tədqiqatda göstərilir ki, yeni birlik modeli sadəcə mədəni yaxınlaşma deyil, həm də siyasi, iqtisadi, texnoloji və humanitar sahələrdə çoxşaxəli integrasiyanın inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Müəllif qeyd edir ki, Türk dövlətlərinin birliyi tarixi təmələ – ortaq dil, din və mədəni irsə əsaslanmaqla yanaşı, müasir dövrün geosiyasi reallıqları ilə uzlaşdırılmış strateji əməkdaşlıq konsepsiyasını formalaşdırır. Məqalədə həmçinin gələcəkdə bu modelin institusional dərinləşməsi, iqtisadi integrasiyanın sürətlənməsi və ortaq ideoloji bazanın gücləndirilməsi istiqamətində elmi-nəzəri təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: türk birliyi, Turan, iqtisadi və mədəni, siyasi və ideoloji əməkdaşlıq, Yeni dünya düzəni

A NEW MODEL OF THE UNION OF TURKIC STATES:
HISTORY AND FACTS

©2025

İBRAHİMOV MAHIR*

*Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov, ANAS
ORCID:0000-0002-8249-3456; e-mail: mahir.ibrahimov1969@gmail.com

Abstract:

The concept of Turkic unity, although a new concept, but as an idea, it existed in historiography as early as the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. The article analyzes the historical foundations, modern development trends and problems of the emerging new model of unity of the Turkic states.

The study demonstrates that the new model of unity entails not only cultural rapprochement but also the development of multifaceted integration in the political, economic, technological, and humanitarian spheres. The author notes that

the unity of the Turkic states, in addition to being based on a historical foundation – a shared language, religion, and cultural heritage – forms a concept of strategic cooperation harmonized with the geopolitical realities of the modern era. The article also offers theoretical proposals for the institutional deepening of this model in the future, accelerating economic integration, and strengthening a common ideological foundation.

Keywords: *Turkic unity, Turan, economic and cultural, political and ideological cooperation, New world order*

НОВАЯ МОДЕЛЬ ЕДИНСТВА ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ: ИСТОРИЯ И ФАКТЫ

©2025

ИБРАГИМОВ МАХИР*

Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова, НАНА
ORCID: 0000-0002-8249-3456; e-mail: mahir.ibrahimov1969@gmail.com

Резюме:

Концепция тюркского единства, хотя и новое понятие, но как идея она существовала в историографии еще в конце XIX и начале XX веков. В статье анализируются исторические основы, современные тенденции развития и проблемы формирующейся новой модели единства тюркских государств.

Исследование показывает, что новая модель единства предполагает не только культурное сближение, но и развитие многоплановой интеграции в политической, экономической, технологической и гуманитарной сферах. Автор отмечает, что единство тюркских государств, помимо того, что базируется на исторической основе – общности языка, религии и культурного наследия, формирует концепцию стратегического сотрудничества, гармонизированную с геополитическими реалиями современной эпохи. В статье также выдвигаются научно-теоретические предложения по институциональному углублению данной модели в перспективе, ускорению экономической интеграции и укреплению общей идеологической базы.

Ключевые слова: *Тюркское единство, Туран, экономико-культурной, политико-идеологической сотрудничество, Новый мировой порядок*

Giriş

Mənbələrdən aydın olur ki, türklər tarix səhnəsinə hələ eramızdan əvvəl 3000-ci ildə çıxıblar. Hələ qədim dövrlərdən dünya hökmranlığı ideyasına inanan Türklər bu ideyanın ilk əlamətlərini öz dastanlarına da köçürmüşlər. Oğuz xaqan dastanı bu eposun ən mühümüdür. Eposa görə ilk dünya hökmranlığını quran Oğuz xaqan Çin, Hindistan, İran, İraq, Suriya, ərəb, yunan, rus və fars ölkələrini fəth et-

mişdi. O, dünya hökmranlığına nail olmaq üçün dünyanın hər tərəfinə səfirlər göndərir və “İndi dünyanın hökmdarı mənəm” deyərək hamısından itaət tələb edirdi.¹ Daha sonralar, e.ə. III əsrdə Asiya və Avropanı əhatə edən Böyük Hun dövləti, VI əsrdə isə türk dilinin və tarixinin Orxon kitabələri kimi abidələrdə qeyd olunmasını təmin edən Göytürk xaqanlığı kimi dövlətlərlə siyasi kimlik qazandılar. Türk kimliyi təkcə siyasi quruluş üzərində deyil, eyni zamanda ortaq dil, adət-ənənə və inanc sistemləri üzərində qurulmuşdur. Sonralar İslamın qəbulu ilə türklər Anadolu, Qafqaz və Orta Asiyada mədəni, dini sintez yaratmış və qalıcı izlər buraxmışlar.

Ötən əsrin sonunda keçmiş Sovet İttifaqının ərazisində geosiyasi şəraitin kökündən dəyişməsi nəticə olaraq Rusiyanı faktiki olaraq XVII əsrdəki sərhədlərinə qaytarmış oldu. Lakin, Rusiya eyni zamanda, özünün iqtisadi və hərbi potensialı sayəsində postsovet məkanında tam olmasa da, müəyyən dərəcədə nüfuzunu qoruyub saxlaya bildi. Son nəticədə bölgə müasir dövrdə yeni dünya nizamının formalaşması prosesində “atlantizmlə” “avrsiyaçılığın” geosiyasi qarşıdurmasında əsas mübarizə meydanlarından birinə çevrildi.² Belə bir şəraitdə ümumdünya sivilizasiyasının tərkib hissəsi kimi türk sivilizasiyasının öyrənilməsi sözügedən qloballaşma tendensiyalarını və onun perspektiv təsirlərini dəyərləndirmək baxımından mühüm aktuallıq kəsb edir.

Çağdaş türk dünyasının tanınmış şəxsiyyəti, türkololoq alim Oljas Süleymenov müasir dövrdə gedən prosesləri, xüsusilə Avrasiyada tarixi mədəniyyətlərin inkişafı prosesini, bir qayda olaraq “Hind Avropa” nəzəriyyəsi ilə şərh etməyə çalışanlara qarşı öz fikirlərini elmi əsaslarla dəyərləndirərək belə yazır: Bir var dəqiq elmlər, bir də var humanitar, yəni qeyri-dəqiq elmlər-dilçilik və tarix. Bu bölgü avropasentrizm xurafatına söykənir. XIX əsrdə Avropada ariliyin ideoloji özülü üzərində yüksəlmiş dilçilik və tarix bu saxta qanunlardan hələ də yaxa qurtara bilməyib. Hələ də bəşəriyyətin qədimliyinə həmin əsrin siyasi və mədəni xəritəsi kəsiyindən baxılır. Bu qeyri-dialektiki baxış tarixi perspektivi əsaslı surətdə təhrif etmiş, nəticələrə də öz təsirini göstərmiş və zaman keçdikcə bu yanlış müddəalar adları çəkilən elmlərin nəzəri əsasına çevrilmişdir.³ Məşhur alim akademik Vasili Bartold (1869-1930) isə Qərbin rolunun dominantlaşdırılmasının əksinə olaraq, ellin-Roma mədəniyyətinin bəşər tarixində tutduğu mövqeyini Şərqi ölkələri ilə müqayisə edərək yazırdı ki, “Qədim Şərqi ölkələri minilliklər boyu dünyanın yeganə mədəni ölkələri olmuşlar”.⁴

Şübhəsiz, türkcülüynün ən mühüm xüsusiyyəti onun formalaşan bir ideologiya kimi XIX əsrdən başlayaraq yenidən tarix səhnəsində görünməsidir. Qərbdə məhz bu əsrdə millətçi hisslərin meydana çıxmağa başladığı qəbul edilir. Bu fikir Qərb

---

¹ Sebahattin Şimşir. Eski Türklerde milliyetçilik. **Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**, Yıl / Years: 8, Sayı / Number: 16, Konya – 2013 – Yaz, s.229.

² Mahir İbrahimov. Xəzər regionunda cərəyan edən hadisələrin tarixi-siyasi təhlili yeni dünya düzəninə formalaşması kontekstində. **Azərbaycan tarixşünaslığı. Elmi əsərlər**, 2021, №1 (82), s.12.

³ Oljas Suleymenov. **Az-Ya**. “Şərqi-Qərb” nəşriyyatı. Bakı, 2007, s.183-184.

⁴ Василий Владимирович Бартольд. **Мусульманский мир. Ислам. Энциклопедия культуры и искусства**. Москва: Эксмо, 2010, с.10.

üçün doğru ola bilər, amma türk tarixi baxımından sağlam yanaşma deyil. Çünki türklər arasında millətçiliyin (türkçülüyn) izləri Hun xaqanı Çi-çi (e.ə.36) dövrünə gedib çıxır, hansı ki, bu bilgiler qərb tədqiqatçılarının özləri tərəfindən araşdırılaraq ortaya qoyulmuşdur. Bu qədim sənədlərdən aydın olur ki, Çi-çi, böyük qardaşı Ho-Hen-Yehin Çinin suverenliyinə daxil olmaq təklifini xəyanət kimi qiymətləndiriləcəyini bildirməklə yanaşı, əcdadlarından miras olaraq keçmiş böyük dövlətin azadlığına, müstəqilliyinə, adət-ənənəsinə önəm vermişdir. Bu yanaşmaya alman sinoloqu Fr. Hirth yüksək dəyər vermiş və Hun xaqanı Çi-çi-ni tarixdə millətçiliyi (türkçülüyn) dövlət siyasəti üzərində quran ilk dövlət xadimi adlandırmışdır.⁵

Məlumdur ki, Türk sivilizasiyası tarixdə ayrı-ayrı təzahürlər şəklində deyil, sistem və proses şəklində mövcud olmuşdur. Türk sivilizasiyasının varlığını şərtləndirən ən mühüm amil onun dünya dil ailələrindən fərqli linqvistik sistemə - Ural-Altay dilləri ailəsi də türk dilləri qrupuna mənsub superetnosun sivilizasiyası kimi təşəkkül tapmasıdır. Bütün böyük dil ailələrinə mənsub xalqlar (Hind-Avropa, Semit, Çin-Tibet və s.), əsasən, elə həmin dillərin etnomədəni sferasında öz sivilizasiya məkanını yaratmışlar. Bu qanunauyğunluq ümumtürk tarixinin sivilizasion inkişafı prosesində də eyni şərtlərlə baş vermişdir.⁶

Avrasiyanın bu başından o başına qədər olan geniş bir arealda yayılmış türk soylarının çoxəsrlik məcrada heç şübhəsiz, yaşayış şəraiti eyni deyildi. Siyasi, iqtisadi və mədəni şəraitdə köklü dəyişikliklər baş vermiş, ancaq bəzi ənənələr davam etmişdir. Türklərlə bağlı qəbul edilə biləcək yeganə anlayış isə dilçilikdir. Yəni türk türkcə danışandır. Hər hansı digər tərif son dərəcə qeyri-adekvat olardı.⁷ Buradan anlaşılan odur ki, sözügedən sivilizasiya öz içərisində tarixi inkişafın məntiqi ilə, bir-biri ilə genetik bağlılıqda fərqli mədəniyyətlər yetişdirmişdir. Bu milli mədəniyyətlər (türk, azərbaycanlı, qazax, qırğız, özbək, türkmən, uйğur, başqırd, tatar və s.) yüzillər ərzində özünəməxsus keyfiyyətlər əldə edərək bir identiklik, yəni milli kimlik statusu almışlar. Eyni zamanda, onlar türk sivilizasiyasının içərisində universal dəyərlərə malik mədəniyyətlər kimi şaxələnmiş və böyük imperiyalar yaratmışlar. İmperiya, dövlət, atabəylik, bəylik, xanlıq kimi müxtəlif adlarla qurulan türk dövlətlərinin sayı 130-a çatır. Reallıqda isə onların sayı bu rəqəmdən də çoxdur.⁸ Mövcud olmuş bütün bu dövlətlər dünya tarixinin inkişafında, Avrasiyanın etnosiyasi coğrafiyasını son üç min ildə dəyişərək indiki şəkil almasında başlıca transformativ rol oynamışdır. Bu cəhətdən türklərin yaratdıqları imperatorluqlar və dövlətlər ərazi və zaman etibarını böyük bir dövrü əks etdirir.

⁵ İbrahim Kafesoğlu. **Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri**. MEB Devlet Kitapları, 1000 Temel Eser – Yayın №:22, Birinci Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s.11-12.

⁶ Cavanşir Feyziyev. **Türk dünyası: 5 kitabda. Birinci kitab: Türk sivilizasiyasının təməl dəyərləri**. Bakı, "Mütərcim", 2017, s.11.

⁷ Jean Paul Roux. **Histoire Des Turcs - Deux mille ans du Pacifique a la Mediterranee. Librairie Artheme Fayard, 1984-2000. Türklərin Tarihi – Pasifikdən Akdenizə İki Bin Yıl**. İstanbul, Kabcacı Yayımevi, 2004, Beşinci Basım: Nisan 2008, s.26-28.

⁸ Fazıl Qaraoğlu. **Türk millətinin tarixi, qurduğu dövlətlər və ataları**. Bakı, "Nurlar" yayımevi, 2007, s.26.

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində yenidən doğulan Türk dünyasının birlik modeli yalnız mədəni deyil, eyni zamanda geosiyasi, iqtisadi, texnoloji və təhlükəsizlik sahələrində əməkdaşlığı nəzərdə tutur. Yaradılan Türk Dövlətləri Təşkilatı isə yeni birlik modelinin institusional əsasını təşkil edir. Azərbaycan həm coğrafi, həm enerji, həm də diplomatik baxımdan Türk dünyasının integrasiyasında körpü rolunu oynayır. Zəngəzur dəhlizi, Orta Dəhliz və Türk dövlətləri arasında enerji layihələri yeni birlik modelinin iqtisadi və geosiyasi dayaqları kimi çıxış edir. Bu modeldə suverenliklər qorunur, amma ortaq maraqlar üzrə integrasiya dərinləşdirilir. Qarabağ zəfəri bu prosesin gücləndirilməsində önəmli psixoloji və siyasi təkan verib. Çağırışlar və maneələrə gəlincə regiondaxili rəqabət və siyasi maraqların toqquşmasını, xarici güclərin təsir cəhdlərini (xüsusilə Rusiya, Çin, Qərb), institusional zəiflik və uyğunsuz inkişaf səviyyələrini göstərə bilərik. Yeni birlik modeli konfederativ və ya federativ strukturdan daha çox suveren dövlətlərin dərin strateji əməkdaşlıq platforması formasında inkişaf etdirilməlidir.

Tarixi kontekst və ideoloji bünövrə

Türkçülük-Turançılıq ideyasının son iki yüzillikdə yenidən ortaya atılması əslində tarixi gerçəkliyə qayıdırdan doğmuşdur ki, bütün bunları sözügedən yarımbaşlıqda izah etməyə çalışmışıq. Türk xalqlarının və bütövlükdə Türkiyənin (Turanın) qədim və qismən də orta əsrlər tarixinə dair yazılı mənbələrin azlığı, bu mənbələrin böyük bir hissəsinin əcnəbi mənbələrdən (Yunan, Çin, Bizans, Ərəb və b.) ibarət olması və həmin mənbələrdə bu və ya digər Türkiyə xalqları haqqında verilən ziddiyyətli məlumatlar ayrı-ayrı dövrlərin (xüsusilə qədim dövrün) araşdırılmasında ciddi problemlər yaradır. Bu problemlərin həllində arxeoloji məlumatlar xüsusi əhəmiyyətə malikdir.⁹ Son dövrlər arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan yazılı tapıntıların oxunuşundan sonra aydın olmuşdur ki, hələ qədim zamanlarda Aralıq dənizinin şimal sahillərindəki torpaqlarda – Yunanıstanda, İtaliyada və İberiya (Pireney) yarımadasında türklərin babaları yaşamışdır və bu yazılar daha çox Hititlərin dağılma dövrünə aid edilir. Hititlər isə Anadolu coğrafiyasında ticarət birliyini təmin edən bir sivilizasiya olmuşdur.

Bir vaxtlar, İberiya yarımadası romalılar tərəfindən fəth olunmazdan əvvəl, bu bölgədə, əsasən indiki İspaniyada əhəmiyyətli bir memarlıq mirası qoymuş iki mədəniyyət – Kelt və İber mədəniyyətləri var idi. İberlilər, indiki Andalusiya və Aralıq dənizi sahil boyu İber yarımadasının mərkəzinin bəzi hissələrində yaşayan bir qrup xalqı təşkil edirdi. Onlar qədim kitabələrində özlərini Turkos, Turkes, Turki, Turgi və Turane kimi adlandırmışlar. Həmin mənbələrdə həmçinin onların Turiya və Kurt oba adlı yaşayış yerlərindən bəhs edilir. Bununla yanaşı arxeoloji tapıntılarda eramızdan əvvəl 500-cü ildə Fransanın Şimali İberiya bölgəsində mövcud olmuş bir Turan dövlətinin varlığından söhbət gedir, lakin bu dövlətin əhəlisinin Turan-Türk olması kifayət qədər araşdırma mövzusu olmamışdır. Son zaman-

---

⁹ Əsmət Muxtarova. **Türk xalqlarının tarixi (Qədim dövr və orta əsrlər)**. Bakı, "Adiloğlu", 2013, s.19.

larda bölgədə tapılan qədim yazıların türkcəyə daha yaxın olması isə artıq tədqiqatçılar tərəfindən dəqiqləşdirilmişdir.¹⁰

Məşhur arxeoloq William Niven Meksikada apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, Meksikanın ən qədim qövmü Moğolların nəslindəndir. Onlar Bering Boğazı vasitəsilə Asiyadan gəlmişlər. Arxeologiya sahəsində tanınmış alim Ceyms Çurçvard isə arxeoloq Villiam Nivenin kəşflərini yüksək qiymətləndirsə də, onun, həmçinin digər Amerika və Avropa tədqiqatçılarının irəli sürdükləri tezisi, yəni hinduların Bering Boğazı vasitəsilə Asiyadan gəldiyini qəbul etməmiş və əldə edilən Uyğur-Maya heroqlifləri, qayaüstü yazılar, simvollardan ibarət rəsmlər və mətnlərə əsaslanaraq belə fikir söyləmişdir ki, Şimali Amerikadakı ilk insanlar Mu (əfsanəvi qitə) qitəsindən gəmilər vasitəsilə gəlmiş xalqdır.¹¹ Lakin irəli sürülən bu fikirlər bəzi elm adamları tərəfindən bir fərziyyə olaraq qəbul edilsə də, hesab edirik ki, belə fikirləri müqayisələndirmək baxımından elmi dövriyyəyə gətirmək məqsədəuyğundur.

1638-ci ildə Amerikada xristianlığın təbliği ilə məşğul olan katolik keşişi Antonio Kalança isə Amerika Hindularının kimliyi haqqında ilk məlumat vermiş və onların Tatar kökənli olduğunu irəli sürmüşdür. 1912-ci ildə Rusiyanın Sibir bölgəsində və Monqolustanda bir neçə il tədqiqat apararı və bu mövzu ilə bağlı “Alyaska Gündəliyi”, “Amerikada insanın mənşəyi və qədim tarixi” , “Yeni Dün-yaya insanın Asiyadan gəlişinin kəşfi” adlı bir neçə sanballı əsərlər yazıb çap etdirən Çex mənşəli Amerika alimi Aleş Qrdlička əsərlərində göstərir ki, Amerikanın coğrafi şəkli kimi, Amerika Hindularının da həyatı və mədəniyyəti min illərlə Asiyada yaşayan öz ata-babalarınınkindən fərqlənməmişdir. Aleş Qrdlička elə faktlar üzə çıxarmışdır ki, artıq Amerika Hindularının Asiya kökənli olması ilə bağlı elmdə onunla mübahisəyə girişmək qeyri-mümkün olmuşdur.¹²

1935-ci ildə Mustafa Kamal Atatürk Təhsin bəyi Türkiyənin Meksika səfirliyinə məsləhətçüzar (işlər vəkili, səfir əvəzi) təyin etmiş və ona türklərin Mu qitəsi və mayalılarla əlaqələrini araşdırmaq, həmçinin “Günəş Dil Nəzəriyyəsi” haqqında yeni məlumatlar toplamaq üçün tapşırıq vermişdir. Uzun müddət Amerika hinduları ilə bağlı tədqiqat apararı Təhsin bəy Mayatəpək Türk Dil Qurumuna göndərdiyi raportlarının birində Peruda vaxtilə hökmdarlıq etmiş İnk imperatorlarından bir neçəsinin adlarının türkcəyə çox bənzəməsindən, Peru yerlilərinin danışdıqları Keçua dilinə aid bir çox sözlərin türkcə olduğundan, dilçi Rablo Patronun 1900-cü ildə Perunun Lima şəhərində nəşr etdirdiyi əsərində Şumer dili ilə türk dili arasındakı qohumluğunu izah və bəyan etməsindən bəhs edərək Amerika hindularının türk kökənli olmasını irəli sürmüşdür.¹³

¹⁰ Georgeos Díaz-Montexano. **İber yarımadasında antik türk yazıtları**. Epigrafi Topluluğu Vitalitius Üyesi, James Cameron ve National Geographic için Tarihi-Bilimsel Atlantoloji Danışmanı. <http://www.turkbilimi.com>,15.05.2025.

¹¹ Aydın Mədətoğlu (Qasımlı). Amerika Maya türkləri; tarixdə və bu gün. <http://www.turkbilimi.com> – 19.05.2025.

¹² Aydın Mədətoğlu. **Yenə orada, Amerika Maya türkləri...**

¹³ Aydın Mədətoğlu. **Yenə orada, Amerika Maya türkləri...**

Hələ XIX əsrin 40-cı illərində Yaxın Şərqdə arxeoloji axtarışlar zamanı tapılmış gil kitabələr üzərindəki mətnlərdə e.ə. dördüncü minilliyə aid sivilizasiya - Şumer mədəniyyətinin izləri aşkar edilmişdir. O dövrə qədər isə bütün sivilizasiyaların öz başlanğıcını yunan mədəniyyətindən götürdükləri deyilirdi. Ona görə ki, qədim yunan mətnləri tərcümə edilmişdir. XVI əsrdən etibarən isə hər şey yunanca adlanırdı. Amma bu gün biz görürük ki, şumer dili deşifrə edilib ortaya çıxandan sonra bütün biliyin, mədəniyyətin başlanğıcının şumerlərdən qaynaqlandığı anlaşılır. Yəni yunan olmayan, ondan çox qədim, 3000 ildən çox bir mədəniyyətin mövcudluğu sübuta yetirilib. 1855-ci ildə isə mixi yazını oxumağa nail olan Roulinson ilk dəfə olaraq, sətirlərdəki sözlərin skif və ya turan dilində yazıldığını, yazının onlar tərəfindən icad edildiyini irəli sürmüşdü. 1869-cu ildə Jule Oppert isə bu dilə şumer adını vermiş və bu dilin türk, fin və macar dilləri ilə qohum olduğunu bildirmişdir.¹⁴ Burada haşiyə olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, bəzi araşdırmaçılar “şumer” və ya “sumer” sözünü şumerlərin qədim etnik adı yox, XIX əsrdə mütəxəssislərin onlara verdiyi şərti ad olduğunu irəli sürürlər. Şumerlər isə özlərinə “sənq-nqiq” (qarabaşlar) demişlər.¹⁵

Məşhur ingilis alimləri Q.Çayld və S.Lloyd daha da irəli gedərək göstərirlər ki, “Turanlılar təxminən on, on iki min il bundan əvvəl səfalı, bəhrəli Dəclə və Fərat çayları hövzəsində məskən salıb ətraflarında yaşayan saysız-hesabsız vəhşi qəbilələrin heyrətli nəzərləri altında dünya sivilizasiyasının səhərini açdılar... Dünyada ulu bir mədəniyyətin məşəli alışıdı. Bu işıq ehtiyacı daxildən gəlirdi və çox çəkmədi ki, qoca Asiyanın münbit torpaqlı hər guşəsində işıq adaları şölələndi...”¹⁶ Ümumiyyətlə, Şumerlərin mədəniyyəti qədim Turanlıların dini-etik görüşlərinin, fəlsəfi baxışlarının, bədii fikir dünyasının davamıdır. Deməli, qədim Turanlılarla Şumerlərin, Şumerlərlə sonrakı Türklərin eyni inam fəlsəfəsi daşması onların eyni kökü paylaşmalarına bariz sübutdur.¹⁷ Ona görə də bu sahədə araşdırmalar aparılan bir sıra Qərb tədqiqatçıları Şumer dilini nə Sami, nə də Hind-Avropa kökənli bir dil hesab etmirlər. Bu dili aqqlütinativ dillər adlanan dil ailəsinə aid edirlər ki, bunlara türk, macar və fin dilləri misaldır. Bununla belə, qərəzli olaraq yenə də ölü və ya diri bilinən bütün məlum dillərin heç birinin Şumer dili ilə yaxın əlaqəsi olmadığını söyləyirlər.¹⁸

Müasir dövrün bir sıra şumerşünas araşdırıcıları sözügedən dildə Hind-Avropa kökənli sözlər axtarmağa çalışsalar da, bu dilin qısa təsnifatını verərkən

---

¹⁴ Muazzez İlmiye Çığ. Sümer ve Türklər.(Makaleler). Туркестанская Библиотека - www.turklib.ru – **Turkistan Library**, s.8, 25.05.2025.

¹⁵ Kamil Hüseynoğlu. **Qədim Turan: Mifdən tarixə doğru**. Bakı, “MBM”, 2006, s.20

¹⁶ Aydın Mədətoğlu (Qasımlı). **Türklər (Tarixi oçerklər)**. Bakı, “El” nəşriyyatı, 2012, s.37. Вах: Чайлд Гордон. **Древнейший Восток в свете новых раскопок. Пер. с англ. М.Б.Граковой-Свиридовой**. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1956, с.252-256. Сетон Ллойд. **Реки-близнецы**. Москва, 1972, с.16.

¹⁷ Aydın Mədətoğlu. **Yenə orada, Türklər (Tarixi oçerklər)...**, s.38.

¹⁸ Samuel İoan Kramer. **Sumer mitolojisi. İÖ üçüncü bin yıldaki tinsel ve edebi gelişim üstüne bir çalışma**. Çeviren: Hamide Koyukan. İstanbul, “Kabalıcı Yayınevi”, 1999, s.52.

tipoloji cəhətdən aqqlütinativ, erqativ dil olduğunu qəbul edir, lakin, yenə də genetik olaraq heç bir başqa dillə əlaqəsinin olmadığını sübut etməyə çalışırlar.¹⁹ Dil yaxınlığını müəyyən etmək üçün edilən bir çox uğursuz cəhdlərdən sonra şumer dili bu gün geniş şəkildə heç bir qohumu olmayan bir dil olaraq qəbul edilir. Bununla belə, onun lüğət və morfologiyasının bütün əsas Avrasiya dil ailələri ilə sistemli müqayisəsi şübhəsiz ki, şumer dilinin Ural-Altay dil ailəsinə aid olduğunu və hazırda Avropa, Qərbi Asiya və Şimali Afrikada danışılan bir çox başqa dillərlə də uzaqdan qohum olduğunu müəyyən edir.²⁰

Qədim hind eposu (“Mahabharata”, “Ramayana”) və Veda ədəbiyyatında tez-tez təbiət hadisələri təsvir edilir. Orada Meru dağı haqqında məlumat verilir. Həmin müqəddəs dağ Altayda Onquday rayonundadır. Onu Şumer adlandırırlar. Min illərdir ki, insanlar buraya ziyarətə gəlirlər.²¹ Hər halda hind eposu sadəcə nağıllar toplusu deyil. Burada araşdırılmasına ehtiyac duyulan bir tarix var, ancaq əfsanə şəkildə təqdim olunur. Ümumiləşdirərək belə fikir irəli sürmək olar ki, çağdaş tarixşünaslıqda Qədim Şərq və Qərb mənbələrində adları keçən Subar, Şumer, Turuk (ku), Kutı, Etrusk və b. xalqları erkən türklər hesab edənlər var.

Bəzi Avropalı müəlliflər Asiyanın qərbində yaşayan samilərə, yaxud arilərə mənsub olmayan bütün xalqlara, tayfalara da Turan adını verirlər. Aydın məsələdir ki, onların məqsədi heç də bu xalqların türklər ilə qohum olduğunu təsdiq etmək deyildir. Sadəcə, göstərmək istəyirlər ki, samilər və arilərdən də başqa qövmlər yaşamışdır. Tarixi mənbələrdə Turan və turanlılar haqqında ilk yazılı məlumata biz zərdüştiliyin müqəddəs kitabı olan “Avesta” da rast gəlirik. Bəzi araşdırmaçılar Zərdüştün vətəni Aryanam-Vaycanın Baykalyanı ərazilərdə olduğunu irəli sürür. Bildiyimiz kimi Turanın əsas ərazisi Baykaldan Ural çayına, Sayan və Bərquzin dağlarından Amu-dəryaya qədər uzanırdı. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, “Avesta”nın qədim hissələrində “Turan” məfhumu “Aryanam-Vayca” toponimi, “turanlı” etnonimi isə “tur” sözü ilə ifadə edilir. Beləliklə, tədqiqatdan aydın olur ki, Zərdüşt özü turanlı olmuş, ancaq bir sıra digər peyğəmbərlər kimi onun təlimi də öz vətəninə rədd edildikdən sonra o, Orta Asiyada – Viştaspanın ölkəsində öz dinini yaya bilmişdir. Zərdüşt, öz dinini qəbul edənləri “arya”, yəni “mömin” adlandırmışdı. O zamanlar Turan bölgəsində “nəcib” mənasında işlədilən bu söz zərdüştiliyin İranda yayılmasından sonra əvvəlcə ölkənin əhalisinin, sonra isə bu ölkənin adına çevrilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, Əhəmənilər zamanı “Parsua” adlanan bu ölkə zərdüştiliyin qəbul edilməsindən sonra, ilk dəfə olaraq Kiçik Əhəməni şahı I Daranın Behistun kitabələrində “Aryana” (Arilər ölkəsi) adlan-

¹⁹ **The Sumerian World.** Edited by Harriet Crawford. First published 2013 by Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN Simultaneously published in the USA and Canada by Routledge 711 Third Avenue, New York, NY 10017. p.95-96.

²⁰ Simo Parbolo. **Etymological Dictionary of the Sumerian Language.** Part I. Lake Winona: Eisenbrauns. Distributed by Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 2016, p.6.

²¹ Adji Murad. **Türk və dünya: munis tariximiz.** Bakı, “Bakı Slavyan Universiteti”, 2006, s.14-16.

dırılır.²² Söz yox ki, irəli sürülən bu fikirlərin də araşdırılmasına ehtiyac var.

Bununla yanaşı tarixi qaynaqlarda “Turan” adına biz Firdovsinin “Şahnamə” poemasında da rast gəlirik. Bəzi müəlliflər “Şahnamə”yə görə Tur ilə İracin qardaş olduğunu göz önündə tutaraq Turanı əski İrənin bir bölümü saymaqdadırlar.²³ Ümumiyyətlə İrən rəvayətlərinə görə Nüh dövrünə aid edilən və Cəmşiddən sonra gələn hökmdar Fəridun ölkəsini 3 oğlu Sam, İrac və Tuvac arasında bölübmüş. Türk-Çin ölkələri Tuvaca (və ya Turaca) düşür. İracin oğlu Munüçir Türk ölkəsinə yürüş edir və Turac nəslindən olan Əfrasiyab ilə çarpışır. Qanlı döyüşlərdən sonra iki ölkənin hüduqları ox atmaqla müəyyənləşdirilir. Bəlx (Ceyhun-Amu-dərya) çayı sərhəd olur. Bundan sonra İrən rəvayətləri Türk ölkəsindən “Turan” Fars ölkəsindən də “İrən” terminləri ilə bəhs edirlər. Əfrasiyabın türkcədəki adı Tünqa Alp Ədrir.²⁴

Qeyd edildiyi kimi, Türk və türkcülük anlayışı aydın və məqsədyönlü ümum-türk ideologiyası olaraq XIX əsrdən başlayaraq siyasi-ideoloji platforma keyfiyyətləri əxz etmişdir. Türkcülük (Turançılıq) fikirlərini əsaslı şəkildə irəli sürən tarixə məlum ilk ideoloq İsmayıl Qaspiralıdır (1851-1914). O, ilk dəfə olaraq ortağ türk ədəbi dilinin yaradılması ideyası ilə çıxış etmişdir. Bu da türk millətçiliyinin bütün türk xalqlarını əhatə edən bir ideologiya səviyyəsinə yüksəlməsində mühüm addım olmuşdur. Məşhur “dildə, fikirdə və işdə birlik” deyimi də İ.Qaspiralıya məxsusdur. Sözügedən ideya sonradan Z.Göyalp, Ə.Hüseynzadə, Y.Akçura, M.Rəsulzadə və digər ideoloqlar tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.²⁵

Artıq XX əsrin ilk illərindən başlayaraq dövrün mövcud siyasi şəraitində yüzlərlə milli düşüncəli ziyalı, o cümlədən, digər təbəqələrdən olan insanları birləşdirən ictimai-siyasi təşkilatlar meydana çıxmışdır. Birinci Dünya müharibəsinin (1914-1918) başlaması Çar Rusiyasının bölgələrində milli hərəkətə bir az da təkan vermişdir. Belə ki, bu müharibədə Rusiya ilə Osmanlı dövlətinin əks tərəflərdə olması, Osmanlı dövlətinin müharibədə iştirakını məhz xristian təcavüzünə qarşı müsəlmanların cihadı kimi qiymətləndirməsi bölgələrdə islamçı və türkçü düşüncənin, o cümlədən antirus əhvali-ruhiyyəsinin və milli azadlıq ideyasının güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Bu baxımdan, həmin dövrdə milli-dini demokratik cəbhəni təmsil edən ziyalılarımızdan bir qisminin İslam-türk dünyasının nicatı üçün türkcülüyn öndərliyində türkcülük və islamçılığa – Y.Akçura, Ə.Hüseynzadə və başqaları bu qəbildəndir; digərləri – Ə.Ağaoğlu, Q.Qarabəyov isə islamçılığın öncüllüyündəki islamçılıq və türkcülüyə üstünlük verirdilər...²⁶ Qeyd edək ki, Siyasi türkcülüynü sistem

---

²² Kamil Hüseynoğlu. **Qədim Turan: Mifdən tarixə doğru**. Bakı, “MBM”, 2006, s.63.

²³ Ziya Göyalp. **Türkcülüyn əsasları**. Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2010, s. 43.

²⁴ Tofiq Mustafazadə. **Ümumi tarix (Ən qədim zamanlardan XVIII əsrin sonunadək)**. Bakı, “İqtisad Universiteti nəşriyyatı”, 2009, s.256.

²⁵ Ədilli Şirvani. **Milli məfkurəmiz: Türkcülük, Çağdaşlıq, İslam**. Bakı, “Elm və təhsil” - 2013, s.145.

²⁶ Faiq Ələkbərli. Əli bəy Hüseynzadənin dünyagörüşündə türkcülüyn və islamçılığın nəzəri-fəlsəfi əsasları. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu. **Dini Araşdırmalar Jurnalı** №1. dekabr 2018, s.199-200.

halına salan və türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq düsturunu irəli sürən Əli bəy Hüseynzadə yeni dünya düzəndində tək Azərbaycan üçün deyil, eyni zamanda Rusiya əsarətində olan bütün türklərin dövlət qurmaq imkanlarının nəzəriyyəsinin də müəllifidir. Təsədüfi deyil ki, bu ideoloji xətt 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasına da öz töhfəsini vermiş və dövlət bayrağının rənglərində öz əksini tapmışdır.

Göründüyü kimi, türkçülük önə çıxan islamçılıq təmayüllərini öz içərisində arxa plana keçirərək, daha sonra isə görünməz edərək türk dünyasının kardinal ideoloji-siyasi-mədəni dünyagörüşü kimi öz müəyyənliyini tapır. Həmin dövrdə türkçülüğün başında duran, ona elmlik verən, türkçülük sahəsində mühüm əsərlər qələmə almış böyük sosioloq, şair və publisist Ziya Göyalp idi. Ziya Göyalp o dövr üçün türkçülüğün ideoloji əsəri olan “Türkçülüğün əsasları” kitabını yazmış, orada türkçülüğün mahiyyətini və proqramını göstərmişdir.

Ziya Göyalp Osmanlı imperiyasının çökməsini belə əsaslandırır: “...Türklər Osmanlı imperatorluğunun qurucusu ola-ola bu cəmiyyətin meydana gətirdiyi feodalizm içində müsəlman olmayan təbəələr, qul durumuna düşdülər. Eyni zamanda ömürlərini toplum üçün əsgər və jandarm vəzifələrini icra etməklə keçirdiklərinə görə maarif və iqtisadiyyat baxımından yüksəlməyə vaxt tapa bilmədilər. Digər xalqlar Osmanlı toplumundan bilikli, mədəni və varlı halda ayrılarkən, zavallı türklərin əllərində qırıq qılıncla, əski xışdan başqa bir miras qalmamışdı... Amma İngilis imperiyası millət anlamını tez başa düşdü və siyasi mərkəzlərində idarəçiliyi Anqlosakslardan başqa heç kimə yer vermədilər. Aralarında isə milli olmayan düşüncəyə sahib insanlar yox idi. Ölkə sanki, yenə keçmişdəki kimi, yalnız ingilislərdən ibarətmiş kimi ingilis mənafeyi və ingilis ideologiyası baxımından idarə olundu. Daha sonralar Amerika, Hindistan, Güney Afrika, Misir və Avstraliya kimi müstəmləkələrə və koloniyalara malik oldular. Ancaq yenə də parlament daim ingilis parlamenti, hökumət anqlo-saks hökuməti olaraq qaldı. İngilis milləti getdikcə böyüyən bu siyasi topluluq içində öz mənliliyini bir an da olsun, unutmadı. Bax, ingilis millətinin yüzillərdən bəri dünya siyasətində hökmran olmasının səbəbi budur”.²⁷

Onun nəzəri fikirlərinə görə “Turan” bəzilərinin zənn etdiyi kimi, türklər ilə yanaşı monqolları, tunqusları, fin-uqorları və macarları da içinə alan qövmlər qarışığı – xəlitası deyildir. Bu gün elmi baxımdan sübut olunmuş bir gerçək – həqiqət varsa, o da türkcə danışan Yakut, Qırğız, Özbək, Qırpaq, Tatar və Oğuz kimi türk boylarının dil və gələnek (ənənə) baxımından bir qövm birliliyinə malik olmasıdır. Yəni “Turan” sözü “turlar”, yəni “türklər” demək olduğu üçün, yalnız türkləri içinə alan bir toplumun adıdır. Ziya Göyalp böyük ideoloq kimi gələcəyi görür və inanırdı ki, bütün türklər yaxın bir zamanda bu ad altında birləşəcəklər. Ancaq tatarlar, özbəklər, qırğızlar və başqaları ayrı mədəniyyətlər ilə ortaya çıxdıqları zaman, ayrı-ayrı millətlər halını alacaqlar və buna görə də yalnız öz adları ilə anılacaqlar. O zaman bütün bu əski qohumları gələcəkdə bir topluluq halında birləşdirən ortağ bir ada ehtiyac duyulacaqdır. Bu ortak isim “Türk birliyi – Turan” kəlməsidir.

²⁷ Ziya Göyalp. **Türkçülüğün əsasları**. Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2010, s.76-77.

Türk dövlətlərinin yeni birlik modeli

Göründüyü kimi Əhməd bəy Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp və bu kimi bir çox ziyalıların fəaliyyəti türkçülük ideyasını müasir kontekstdə ideoloji səviyyəyə çatdırdı. Lakin sovet dövründə bu ideyalar sıxışdırıldı və türk xalqları bir-birindən təcrid edildi. Müstəqillikdən sonra bu ideya yenidən aktuallaşdı. XX əsrin 90-cı illərində müstəqillik əldə etdikdən sonra türk xalqları və türkdilli ölkələr arasında əməkdaşlığın bir çox sahələrində – ilk növbədə ortaq mədəniyyətin, adət-ənənələrin, tarixin, milli mənəvi dəyərlərin bərpası istiqamətində bir sıra müsbət addımlar atılmış, bu isə gələcək əlaqələr üçün perspektivlər açmışdır. Yaranmış yeni tarixi şərait onların eyni kökdən olan müştərək mədəniyyət və incəsənətinin vahid təşkilatının meydana çıxmasına imkan yaratdı. Bu istiqamətdə 1992-ci ilin iyun ayında İstanbul şəhərində 6 ölkənin mədəniyyət nazirləri tərəfindən bünövrəsi qoyulan Türkdilli Ölkələrin Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurası (TÜRKSÖY) mühüm rol oynayır. Türk mədəniyyəti və incəsənətinin inkişafı və tanınması üçün nəzərdə tutulan bu beynəlxalq təşkilat Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyətinin birgə təşəbbüsü ilə 1992-ci ildə İstanbul və Bakı şəhərlərində keçirilmiş Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkiyə, həmçinin Türkmənistan respublikaları mədəniyyət nazirlərinin görüşlərinin gedişində əldə edilmiş razılaşmalar əsasında yaradılmışdır. Təşkilatın yaradılması və fəaliyyət prinsipləri haqqında müqavilə həmin ölkələrin mədəniyyət nazirləri tərəfindən 1993-cü il iyulun 12-də Qazaxıstan Respublikasının keçmiş paytaxtı Almatı şəhərində imzalanmışdır.²⁸ TÜRKSÖY-un tərkibinə 6 üzv və 8 müşahidəçi ölkə daxildir.

28 oktyabr 1992-ci ildə keçirilən Ankara görüşü Türk Respublikaları arasında ən ciddi və əhatəli toplantı kimi yadda qalmışdır. Belə ki, həmin il Türkiyə Prezidenti Turqut Özal Azərbaycan Prezidenti Əbülfəz Elçibəyi, Kazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayevi, Özbəkistan Prezidenti İslam Kərimovu, Türkmənistan Prezidenti Saparmurat Niyazovu və Qırğızıstan Prezidenti Əsgər Akayevi Ankaraya işgüzar səfərə dəvət etmişdir. Qardaş dövlət başçıları 29 oktyabrda Cümhuriyyət Bayramı tədbirində iştirak etmiş, 30-31 oktyabr tarixlərində isə geniş tərkibdə fikir mübadiləsi aparmışlar. Prezidentlərin çıxışlarında ən maraqlısı N.Nazarbayevin söylədikləri idi. "Dostlar, burada biz hər bir qardaşlıqdan bəhs edirik və bunun davamını istəyirik. Amma bu qardaşlığı bizim balalarımız (övladlarımız-gənclərimiz) necə anlayıb həyata keçirəcəklər? Balalarımızın qardaşlığını inkişaf etdirmək üçün ortaq tariximizi, ortaq ədəbiyyatımızı, ortaq dilimizi və ortaq lüğətimizi hazırlayıb bunları məktəblərdə öyrətməliyik. O zaman bu qardaşlıq davam edər". Çıxışlara qoşulan İslam Kərimov isə "ortaq əlifbamızı da hazırlamalıyıq, onu da bu layihəyə salaq ki, birliyimiz tam olsun" söyləmiş və bu təklif də alqışlarla qəbul edilmişdir.²⁹ 1992-ci ilin 31 oktyabrında qəbul edilmiş

²⁸ Kamil Muxtarov. Azərbaycan Respublikası və Türksöy. (Elm, Ədəbiyyat, Mədəniyyət, Sənət jurnalı) <http://www.onerjurnali.narod.ru>. N-01 (02) 2002. 23.05.2025.

²⁹ Mehmet Saray. **Türk dünyasında birliğin kurulması şart.** İstanbul, "Boğaziçi yayınları A.Ş.", 1.Baskı, 2021, Haziran, s.88-89.

Ankara bəyannaməsi bütün türk dünyasına yeni perspektivlər təqdim etdi. Görüş zamanı Avrasiyada sülh, təhlükəsizlik, sabitlik və inkişafa birlikdə qoşulma arzu və iradəsini ifadə edərək ölkələrini maraqlandıran məsələlər, orta qüsuslar, regional və beynəlxalq problemlər haqqında fikir mübadiləsində olmuşlar.³⁰

Həmin dövrdə yaranan bir sıra səbəblər türkdilli dövlət rəhbərlərinin bir yerdə toplanması zərurətini meydana çıxardı. Bu məqsədlə 1992-ci ildə Türkiyənin Baş naziri Süleyman Dəmirəl Azərbaycana və Mərkəzi Asiyanın türk dövlətlərinə səfəri zamanı türk dövlətləri rəhbərlərinin iştirakı ilə Zirvə toplantıları keçirmək təşəbbüsü ilə çıxış etmişdi. İlk toplantı 1992-ci il 30-31 oktyabrda Ankarada, ikinci toplantı 1994-cü il 19 oktyabrda İstanbulda, üçüncü toplantı 1995-ci il 28 avqustda Bışkekdə, dördüncü toplantı 1996-cı il 21-22 oktyabrda Daşkənddə, beşinci toplantı 1998-ci il 9 iyunda Astanada, altıncı toplantı 2000-ci il 8 apreldə Bakıda, yeddinci toplantı 2001-ci il 26-27 apreldə İstanbulda keçirilmişdir.³¹ 2002-ci ildə Aşqabadda keçirilmiş VIII Zirvə görüşündə dövlət başçıları 19 maddədən ibarət bəyannamə imzalamışlar. Türkdilli ölkələr arasında əlaqələrin ən yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsi məqsədi daşıyan zirvə toplantıları 1992-2010-cu illərdə davam etmiş və 10 zirvə görüşü keçirilmişdir.

2010-cu il sentyabrın 15-16-da İstanbulda keçirilən Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçılarının X Zirvə Görüşündən sonra “Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası” rəsmi olaraq “Türk Şurası”nın yaradılmasını elan etdi. Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının 2009-cu ilin 3 oktyabr tarixində Naxçıvan şəhərində keçirilən Zirvə Görüşündə imzalanmış Naxçıvan Sazişinə əsasən 2012-ci ilin 1 noyabr tarixində Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası (TDƏŞ) yaradılıb. Türk Şurasının 2018-ci ildə keçirilən VI Zirvə toplantısında Macarıstan müşahidəçi üzv kimi qəbul edilib. 2019-cu ildə Bakıda keçirilən VII sammitdə Özbəkistan Şurasının tamhüquqlü üzvü olub. Təşkilatın mənzil-qərargahı Türkiyənin İstanbul şəhərində yerləşir. Türk Şurasının loqosu və bayrağı 22 avqust 2012-ci ildə Bışkekdə keçirilən II Zirvə Toplantısı çərçivəsində Xarici İşlər Nazirləri Şurasının II Toplantısı öncəsi keçirilən mətbuat konfransında ictimaiyyətə təqdim edilib. Loqo və bayraq üzv dövlətlərin milli bayraqlarının elementlərini ehtiva edir. O, Azərbaycan Respublikası bayrağının ulduzundan, Qazaxıstan Respublikası bayrağının mavi rəngindən, Qırğız Respublikası bayrağının günəşindən və Türkiyə Respublikası bayrağının ayparasından ibarətdir. Şuranın həmçinin TÜRKSÖY, TÜRKPFA (Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası), Türk İş Dünyası Şurası, Türk Akademiyası, Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, Türk Şurasının Birgə Ticarət və Sənaye Palatası kimi əlaqəli qurumları var. Şura həmçinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (UNDP), Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT), İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) və Ümumdünya Gömrük Təşkilatı (ÜGT) kimi bir çox mühüm beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir.

³⁰ Mehmet Saray. **Azərbaycan Türkleri tarihi**. İstanbul, “Nesil matbaası” 1993, s.145-146.

³¹ Sevinc Ruinten. **Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri)**. Bakı, “Adiloğlu”, 2005, s.157-158.

2021-ci il noyabrın 12-də İstanbulda Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın ev sahibliyi ilə Demokratiya və Azadlıqlar Adasında “Rəqəmsal dövrdə yaşıl texnologiyalar və ağıllı şəhərlər” mövzusunda keçirilən VIII Zirvə Toplantısı bir çox əlamətdar görüşlərlə yadda qalmışdır. Sədrliyin Azərbaycanadan Türkiyəyə keçdiyi sammitdə Şuranın adı dəyişdirilərək “Türk Dövlətləri Təşkilatı” adlandırılıb. Təşkilatın gələcək perspektivlərinin müəyyən olunduğu “Türk Dünyası 2040 Baxış Sənədi”nin qəbul edildiyi sammitdə Türkmənistan müşahidəçi üzv olub.

Bütün bunlar üzv dövlətlərin uğurlu gələcəyi üçün ümidlər doğurur. Əvvəlcə statistik rəqəmlərin dilindən istifadə edərək məsələnin şəklini çəkməyə çalışaq. Türkiyə: Əhali 84 milyon, ərazisi 783 562 km², ÜDM 810 milyard. dollar, Azərbaycan: Əhali 10,1 milyon, ərazisi 86600 km², ÜDM 54,6 milyard. dollar, Qazaxıstan: Əhali 19,1 milyon, ərazisi 2724900 km², ÜDM 202,9 milyard. dollar, Türkmənistan: Əhali 6,1 milyon, ərazisi 488100 km², ÜDM 40,8 milyard. dollar, Özbəkistan: Əhali 36,9 milyon, ərazisi 448978 km², ÜDM 69,2 milyard. dollar, Qırğızıstan: Əhali 6,5 milyon, ərazisi 199,951 km², ÜDM 29,5 milyard. dollar (qeyd: rəqəmlər 2021-ci ilə aiddir). Ümumiləşdirsək, Türk Dövlətləri Birliyinə daxil olan ölkələrin ümumi ərazisi 4 milyon 731 min 213 km², əhalisi 162 milyon. 700 min nəfər və ÜDM 1 trilyon. 207 milyard. dollar. Göründüyü kimi bura çox böyük ərazidir, böyük bazardır. Ölkələrin təbii sərvətlərini və əlverişli coğrafi mövqelərini nəzərə alsaq, dünya geosiyasətində və iqtisadiyyatında mühüm rol oynamaq üçün bütün imkanlara malik bir birlikdir. Bu birliyi etnik mənsubiyyət və ümumi dil əsasında qurmaq cəhdi bəziləri tərəfindən keçmişin yadigarları kimi ələ salınır.

Qeyd edək ki, hələ XIX-XX əsrlərdə dünyada baş verən ideoloji savaqlar nəticəsində yeni ideoloji düşüncə tərzini yaransa da, mövcud türk dövlətləri (Türkiyə istisna olmaqla) bu prosesdən kənarda qalmışdır. Çünki onlar Rusiya imperiyasının (sonralar Sovet İttifaqının) tərkibində idilər. Əgər bu gün türk dövlətlərində qurulmuş ideologiyalar, məsələn, “sol”, “sağ”, “liberal”, “millətçi” hərəkatlar olsaydı, onlar ölkələr arasında təməl prinsiplər əsasında öz birliklərini, münasibətlərini qurardılar. Bütün bunlar əskikdir. Ona görə də ilkin mərhələdə mədəniyyətə, dilə, etnik kimliyə əsaslanan münasibətlərin qurulması təbiidir. Alternativ kimi yalnız dini birlik kimliyi ilə əsaslandırmaq ola bilər ki, bu da daha zərərli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Lakin din münasibətlərin yalnız bir komponenti kimi əhəmiyyət kəsb edə bilər. Məsələ ondadır ki, hazırda dünyada dil birliyi əsasında qurulan və fəaliyyət göstərən formatlar var. Məsələn, fransız dilinə əsaslanan “Francophonie” (l'Organisation internationale de la Francophonie (OIF)) təşkilatını göstərə bilərik. Təşkilat 54 ölkəni əhatə edir. Bu təşkilatda Fransa Parlament Assambleyası (APF), Fransızdilli Ölkələrin Universitetləri Assosiasiyası (AUF), Fransızdilli Şəhərlərin Merləri Assosiasiyası (AIMF) və hətta özünün televiziya şəbəkəsi (TV5Monde) fəaliyyət göstərir. Onların təcrübəsindən yararlanmaq pis olmaz.

Göründüyü kimi, türkdilli dövlət başçılarının iştirakı ilə keçirilən sammitlərin dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında mühüm əhəmiyyəti olmuş və bu proseslər davam etməkdədir. Bu toplantılarda türk dövlətləri arasında mövcud əlaqələrin və əməkdaşlığın vəziyyəti nəzərdən keçirilir, regional və beynəlxalq prob-

lemlər barəsində fikir mübadiləsi aparılır. Artıq bunun real nəticələri də görünür. Belə ki, 24 iyun 2022-ci ildə Beynəlxalq Türk Akademiyasının Elmi Şurasının Nur-Sultanda keçirilən növbəti 5-ci iclasında “Ortaq Türk tarixi”, “Ortaq Türk ədəbiyyatı” və “Türk dünyasının coğrafiyası” dərslərinin mətni və proqramı üzv ölkələrin nazirləri və təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən təsdiq olunub və müvafiq protokol imzalanıb. “Ortaq Türk tarixi” dərsləri 7 bölmədən ibarətdir və XV əsrə qədər türk xalqlarının tarixini özündə əks etdirir. “Türk dünyası coğrafiyası” dərslərinin məzmunu bütövlükdə türk dünyasının coğrafi mənzərəsinin, türklərin coğrafi anlayış və ideyalarının öyrənilməsinə yönəlib. “Ortaq Türk ədəbiyyatı” dərsləri isə şagirdlərdə ortaqlıq düşüncə və mədəni dəyərlər haqqında təsəvvür yaratmaq məqsədi daşıyır. V Elmi Şurada qəbul edilmiş yekun protokola uyğun olaraq, tərəflər dərslərin proqram və mətnlərini təsdiqləyir, onların öz ölkələrinin orta təhsil müəssisələrində tədrisini təmin edir və dərslərin təbliği məqsədilə müxtəlif tədbirlər təşkil etməyi üzərlərinə götürürlər.³²

Dünyada baş verən son proseslər göstərir ki, dünya nizamını tənzimləyən köhnə formatlar artıq işləmir və yeniləri hələ qurulmayıb. Beynəlxalq hüququn kağız üzərində qalması, güclülərin haqlı, gücsülərin isə əksər hallarda haqsız hesab edilməsi, bütün bunlar onu göstərir ki, “yeni nizam”ın qayda-qanunları müəyyənləşəcək. Sual olunur, Türk Dövlətləri Təşkilatı yeni dünya düzəninə qurulmasında təşkilat kimi təmsil olunacaqmı? Bu baxımdan ən böyük məsuliyyət Türkiyənin üzərinə düşür. Türkiyə həm də İslam dünyasının lideri olmağa çalışır. Hesab edirik ki, təşkilatın lider dövləti olan Türkiyə enerjisini heç vaxt mümkün olmayacaq bir İslam birliyinə sərf etmək əvəzinə, bütün potensialını TDT daxilində birləşdirərək yeni bir güc mərkəzi yaratmalıdır. Çünki TDT 4,7 milyon km² ərazisi, 163 milyon əhalisi, etnik və dini bağları olan təbii müttəfiq təşkilatdır. Bu təşkilat dünyada yeganə təşkilatdır ki, “Türk NATO-su” yarada və bütün dünyanın hesablaşacağı bir güc mərkəzinə çevrilə bilər. Bu qaçırılmaması lazım olan bir fürsətdir. Əks halda, digər güc mərkəzləri (Rusiya, Çin, Qərb) TDT üzvlərini öz orbitlərinə çəkməyə çalışacaqlar. Buraya 3-4 aprel 2025-ci il tarixlərində Özbəkistanın Səmərqənd şəhərində keçirilən birinci Aİ-Mərkəzi Asiya Zirvə Toplantısı çərçivəsində Orta Asiya respublikaları ilə Avropa İttifaqı arasında strateji tərəfdaşlıq sazişi də əlavə edilə bilər.³³ Zirvə Toplantısı çərçivəsində Aİ və Mərkəzi Asiya ölkələri münasibətlərini “strateji tərəfdaşlıq” səviyyəsinə qaldırmaqla uzunmüddətli əməkdaşlığa dair öhdəlik götürüblər. Bu çərçivədə 12 milyard avroluq investisiya paketi nəzərdə tutulub. Razılaşma həmçinin Rusiya-Ukrayna müharibəsindən sonra Aİ-nin enerji və ticarətdə Rusiyadan asılılığını azaltmağı hədəfləyir. Bundan əlavə, Çinin Mərkəzi Asiyada artan nüfuzuna qarşı alternativ tərəfdaşlıq yaratmaq məqsədi daşıyır. Sammitdən əvvəl Qazaxıstan, Özbəkistan və Türkmənistan Kipr Respublikasına səfirlər təyin etməklə BMT-nin 541 və 550 sayılı qə-

³² Türk dünyası ilə bağlı dərslərlər qəbul edildi. 24 İyun 20:34. <https://teleqraf.com/news/toplum/331713.html>, 12.05.2025.

³³ Özbəkistan'da Birinci Avropa Birliyi-Orta Asya Zirvesi başladı. Güncelleme:04.04.2025 <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/>, 20.05.2025.

namələrinə sadıqlıqlarını təsdiqləyiblər. Bu addım Kipr probleminin həlli istiqamətində Aİ ilə münasibətlərdə konsensusu əks etdirir. Türkiyənin sammitdə iştirak etməməsi və Aİ-nin Orta Asiya ilə birbaşa əlaqələr qurmaq strategiyası Ankaranın bölgədəki təsirini sual altına qoyur. Xüsusən də TDT-yə üzv ölkələrin Aİ ilə yaxınlaşması Türkiyənin Kipr siyasətinə zidd mənzərə yaradıb. Həmçinin Aİ-nin bu əməkdaşlığa Türkiyəni daxil etməməsi enerji dəhlizləri və lojistika layihələri (məsələn, Transxəzər xətti) üzrə potensial əməkdaşlıq imkanlarını da məhdudlaşdırıb. Lakin sonrakı proseslər göstərdi ki, bütün bunlar ehtimal olaraq qalacaq. Belə ki, Azərbaycanın ev sahibliyi ilə 6-7 oktyabr 2025-ci il tarixində Qəbələ şəhərində “Regional Sülh və Təhlükəsizlik” mövzusunda Türk Dövlətləri Təşkilatının XII Zirvə Toplantısı keçirilmişdir.³⁴[29]. Zirvə sonunda dövlət başçıları 121 bənddən ibarət Qəbələ Bəyannaməsini qəbul etdilər.

Bu Zirvə görüşü ilə türk dövlətləri yalnız mədəni-tarixi bağlarla deyil, konkret iqtisadi, nəqliyyat, təhlükəsizlik sahələrində də birlik nümayiş etdirdilər. Bu dəyişikliklər regionda baş verən hadisələr fonunda təbii və zəruridir. Cənubi Qafqazda yaranmış yeni reallıqlar, Orta Asiya dövlətlərinin təhlükəsizlik çağırışları, qlobal güclərin rəqabəti türk ölkələrini daha sıx koordinasiyaya sövq edir. Qəbələ görüşünün əsas əhəmiyyəti ondadır ki, Türk dünyası ilk dəfə sülh və təhlükəsizlik kimi həssas mövzunu açıq şəkildə müzakirə etməyə başlayır. Bu tədbiri həm də Türk dünyasının bir ideyadan real siyasi gücə çevrilməsi yolunda atılmış növbəti addım kimi də hesab etmək olar. Qısaca desək, türk dövlətləri 2025-ci il TDT-nin Qəbələ Zirvəsində əməkdaşlığı yeni mərhələyə qaldırmaqla “TDT+” formatı təsis edildi, Türkmənistanı müşahidəçi statusu verildi. Bununla yanaşı TÜRKSOY-un institusional imkanlarının gücləndirilməsi və Türk Akademiyası barədə razılaşmalar imzalandı. Zirvə çərçivəsində Türkmənistan həm Türk Akademiyasına, həm də Türk Mədəniyyəti və İrsi Fonduna, Şimali Kipr Türk Respublikası (ŞKTR) isə Türk Akademiyasında müşahidəçi statusu əldə etdi və gələcək üçün konkret planlar müəyyənləşdirildi.

Beləliklə, Qəbələ Bəyannaməsində xarici siyasət sahəsində həmrəylik və birgə fəaliyyət prinsipləri – xüsusilə, Zəngəzur Dəhlizinin və Azərbaycanla Naxçıvan arasında maneəsiz keçidin təmin olunması, işğaldan azad olunmuş ərazilərin yenidən qurulmasına dəstək Azərbaycanı; Çin-Qırğızıstan-Özbəkistan dəmir yolu xəttinin yaradılması, Əfqanıstanın təhlükəsizliyinə verilən önəm Türküstanı, Kiprin türk xalqı ilə həmrəylik və onların Türk dünyasının vacib hissəsi olduğu vurğulanması ŞKTR-i, habelə Suriya məsələsində təhlükəsizlik, sabitlik və yenidənqurma işlərinə dəstək Türkiyəni razı salan məsələlər oldu.

Nəticə

Tarixin hər dövründə olduğu kimi, bu gün də türklər yeni bir sivilizasiya səyahətinin astanasındadırlar. Bu səyahətin uğuru həm keçmişin müdrikliyindən,

---

³⁴ The 12th Summit of the Organization of Turkic States Convened in Gabala. Azerbaijan. <https://www.turkicstates.org/en>, 29.10.2025.

həm də gələcəyə baxırdan asılıdır. Bütün bunları ümumiləşdirdikdən sonra gələcək səylər üçün tövsiyələrimi təqdim etmək istədim.

– Türk Dövlətləri Təşkilatının Konstitusiyasının yaradılması üzərində işə başlamaq. Avropa Birliyinin və keçmiş SSRİ-nin konstitusiyaları buna nümunə ola bilər. Xüsusilə keçmiş Sovet İttifaqının tərkibində olan türk respublikalarının bu strukturla bağlı təcrübəsi var.

– Türk Dövlətləri Təşkilatı daxilində Avropa Birliyinə bənzər ali orqanların (parlament və ayrı-ayrı komissiyalar) yaradılması.

– Birlik ölkələrinin xarici siyasətdə əlaqələndirilmiş birgə addımlar atmasını təmin etmək üçün təşkilat daxilində ayrıca bir mərkəz yaradılmalıdır.

– Üzv dövlətlərin Xüsusi Xidmət orqanları üçün TDT daxilində koordinasiya mərkəzinin yaradılması və onların qarşılıqlı şəkildə fəaliyyətlərinin təmin edilməsi.

– Üzv dövlətlər arasında mövcud və gələcəkdə yarana biləcək ikitərəfli və çoxtərəfli mübahisələrin, problemlərin həlli üçün təşkilatın daimi işçi orqanının yaradılması və səlahiyyətləndirilməsi.

– Üzv dövlətlərin ümumi razılığı ilə istənilən üzv dövlətin ərazisində sülhməramlı qüvvə adı altında hərbi hissənin yaradılması. Sülhməramlı qüvvələr bütün üzv dövlətlərin hərbi qulluqçularından ibarət olmalıdır.

– Təşkilat və yuxarıda qeyd olunan qurumlar müəyyən elitalarla əlaqəli şəxslər tərəfindən deyil, Türk Birliyinə əhəmiyyətli töhfələr vermiş və müvafiq olaraq təlim və təhsil almış elitalar tərəfindən idarə olunmalıdır. Belə bir elitanın yaradılması səyləri bütün üzv ölkələrdə (xüsusən də Orta Asiyada) davam etdirilməlidir.

– Ən əsası, birlik ölkələrinin iqtisadiyyatına qarşılıqlı investisiyalar gecikmədən artırılmalı və genişləndirilməlidir (birliyin qarşılıqlı iqtisadi investisiyaları üçün orta q fond yaradıla bilər).

– Qarşılıqlı ünsiyyətdə üzv ölkələrin xalqları arasında daha yaxşı anlaşmanı təmin etmək üçün hər bir ölkənin orta məktəblərində digər dillərlə yanaşı (məs. rus, ingilis və s.) Türkiyə türkcəsində dərslər saatları gecikmədən tədris edilməlidir. Düşünürəm ki, türk dövlətlərinin rəsmiləri qarşılıqlı rəsmi görüşlərində rus dilindən deyil, türk dilindən orta dil kimi istifadə etmələri nümunə olardı.

– Türk dövlətləri arasında qarşılıqlı münasibətlərdə, xüsusən də idman və musiqi sahəsində çempionatlar və musiqi yarışları təşkil etmək üçün xüsusi bir mərkəzin yaradılması.

– Türk Birliyi Təşkilatının qətiyyətlə qeyri-türklərə yönəlmədiyini və təşkilat daxilindəki bütün etnik qrupların türklərlə eyni hüquq və vəzifələrə malik olduğunu müntəzəm mətbuat və televiziya proqramlarında təbliğatını aparmaq.

Nəhayət, Türk dövlətlərinin Avrasiya məkanında yerləşməsi onların strateji kommunikasiya yollarına, enerji marşrutlarına və ticarət dəhlizlərinə nəzarət imkanlarını artırır. Bu isə Türk dünyasının həm Şərqi-Qərbi, həm də Şimal-Cənub istiqamətlərində körpü rolunu daha da gücləndirir. Nəticə etibarilə, Türk dövlətlərinin yeni birlik modeli tək-cə integrasiya ideyası deyil, eyni zamanda müasir beynəlxalq sistemdə türk dövlətlərinin suverenliyini, təhlükəsizliyini və dayanıqlı inkişafını təmin edən çoxşaxəli bir konsepsiyadır. Tarixi köklərə əsaslanan, amma müasir

geosiyasi reallıqlara uyğunlaşdırılan bu model türk dünyasının gələcək qlobal təsir gücünü müəyyənləşdirən strateji istiqamət kimi qiymətləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Acı, Murad. **Türk və dünya: munis tariximiz**. Bakı, “Bakı Slavyan Universiteti”, 2006, 255 s.
2. Ələkbərli, Faiq. Əli bəy Hüseynzadənin dünyagörüşündə türkçülüyn və islamçılığın nəzəri-fəlsəfi əsasları. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu. **Dini Araşdırmalar Jurnalı** №1, dekabr 2018. 304 s.
3. Çiğ, Muazzez İlmiye. Sumer ve Türkler (Makaleler). Туркестанская Библиотека - www.turklib.ru – **Turkistan Library**, 1027 s. 25.05.2025.
4. Díaz-Montexano, Georgeos. İber yarımadasında antik türk yazıtları, Epigrafi Topluluğu Vitalitius Üyesi, James Cameron ve National Geographic için Tarihi-Bilimsel Atlantoloji Danışmanı, <http://www.turkbilimi.com>, 15.05.2025.
5. Feyziyev, Cavanşir. **Türk dünyası: 5 kitabda. Birinci kitab: Türk sivilizasiyasının təməl dəyərləri**. Bakı, “Mütərcim”, 2017, 280 s.
6. Göyalp, Ziya. **Türkçülüyn əsasları**. Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2010, 208 s.
7. Hüseynoğlu, Kamil. **Qədim Turan: Mifdən tarixə doğru**. Bakı, “MBM”, 2006, 120 s.
8. İbrahimov, Mahir. Xəzər regionunda cərəyan edən hadisələrin tarixi-siyasi təhlili yeni dünya düzəninə formalaşması kontekstində. **Azərbaycan tarixşünaslığı Elmi əsərlər**, 2021, №1 (82).
9. Kafesoğlu, İbrahim. **Türk Milliyətçiliğinin Meseleləri**. MEB Devlet Kitapları, 1000 Temel Eser – Yayın №22, Birinci Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, 284 s.
10. Kramer, Samuel İoan. **Sumer mitolojisi. İÖ üçüncü bin yıldaki tinsel ve edebi gelişim üstüne bir çalışma**. Çeviren: Hamide Koyukan. İstanbul, “Kabalıcı Yayınevi”, 1999, 218 s.
11. Qaraoğlu, Fazıl. **Türk millətinin tarixi, qurduğu dövlətlər və ataları**. Bakı, “Nurlar” yayınevi, 2007, 383 s.
12. Mədətoğlu (Qasımlı), Aydın. **Türklər (Tarixi öçerklər)**. Bakı, “El” nəşriyyatı, 2012, 545 s. (Вах: Чайлд Гордон. **Древнейший Восток в свете новых раскопок**. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1956, с.252-256. Сетон Ллойд. **Реки-близнецы**. Москва-1972, с.16).
13. Mədətoğlu (Qasımlı), Aydın. Amerika Maya türkləri; tarixdə və bu gün. <http://www.turkbilimi.com>. Müraciət tarixi: 19.05.2025.
14. Muxtarova, Əsməd. **Türk xalqlarının tarixi (Qədim dövr və orta əsrlər)**. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2013, 446 s.
15. Muxtarov, Kamil. Azərbaycan Respublikası və Türksoy. (Elm, Ədəbiyyat, Mədəniyyət, Sənət jurnalı) N-01 (02) 2002. <http://www.onerjurnali.narod.ru>. 23.05.2025.

16. Mustafazadə, Tofiq. **Ümumi tarix (Ən qədim zamanlardan XVIII əsrin sonunadək)**. Bakı, “İqtisad Universiteti nəşriyyatı”, 2009, 1152 s.
17. Özbekistan'da Birinci Avropa Birliyi-Orta Asya Zirvesi başladı. Güncelleme:04.04.2025. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/20.05.2025>.
18. Paul Roux, Jean. **Histoire Des Turcs – Deux mille ans du Pacifique a la Mediterranee. Librairie Arthème Fayard, 1984-2000. Türklerin Tarihi – Pasifikten Akdenize İki Bin Yıl**. İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2004, Beşinci Basım: Nisan 2008, 562 s.
19. Ruinten, Sevinc. **Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri)**. Bakı, “Adiloğlu”, 2005, 236 s.
20. Saray, Mehmet. **Azerbaycan Türkleri tarihi**. İstanbul, “Nesil matbaası” 1993, 154 s.
21. Saray, Mehmet. **Türk dünyasında birliğin kurulması şart**. İstanbul, “Boğaziçi yayınları A.Ş.”, 1.Baskı, 2021, Haziran, 312 s.
22. Suleymenov, Oljas. **Az-Ya**. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. Bakı, 2007, 272 s.
23. Şimşir, Sebahattin. Eski Türklerde milliyetçilik. **Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**. Yıl / Years: 8, Sayı / Number: 16, Konya – 2013 – Yaz, s.229.
24. Şirvani, Ədilli. **Milli məfkurəmiz: Türkçülük, Çağdaşlıq, İslam**. Bakı, “Elm və təhsil” – 2013, 288 s.
25. Türk dünyası ilə bağlı dərslilər qəbul edildi. 24 İyun 20:34. <https://teleqraf.com/news/toplum/331713.html>, 12.05.2025.
26. Бартольд, Василий Владимирович. **Мусульманский мир. Ислам. Энциклопедия культуры и искусства**. Москва: Эксмо, 2010, 510 с.
27. Parbolo, Simo. **Etymological Dictionary of the Sumerian Language**. Part I. Lake Winona: Eisenbrauns. Distributed by Penn State University Press for Neo-Assyrian Text Corpus Project, 2016, 977 p., ISBN: 978-952-10-9492-7.
28. **The Sumerian World**. Edited by Harriet Crawford. First published 2013 by Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN Simultaneously published in the USA and Canada by Routledge 711 Third Avenue, New York, NY, 10017. 659 p.
29. The 12th Summit of the Organization of Turkic States Convened in Gabala, Azerbaijan. <https://www.turkicstates.org/en>, 29.10.2025.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

İbrahimov Mahir Nadir oğlu – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.

İbrahimov Mahir Nadir – Doctor of Philosophy in History, Associate Professor. A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology ANAS. Azerbaijan, Baku.

MƏNBƏŞÜNASLIQ

SOURCE STUDIES

UOT: 930.25

NİZAMİ GƏNCƏVINİN 800 İLLİK YUBİLEY TƏDBİRİ:
ŞƏXSİ ARXIV MATERIALLARI ƏSASINDA TƏHLİL

©2025

ORUC QULİYEV*

Mərkəzi Elmi Kitabxananın direktor müavini,
Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı
ORCID: 0009-0004-8463-4517 e-mail: oruj_guliev@mail.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2025.1.141>

Xülasə:

Məqalədə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illik yubileyinin SSRİ miqyasında qeyd edilməsi ilə bağlı AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondunda mühafizə olunan materiallar tədqiqata cəlb olunub. Xalq şairi Səməd Vurğun və dünya şöhrətli bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin şəxsi arxivindəki sənədlər 1929-1947-ci illərdə Nizaminin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi, tədqiqi və dünyada tanınması, dahi sənətkarın bədii obrazının yaradılması, "Xəmsə" motivləri əsasında musiqi əsərlərinin yazılması və s. ilə bağlı icra olunan işlərin ümumi mənzərəsini görmək baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu sənəd-informasiya resursunun təhlili və tarixi-xronoloji baxımdan tədqiqi həmin yubileyin qeyd edilməsinin xalqımız üçün necə böyük önəm daşdığını və Azərbaycan mədəniyyətinin öndə gedən simalarının bu prosesə necə məsuliyyətlə yanaşdığını söyləməyə imkan verir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, şəxsi arxiv materialları, 800 illik yubiley tədbirləri

NİZAMİ GANJAVI'S 800TH ANNIVERSARY:
ANALYSIS BASED ON PERSONAL ARCHIVE MATERIALS

©2025

ORUJ GULİYEV*

Deputy Director of the Central Scientific Library,
PhD student at the Institute of Manuscripts
named after Muhammad Fuzuli of ANAS
ORCID: 0009-0004-8463-4517 e-mail: oruj_guliev@mail.ru

Abstract:

The article examines materials preserved in the personal archival collection of the Muhammad Fuzuli Institute of Manuscripts of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, related to the celebration of the 800th anniversary of the birth of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi on the scale of the USSR. Documents from

the personal archives of the national poet Samed Vurghun and the world-famous composer Uzeyir Hajibeyli are of particular importance for understanding the overall picture of the work carried out between 1929 and 1947: the translation and study of Nizami's works into the Azerbaijani language, the promotion of his legacy worldwide, the creation of an artistic image of the great master, the composition of musical works based on the motifs of the Khamsa, and other related activities. The analysis of this documentary and informational resource and its historical-chronological study allow us to conclude how important this anniversary celebration was for our people and how responsibly the leading figures of Azerbaijani culture approached this process.

Keywords: *Nizami Ganjavi, personal archive materials, 800th anniversary events*

800-ЛЕТИЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ:
АНАЛИЗ НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ЛИЧНОГО АРХИВА

©2025

ОРУДЖ ГУЛИЕВ*

Заместитель директора Центральной научной библиотеки,
Докторант Института рукописей имени Мухаммеда Фузули
имени Мухаммеда Фузули НАНА
ORCID: 0009-0004-8463-4517 e-mail: oruj_guliev@mail.ru

Резюме:

В статье исследуются материалы, хранящиеся в личном архивном фонде Института рукописей имени Мухаммеда Фузули НАНА, связанные с празднованием в масштабах СССР 800-летнего юбилея со дня рождения великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви. Документы из личных архивов народного поэта Самеда Вургуна и всемирно известного композитора Узеира Гаджибейли имеют особое значение для понимания общей картины работ, выполнявшихся в 1929–1947 годах по переводу и исследованию произведений Низами на азербайджанский язык, популяризации его наследия в мире, созданию художественного образа великого мастера, написанию музыкальных произведений на мотивы «Хамсе» и другим связанным с этим направлениям. Анализ этого документально-информационного ресурса и его исследование в историко-хронологическом аспекте позволяют сделать вывод о том, какое большое значение имело празднование юбилея для нашего народа и с какой ответственностью ведущие деятели азербайджанской культуры подошли к этому процессу.

Ключевые слова: *Низами Гянджеви, материалы личного архива, мероприятия, посвященные 800-летию юбилею*

Giriş

ÜİK(b)P-nın birinci katibi İosif Stalin 1939-cu ildə “Milli ədəbiyyatların inkişafı haqqında” məruzəsində dahi şair Nizami Gəncəvini Azərbaycan xalqının böyük oğlu kimi qeyd etdi. Elə həmin ilin 3 aprel tarixində ölkənin əsas mətbu orqanı olan “Pravda” qəzetində “Nizami Gəncəvi irsinin təbliğ və tədqiqinin vacibliyi haqqında” qərar dərc edildi.¹ Bu isə Nizami Gəncəvinin yubileyinin ümumittifaq səviyyəsində qeyd olunması demək idi və Azərbaycan ziyalıları qarşısında böyük məsuliyyət qoyurdu.

“Ədəbiyyat qəzeti”nin 10 mart 1939-cu il tarixli sayında Moskvada “Nizaminin 800 illik yubileyinin keçirilməsi üzrə Ümumittifaq komitəsi”nin yaradıldığı bildirilirdi. Elə həmin ilin 23 fevral tarixində də bu komitənin ilk iclası keçirilmişdi.²

“Pravda” qəzetinin 3 aprel 1939-cu il tarixli sayında “Ümumittifaq Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının XVIII Qurultayının nəticələri haqqında” məlumat dərc edildi. Vyaçeslav Molotov qurultaydakı çıxışda söyləmişdi ki, Nizaminin yubileyinin qeyd edilməsi təkcə tarixi hadisə olmayacaq, eyni zamanda bütün SSRİ-nin əhalisinin mənəvi cəhətdən zənginləşməsi üçün bir imkan olacaqdır. Beləliklə, ölkənin ən yüksək rəhbərliyi Nizaminin 800 illik yubileyinin qeyd edilməsini öz nəzarəti altında saxlayırdı.

Göründüyü kimi, klassik mədəni irsin öyrənilməsinə qoyulan qeyri-rəsmi qadağa qismən aradan qaldırılırdısa da, siyasi senzuraya tabe idi. Belə ki, klassik milli mədəni irs yarandığı dövrün tarixi reallıqları sərhədində deyil, hakim ideologiyanın tələbləri çərçivəsində təhlilə cəlb edilmiş oldu. Nizami Gəncəvinin həyatı, dövrü, mühiti, yaradıcılığı da bu halda istisna deyildi. Azərbaycan elm və mədəniyyət xadimləri isə bunu bir fürsət kimi dəyərləndirib, Nizami və onun kimi yaradıcılığı fars dilində olan digər sənətkarlarımızın ədəbi irsini xalqımıza qaytarmağa çalışır, bu istiqamətdə mühüm işlər həyata keçirirdilər. Nəticədə Nizami yubileyi onun böyük müasirləri Xaqani, Məhsəti kimi şairlərimizin də əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi, tədqiqi və təbliği işinə yol açmış oldu.

Nizami Gəncəvinin 800 illik yubiley tədbiri: şəxsi arxiv materialları əsasında təhlil

Bu illərdə Azərbaycanda Nizaminin əsərlərinin tərcüməsi, tədqiqi və təbliği sahəsində xüsusi canlanma yaranmışdı. Bakıda Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyinin yaradılması, Nizaminin Gəncədəki məqbərəsinin bərpaı, Nizaminin obrazının bədii ədəbiyyatda da əbədiləşdirilməsi, portretinin çəkilməsi, heykəlinin ucaldılması haqqında mühüm qərarlar da bu tədbirlərin önəmli tərkib hissəsi idi.

1939-cu ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə Məmməd Səid Ordubadinin “Nizaminin dövrü və həyatı” adlı silsilə məqalələri, Həmid Araslının “Nizami və yaradıcılığı” məqaləsi dərc edilmiş, Mikayıl Rəfilinin “Nizami. Həyat və yaradıcılığı” adlı kiçik

¹ Zəhra Allahverdiyeva. **Azərbaycanda nizamişünaslığın təşəkkülü və inkişafı. XX əsrin 40-cı illəri.** Bakı: Nurlan, 2007, s.15, 223 s.

² Nizaminin yubiley komitetində. **Ədəbiyyat qəzeti**, 10 mart 1939-cu il, s.4.

həcmli monoqrafiyası işıq üzü görmüşdü. Alimlərimiz Nizamini həyatı, dövrü, mühiti, yaradıcılığı ilə bağlı mənbələri araşdırır, əsərlərini təhlil edərək dünyagörüşünü açıqlayırdılar. 1941-ci ildə Mir Cəlal Paşayevin orijinaldan nəslə tərcümə etdiyi “Yeddi gözəl” poemasını nəşri isə şairin əsərlərinin ana dilinə çevrilməsi sahəsində ilk mühüm nailiyyət idi.

1941-ci ildə Böyük Vətən müharibəsinin başlaması ilə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illik yubileyinin qeyd olunması təxirə salınsa da, yubileyə əlaqədar işlər davam etdirilmişdir. Artıq faşizm üzərində tarixi qələbədən sonra 1947-ci ildə dahi şairin yubileyi ümumittifaq səviyyəsində qeyd olunmuşdur.

Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi ilə bağlı bu və digər faktlarla əlaqədar mühüm tarixi materiallar və mötəbər sənədlər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondunda mühafizə olunur. Həmin fondda Nizamının yubiley komissiyasının üzvləri Səməd Vurğun və Üzeyir Hacıbəylinin şəxsi arxivləri bu yöndən xüsusi maraq doğurur.

Azərbaycanın ilk xalq şairi Səməd Vurğunun Əlyazmalar İnstitutunda qorunan şəxsi arxivində Nizami Gəncəvi və onun əsərlərinə dair qiymətli materiallar vardır. Qeyd edək ki, bu arxiv institutda qorunan 32 şəxsi arxiv fondu içində ən zənginidir. Həmin arxivdəki Nizami ilə bağlı materialları tədqiq edən alimlər belə qənaətə gəlir ki: “S.Vurğun Nizamini bütün bu xüsusiyyətlərinə görə [bütün insanlığın kədərini duyan, yaşayan və bu yaşantıları sözə çevirən sənətkar olduğu üçün – O.Q.] bir insan kimi öz zamanının oğlu, vətəndaşı hesab edirdisə, bir şair, düşüncə adamı kimi dünənün, bu günün, həm də sabahın mütəfəkkiri hesab edirdi. S.Vurğun bütün fəaliyyəti boyu zamanı qabaqlayan sələfinin irsinə ciddi maraq göstərmiş, istər bədii yaradıcılığında, istərsə də məqalə və məruzələrində onun poetik təfəkkürünə, ədəbi irsinin bəşəriyyəsinə ardıcıl olaraq öz münasibətini bildirmişdir. S.Vurğunun onun adını böyük ehtiramla xatırladığı lirik şeirləri (“Nizami”, “Azərbaycan” və s.), “Fərhad və Şirin” pyesinin mövzu və motivlərini Nizami yaradıcılığından götürməsi, “Leyli və Məcnun” poemasını dilimizə tərcümə etməsi dediklərimizə sübutdur”.³

273 saxlama vahidi altında saxlanan “Qara kəfən” adlı məqaləsində⁴ S.Vurğun Azərbaycan ədəbiyyatında qadın azadlığı və Nizamının yaratdığı Leyli obrazını təhlil etmişdir. Məqalədə tarixən Azərbaycan cəmiyyətində qadına verilən yüksək qiymət və Nizami irsində də bunun bədii əksi məsələsi şərh olunur: “Uzun əsrlər boyu azadlıq aşiqi olan qəhrəman xalqımız qadının insan cəmiyyətindəki böyük və şərəfli vəzifəsini daima dərk etmiş, onun qarşısında hörmətlə baş əymişdir. Buna ən gözəl dəlil, xalqımızın ictimai həyatında rast gəldiyimiz bir çox el adətləridir: “Qadın olan yerdə ağızdan pis söz çıxartmamaq iki düşmən bir-birinin üzərinə xəncər çəkdiyi vaxt, aralarına qadın düşərsə, ona hörmət üzündən hər ikisi

³ Aygün Bağırılı. Səməd Vurğunun nəzəri-estetik ideallarında Nizami Gəncəvi. **Azərbaycan qəzeti**, 7 may 2021-ci il, s.10. <https://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2021/may/744354.htm>

⁴ Qara Kəfən. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi. Fond №27, s.v.273, – 12 vərəq.

öz xəncərini saxlar ki, qadın olan yerdə qan tökülməsin”. Yaxud: “Qadın evin çırığıdır, qadın evin dirəyidir”, – kimi bir çox el məsəllərinə rast gəlirik. Bütün bunlar əməkçi xalqımızın qadınlığa olan böyük məhəbbətini ifadə edir. Azərbaycan xalqının böyük oğlu və şairi Nizami bu gözəl dünyasına sadıq qalaraq, öz əsərlərində nəcib, həssas, yüksək kamala sahib olan, azad eşqi tərənnüm edən bir çox qadın obrazları yaratmışdır. Bütün Avropa və Şərqdə məşhur olan “Leyli və Məcnun” əsəri buna şahiddir. Əsərdəki Leyli obrazı qadın əsarətinə qarşı üsyan edən, özünü azad bir məhəbbət uğrunda qurban verən, cəsur və ağıllı bir qadın obrazıdır”.⁵

S.Vurğun rus dilində qələmə alınan “Эпоха Низами” (Nizaminin dövrü)⁶ və “Бессмертная память Низами” (Nizaminin ölməz xatirəsi)⁷ adlı məqalələri də dahi şairin dövrü və mühitini araşdıran Azərbaycan tarixşünaslığı nümunələri olması baxımından maraqlıdır.

S.Vurğunun arxivindəki məktublar da müasir tariximizin bir parçası olduğu üçün diqqət çəkir. Məktublaşmadan bəlli olur ki, S.Vurğun Nizaminin əsərlərini rus dilinə tərcümə etdirmək üçün əlindən gələni etmişdir. Bunlardan biri Lipskerov Konstantinin şairə yazdığı məktubdur ki, burada “Xosrov və Şirin” əsərinin tərcüməsindən söhbət açılır.⁸

“Əzizim Səməd!

Mənim Sizdən bir xahişim var. Mühəribəyə qədər Azərnəşrlə olan müqaviləyə əsasən “Xosrov və Şirin” əsərinin 6000 sətirini tərcümə etmişdim. Bundan sonra nəşriyyat mənə yenidən müraciət edərək əsərin ikinci hissəsindən də 6000 sətir tərcümə etməyimi xahiş etdi. Lakin mühəribə başladığı üçün əlaqələr kəsildi.

Mənə elə gəlir ki, Nizami də hər hansı sifariş və mane olmadan əsərin tərcümə olunmasını istəyərdi.

Xahiş edirəm, nəşriyyatla əlaqə yaradaraq mənim əsəri tam tərcümə etməyimə yardımçı olasınız. Bertels isə redaktə işini öz üzərinə götürür.

Ola bilsin ki, Azərnəşr mənim tərcüməm və Bertelsin redaktəsi ilə Nizaminin başqa bir əsərləri ilə də maraqlansın.

Biz bir-birimizdən olduqca uzaqda yaşasaq da nəşriyyata mənimlə teleqram vasitəsilə əlaqə yaratmağı çatdırmanızı xahiş edirəm.

Mən inanıram ki, sizin fikriniz nəşriyyatın qərarında böyük rol oynayacaq.

*Dostcasına əlinizi sıxıram”.*⁹

Digər bir məktubda isə L.Konstantin şairə həmin əsərin tərcümə variantının nəşr tirajının artırılması ilə bağlı Moskva Dövlət nəşriyyatına təcili xahişnamə

⁵ Qara Kəfən. **Yenə orada, AMEA Məhəmməd Füzuli...**, s.v.273, – 12 vərəq.

⁶ Эпоха Низами. **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi.** Fond №27, s.v.164, – 1 dəftər.

⁷ Бессмертная память Низами. **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi.** Fond №27, s.v.144, – 7 vərəq.

⁸ Письмо от Липскеров Константин. **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi.** Fond №27, s.v.693, – 1 vərəq.

⁹ Письмо от Липскеров Константин. **Yenə orada, AMEA Məhəmməd Füzuli adına...**, s.v.693, – 1 vərəq.

yazmasını təklif edir.¹⁰

“Əzizim Səməd!

Vətəndaş Kotovun “Xosrov və Şirin” əsərinin 20 minlik tirajla nəşri barədə Sizə söz verməsinə baxmayaraq, kitabın nəşri 10 min tirajla başlayıb.

Bunun səbəbi isə mənə elə gəlir ki, formal olaraq planda 10 min tiraj nəzərdə tutulması və Azərbaycandan Moskva Dövlət nəşriyyatına heç bir məktubla müraciətin olunmamasıdır.

Əgər bu günlərdə Azərbaycandan məktubla müraciət ünvanlansa, hər şeyi bərpa etmək olar.

Avia-poçtun imkanlarından istifadə etmək lazımdır.

Bu məktubdan İbrahimova da yazaraq müraciət etmişəm. Siz vətəndaş Bağırovla da məsələni müzakirə edə bilərsiniz.

*Əgər bu kitabla bağlı məsələni həll etmək istəyirsinizsə, xahiş edirəm tələsin. Əlinizi sıxıram”.*¹¹

Həmçinin Səməd Vurğunun arxivində şairin irsinin onun doğma ana dilinə tərcüməsi tarixinə dair sənədlər də vardır. Nizamin “Leyli və Məcnun” əsərinin tərcüməsinin Azərbaycan SSR EA Dil və Ədəbiyyat İnstitutuna vaxtında təqdim edilməsi, Azərbaycan SSR EA Dil və Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən Abdulla Şaiqin tərcüməsi və Süleyman Rüstəmin redaktəsi ilə hazırlanan Nizaminin “İsgəndərnamə” əsərinin poetik tərcüməsinin müzakirəsi haqqında təliqələr^{12 13} bu qəbildəndir.

“Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutu Sizə təcili olaraq bildirmək istəyir ki, Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərinin tərcüməsi ilə bağlı müqavilə bağlanan gündən bu vaxta qədər 6 çap vərəqi həcmində iş təhvil verilməli idi. Lakin institut sizin tərəfinizdən heç bir məlumat ala bilməyib.

*Xahiş edirik, tərcümə işini gecikdirməyin, əks halda bu barədə Nizami Komitəsinə məlumat vermək məcburiyyətindəyik”.*¹⁴

Göründüyü kimi, S. Vurğun hər vəchlə tərcümə işinin vaxtında icrasına çalışır və prosesi öz nəzarəti altında saxlayır. Aşağıdakı məktub-elan da bunu əks etdirir: *“5 yanvar, saat gündüz 2-də Nizaminin Yubiley Komitəsi Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən Abdulla Şaiqin tərcüməsi və Süleyman Rüstəmin redaktəsi ilə hazırlanan Nizaminin “İsgəndərnamə” əsərinin poetik tərcüməsinin müzakirəsini keçirəcəkdir.*

---

¹⁰ Письмо от Липскеров Константин. **Yenə orada, AMEA Məhəmməd Füzuli adına...**, s.v.813, – 1 vərəq.

¹¹ Письмо от Липскеров Константин. **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Ölyazmalar İnstitutunun** şəxsi arxivi. Fond №27, s.v. 813, – 1 vərəq.

¹² Azərbaycan SSR EA-nın müxtəlif idarələrindən təliqələr (rus dilində). **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Ölyazmalar İnstitutunun** şəxsi arxivi. Fond №27, s.v.1117, – 15 vərəq.

¹³ “Leyli və Məcnun” əsərinin tərcüməsi haqqında. **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Ölyazmalar İnstitutunun** şəxsi arxivi. Fond №27, s.v. 1141, – 1 vərəq.

¹⁴ “Leyli və Məcnun” əsərinin tərcüməsi haqqında. **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Ölyazmalar İnstitutunun** şəxsi arxivi. Fond №27, s.v.1141, – vərəq 8.

Sizin iştirakınız vacibdir".¹⁵

Bunlardan başqa, Nizamının yubileyi ilə əlaqədar S.Vurğunun mərkəzi qəzetlərdə, radioda çıxış etməsi ilə bağlı,¹⁶ Nizami Gəncəvinin yubileyi haqqında komitə iclasının keçirilməsi haqqında¹⁷ təliqələr, Nizamının ölümünün 750 illiyi ilə bağlı Rəyasət Heyətinin 36 nömrəli iclasının protokolundan çıxarış,¹⁸ Əkrəm Cəfərovdan şairə ünvanlanan məktubda Nizamiyə həsr olunmuş 2 mənzumə də¹⁹ fondda yer alır.

Nümunə üçün komissiyanın şairə göndərdiyi iclas dəvətinə baxaq: "Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi ilə əlaqədar Komitənin üzvü vətəndaş Səməd Vurğuna.

17 may 1939-cu il günün birinci yarısında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətində Nizami Gəncəvinin yubileyi ilə bağlı Komitənin iclası keçiriləcək.

Müzakirə olunacaq mövzular:

1. Plana əsasən, işin gedişatı və smeta xərcləri.

Iştirakınız vacibdir".²⁰

Dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəylinin də şəxsi arxivində Nizami Yubiley Komitəsinin protokolundan çıxarış²¹ yer alır. Bu çıxarışda Nizami mövzusunda musiqi əsərlərinin ərsəyə gəlməsi məsələsi gündəmə gətirilir:

"Nizamının Yubiley Komitəsinin 21 iyul 1939-cu il 5 sayılı iclasının protokolundan çıxarış.

Dilənildi: Vətəndaş Üzeyir Hacıbəyliyə Nizami mövzusunda musiqili işlərin tərtibinin həyata keçirilməsi haqqında məlumat verilsin.

Qərar: 5 iş günü ərzində Üzeyir Hacıbəyli və respublikanın digər bəstəkarları vətəndaş İbrahimova öz təkliflərini bildirsinlər.

Sədr: T.Yaqubov

¹⁵ Azərbaycan SSR EA-nın müxtəlif idarələrindən təliqələr (rus dilində). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi. Fond №27, s.v.1117, – 15 vərəq, vərəq 5.

¹⁶ Nizamının yubileyi ilə bağlı çıxış etməsi haqqında. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi. Fond №27, s.v.1257, – 1 vərəq.

¹⁷ Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətindən təliqələr (rus dilində). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi. Fond №27, s.v.1122, – 3 vərəq.

¹⁸ Nizami Gəncəvinin ölümünün 750 illiyi haqqında Rəyasət Heyətinin protokolundan çıxarış. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi. Fond №27, s.v.1282, – 2 vərəq.

¹⁹ Əkrəm Cəfərovdan məktub. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi. Fond №27, s.v.1033, – 7 vərəq.

²⁰ Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətindən təliqələr (rus dilində). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi. Fond №27, s.v.1122, – 3 vərəq, vərəq 3.

²¹ Nizami Yubiley Komitəsinin protokolundan çıxarış (rus dilində). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi. Fond №17, s.v.625, – 2 vərəq, vərəq 2.

Katib: M.Rəfili".²²

Bu sənəd göstərir ki, S.Vurğun kimi yüksək yaradıcılıq və tədqiqatçılıq bacarığına sahib olan ziyalılarımız dahi Nizaminin ədəbi irsinin müasir Azərbaycan oxucusuna tanıtılması, əsərlərinin təhlili, tədqiqi və təbliği sayəsində önəmli tədbirlər görmüş, bu mühüm işlər yubiley komitəsinin diqqətində saxlanılmışdır. Nizaminin lirik əsərlərinin musiqi dili ilə təbliği də görülməli işlərin mərkəzində idi. Bu istiqamətdə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının rektoru, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü Üzeyir Hacıbəylinin xidməti xüsusi qeyd edilməlidir. O həm özü Nizami əsərlərinə musiqi bəstələmiş, həm də digər məşhur bəstəkarların və təkcə musiqiçilərin deyil, başqa sahələrin təmsilçilərinin də bu istiqamətə maraq göstərməsinə təşəbbüskar olmuşdur.

Belə ki, Üzeyir Hacıbəylinin şəxsi arxivində onun özünün müəllifi olduğu Nizami mövzusunda musiqi əsərlərinin avtoqraf nüsxələri – şairin "Sənsiz" və "Sevgili canan" adlı qəzəllərinə bəstələdiyi romansların not yazıları da qorunur.^{23 24}

Fondda mühafizə olunan digər bir material isə V.Baxerə aid "Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" əsərinə və Makedoniyalı İsgəndərin həyat tarixinə ümumi baxış" adlı yazıdır.²⁵ Bu yazı Leyptsiq Universitetinin tədqiqatçısının fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yazdığı elmi-tədqiqat işidir.

Bəstəkarın şəxsi arxivində həmçinin müxtəlif təliqələr də yer alır. Bunlardan "İsgəndərnamə" poemasının tərcüməsi ilə bağlı,²⁶ Nizami Yubiley Komitəsinin 17 dekabr 1939-cu ildə keçirilmiş iclasına dəvət,²⁷ Səməd Vurğunun da iştirak etdiyi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi ilə əlaqədar Nizami Yubiley Komitəsinin təşkil etdiyi iclasın planı²⁸ xüsusi ilə diqqət çəkir. Məsələn:

"SSR Xalq artisti Üzeyir Hacıbəyliyə

Nizami Yubiley Komitəsi sizə SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Yevgeni Bertelsin tərcümə etdiyi Nizaminin "İsgəndərnamə" əsərini təcili göndərir.

---

²² Nizami Yubiley Komitəsinin protokolundan çıxarış (rus dilində). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi. Fond №17, s.v.625, – 2 vərəq.

²³ "Səzsiz" romans (not). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi. Fond №17, s.v.62, – 4 vərəq.

²⁴ "Sevgili canan" romans (not). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi. Fond №17, s.v.61, – 3 vərəq.

²⁵ "İsgəndərnamə"nin ikinci hissəsi (rus dilində). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi. Fond № 17, s.v.775, – 78 vərəq.

²⁶ Nizami Yubiley Komitəsindən "İsgəndərnamə" poemasının tərcüməsi ilə bağlı (rus dilində). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi. Fond №17, s.v.624, – 2 vərəq.

²⁷ Nizami Yubiley Komitəsinin iclasına dəvət (rus dilində). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi. Fond №17, s.v.623, – 2 vərəq.

²⁸ Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətindən təliqələr (rus dilində). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi. Fond №17, s.v.626, – 3 vərəq.

İşlər müdiri: Yukovskaya".²⁹

Bu sənəddən də aydın olur ki, Nizami yubileyi tədbirlərinin təşkili və bu istiqamətdə görülən işlərin koordinasiyası bilavasitə Moskvadan idarə edilirdi. Daha doğrusu, Nizami Yubileyi Komitəsinin fəaliyyəti Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin nəzarəti altında idi. Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondunda qorunan mövzuya dair 1937-1947-ci illərə aid sənədlərdə bununla bağlı daha ətraflı məlumat əldə etmək mümkündür.

Nəticə

Göründüyü kimi, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondundakı Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illik yubileyinin qeyd edilməsi ilə əlaqədar materiallar Azərbaycan ziyalılarının bu tarixi hadisəyə necə həssaslıq və məsuliyyətlə yanaşdığını nümayiş etdirir. Bu arxiv sənədləri içərisində dahi şairin əsərlərinin elmi-tənqidi mətninin hazırlanması, onun qəzəllərinin və "Xəmsə"sinə daxil olan poemaların ana dilinə filoloji və poetik tərcüməsi, dünyada tanındılması üçün xarici dillərə – ilk növbədə rus dilinə çevrilməsi və nəşri, "Xəmsə" motivləri əsasında bədii və Nizami qəzəllərinə bəstələnmiş musiqi əsərlərinin yazılması ilə bağlı təşəbbüslər və nailiyyətlərlə bağlı tarixi sənədlər xüsusi diqqətəlayiqdir. Şəxsi arxiv sənədlərində əksini tapan Səməd Vurğun və Üzeyir Hacıbəylinin Nizami 800 illik yubileyinin qeyd edilməsi ilə bağlı təşəbbüsləri və yubiley tədbirlərinin təşkilində yaxından iştirakı isə Azərbaycan tarixinin mühüm bir səhifəsidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Zöhrə Allahverdiyeva. **Azərbaycanda nizamişünaslığın təşəkkülü və inkişafı. XX əsrin 40-cı illəri** – Bakı: Nurlan, – 2007. – 223 s.
2. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətindən təliqələr (rus dilində). **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi**. Fond №27, s.v.1122, – 3 vərəq.
3. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətindən təliqələr (rus dilində). **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi**. Fond №17, s.v.626, – 3 vərəq.
4. Azərbaycan SSR EA-nın müxtəlif idarələrindən təliqələr (rus dilində). **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi**. Fond №27, s.v.1117, – 15 vərəq.
5. Aygün Bağırılı. Səməd Vurğunun nəzəri-estetik ideallarında Nizami Gəncəvi. **Azərbaycan qəzeti**. – 2021, 7 may. – s.10. <https://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2021/may/744354.htm>

²⁹ Nizami Yubiley Komitəsindən "İsgəndərnamə" poemasının tərcüməsi ilə bağlı (rus dilində). **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi**. Fond №17, s.v.624, – 2 vərəq, vərəq 1.

6. Əkrəm Cəfərovdan məktub. **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun** şəxsi arxivi. Fond №27, s.v.1033, – 7 vərəq.
7. “İsgəndərnamə”nin ikinci hissəsi (rus dilində). **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun** şəxsi arxivi. Fond №17, s.v.775, – 78 vərəq.
8. Qara Kəfən. **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun** şəxsi arxivi. Fond №27, s.v.273, – 12 vərəq.
9. “Leyli və Məcnun” əsərinin tərcüməsi haqqında. **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun** şəxsi arxivi. Fond №27, s.v.1141, – 1 vərəq.
10. Nizami Gəncəvinin ölümünün 750 illiyi haqqında Rəyasət Heyətinin protokolundan çıxarış. **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun** şəxsi arxivi. Fond №27, s.v.1282, – 2 vərəq.
11. Nizami Yubiley Komitəsindən “İsgəndərnamə” poemasının tərcüməsi ilə bağlı (rus dilində). **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun** şəxsi arxivi. Fond №17, s.v.624, – 2 vərəq.
12. Nizami Yubiley Komitəsinin iclasına dəvət (rus dilində). **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun** şəxsi arxivi. Fond №17, s.v.623, – 2 vərəq.
13. Nizami Yubiley Komitəsinin protokolundan çıxarış (rus dilində). **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun** şəxsi arxivi. Fond №17, s.v.625, – 2 vərəq.
14. Nizamının yubiley komitetində. **Ədəbiyyat.** – 1939, 10 mart. – s.4.
15. Nizamının yubileyi ilə bağlı çıxış etməsi haqqında. **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun** şəxsi arxivi. Fond №27, s.v.1257, – 1 vərəq.
16. “Sevgili canan” romans (not). **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun** şəxsi arxivi. Fond №17, s.v.61, – 3 vərəq.
17. “Səzsiz” romans (not). **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun** şəxsi arxivi. Fond №17, s.v.62, – 4 vərəq.
18. Бессмертная память Низами. **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun** şəxsi arxivi. Fond №27, s.v.144, – 7 vərəq.
19. Письмо от Липскеров Константин. **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun** şəxsi arxivi. Fond №27, s.v. 693, – 1 vərəq.
20. Письмо от Липскеров Константин. **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun** şəxsi arxivi. Fond №27, s.v.813, – 1 vərəq.
21. Эпоха Низами. **AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun** şəxsi arxivi. Fond №27, s.v.164, – 1 dəftər.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Quliyev Oruc İslam oğlu. Tarix üzrə Guliyev Oruj İslam oğlu. Doctor of fəlsəfə doktoru, Mərkəzi Elmi Philosophy in History, Central Kitabxana. Azərbaycan, Bakı Scientific Library. Azerbaijan, Baku

DÜNYA TARİXİ
WORLD HISTORY

UOT:94 (3)

URARTU MİRASI VƏ MÜASİR ERMƏNİSTAN

©2025

RAMİN ƏLİZADƏ*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0002-0146-8946; e-mail: tarixiramin@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2025.1.152>

Xülasə:

Müasir Ermənistan ərazisində Urartu mirasının saxtalaşdırılması cəhdləri əsasən İrəvan şəhərinin yaxınlığında yerləşən İrbuni şəhər-qalasının, Urartu mixi yazılı mənbələrində rast gəlinən qədim yer-yurd adlarının, həmçinin Göyçə gölü hövzəsindəki tarixi-mədəni abidələrin gerçək tarixinin təhrif edilməsi ilə bağlıdır. E.ə.IX əsrin birinci yarısında Şərqi Anadoluda Van gölü hövzəsində meydana gəlmiş Urartu dövləti 300 ilə yaxın müddətdə mövcud olmuşdur. Urartu hökmdarı I Arğiştı (e.ə.786-764) Orta Araz hövzəsi ilə Göyçə gölü arasındakı torpaqlarda yaşayan yerli tayfalar üzərinə işğalçı hücumlar etmişdir. E.ə.782-ci ildə I Arğiştı İrbuni şəhər-qalasını inşa etdirmişdir. Bu abidənin qalıqları hazırda Ermənistanın paytaxtı Yerevan (qədim İrəvan) şəhərinin cənub-şərqində təpə üzərində yerləşir. XIX əsrin birinci yarısında Rusiya imperiyası tərəfindən İrəvan şəhərinə köçürülən ermənilər bu təpəni Arin-berd adlandırmışlar. XIX əsrin sonlarında rus tədqiqatçısı M.V.Nikolski bu qədim qalanın yerləşdiyi təpənin azərbaycanlılar tərəfindən Qanlı qala və ya Qanlı təpə adlandırıldığını qeyd edir. Gürcü urartuşünası G.A.Melikişvili də bu ərazinin əvvəlki adının Qanlı təpə olduğunu qeyd edir. Urartu hökmdarı I Arğiştı Orta Araz hövzəsini Urartunun yeni mərkəzi bölgəsinə çevirmək üçün burada İrbuni şəhər-qalasını inşa etdirmişdir. Digər Urartu yaşayış məntəqələrində olduğu kimi İrbunidə də, hökmdar sarayı, məbəd və müxtəlif təyinatlı ictimai və fərdi tikililər inşa olunmuşdur. 1963-cü ildə İrəvan şəhərinin cənub-şərqində yerləşən qədim Gərnı qalasından I Arğiştının hakimiyyəti dövrünə aid mixi yazılı kitabə aşkar olunmuşdur. Kitabədə bu ərazi Giarniani ölkəsi adlanmışdır. Müasir Ermənistan ərazisindəki bir çox qədim toponimlər kimi Giarniani yer adının da, erkən variantı bölgənin yerli əhalisi olan azərbaycanlılar tərəfindən qorunub saxlanmış və Gərnı qalası kimi tanınmışdır.

Açar sözlər: Göyçə gölü, Azərbaycan, Urartu, İrəvan, I Arğiştı, Ermənistan

THE URARTU LEGACY AND MODERN ARMENIA

©2025

RAMIN ALIZADEH*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0000-0002-0146-8946; e-mail: tarixiramin@gmail.com

Abstract:

Attempts to falsify the Urartian heritage on the territory of modern Armenia are mainly associated with the distortion of the real history of the fortress city of Irbuni, located near the city of Yerevan, ancient toponymy found in Urartian cuneiform sources, as well as historical and cultural monuments in the Lake Goycha basin. The Urartian state, which emerged in the Lake Van basin in Eastern Anatolia in the first half of the 9th century BC, existed for about 300 years. The Urartian king Argishti I (786-764 BC) began aggressive attacks on local tribes living in the lands between the Middle Araz basin and Lake Goycha. In 782 BC, Argishti I built the fortress city of Irbuni. The remains of this monument are currently located on a hill southeast of the capital of Armenia, Yerevan (old Irevan). In the first half of the 19th century, the Armenians resettled by the Russian Empire to the city of Irevan called this hill Arin-berd. At the end of the 19th century, the russian researcher M.V.Nikolsky noted that the hill where this ancient fortress was located was called Ganly Gala or Ganly Tepe by the Azerbaijanis. The georgian urartologist G.A.Melikishvili also noted that the former name of this area was Ganly Tepe. The Urartian king Argishti I built the fortress city of Irbuni here to turn the Middle Araz into a new central region of Urartu. As in other settlements of Urartu, a palace of the ruler, a temple and various public and private buildings were built in Irbuni. In 1963, a cuneiform inscription dating back to the reign of Argishti I was discovered in the ancient fortress of Garni, located southeast of Irevan. In the inscription this area is called the country of Giarniani. Like many ancient toponyms in what is now Armenia, the early version of the Giarniani toponym was preserved by the Azerbaijanis, the local population of the region, and was known as the fortress of Garni.

Keywords: Lake Goycha, Azerbaijan, Urartu, Irevan, Argishti I, Armenia

НАСЛЕДИЕ УРАТУ И СОВРЕМЕННАЯ АРМЕНИЯ

©2025

РАМИН АЛИЗАДЕ*

*Институт Истории и Этнологии им. А.А. Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0002-0146-8946; e-mail: tarixiramin@gmail.com

Резюме:

Попытки фальсификации урартского наследия на территории современной Армении связаны в основном с искажением реальной истории города-крепости Ирбунь, расположенного близ города Еревана, древней топонимики, встречающейся в урартских клинописных источниках, а также историко-культурных памятников в бассейне озера Гёйча. Урартское государство, возникшее в бассейне озера Ван в Восточной Анатолии в первой половине IX века до н.э., просуществовало около 300 лет. Урартский царь Аргишти I (786-764 гг. до н.э.) начал агрессивные нападения на местные племена, проживавшие на землях между бассейном Среднего Аракса и озером Гёйча. В

782 г. до н.э. Аргишти I построил город-крепость Ирбуни. Остатки этого памятника в настоящее время находятся на холме к юго-востоку от столицы Армении Еревана (древний Иреван). В первой половине XIX века армяне, переселенные Российской империей в город Иреван, называли этот холм Арин-берд. В конце XIX века русский исследователь М.В.Никольский отмечал, что холм, где находилась эта древняя крепость, азербайджанцы называли Ганлы Гала или Ганлы Тепе. Грузинский урартолог Г.А.Меликишвили также отмечал, что прежнее название этой местности было Ганлы Тепе. Урартский царь Аргишти I построил здесь город-крепость Ирбуни, чтобы превратить Средний Аракс в новый центральный регион Урарту. Как и в других поселениях Урарту, в Ирбуни были построены дворец правителя, храм и различные общественные и частные здания. В 1963 году в древней крепости Гарни, расположенной к юго-востоку от Еревана, была обнаружена клинописная надпись времён правления Аргишти I. В надписи эта местность названа страной Гиарниани. Как и многие древние топонимы на территории современной Армении, ранний вариант топонима Гиарниани был сохранён азербайджанцами, местным населением региона, и был известен как крепость Гарни.

Ключевые слова: озеро Гёйча, Азербайджан, Урарту, Иреван, Аргишти I, Армения

Giriş

XIX əsrin əvvəllərində Qədim Şərq xalqlarının tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı araşdırmaların inkişafında yeni mərhələ başlandı. İlk olaraq bəşər tarixinin inkişafında Şərq sivilizasiyalarının öncül rolu sübut olundu, yeni nəzəriyyələr ortaya çıxdı, köhnə nəzəriyyələrin bir çoxu təkzib edildi.

1827-ci ildə Fransa Xarici İşlər Nazirliyinin xüsusi tapşırığı ilə Fransa "Asiya cəmiyyəti" (*Société asiatique*) tərəfindən Şərqi Anadoluda Van gölü hövzəsində qədim tarixi abidələri "araşdırmaq" məqsədi ilə ezam olunmuş Fridrix Eduard Şults bir çox Urartu abidələrini, o cümlədən qədim Van qaləsindəki Urartu məzarlarını qeydiyyat almış, əsasən də Urartu mixiyazılı kitabələrinin bir hissəsinin üzünü köçürərək Parisə göndərmişdir.¹ Lakin o bu yazıların dilini bilmədiyindən tərcümə etməmişdir. F.E.Şultsun Hakkaridə öldürülməsi ilə Parisə göndərilən materialların nəşri də ləngimişdi. 1840-cı ildə onun araşdırmaları əsasında Parisdə nəşr olunmuş məqalədə 42 mixiyazılı kitabənin üzü köçürülmüş mətni, hökmdar məzar otaqlarının təsvirləri və bir çox qala haqqında məlumatlar əks olunmuşdur.² F.E.Şultsun təlimatçısı olan Antuan Jan de Sen-Marten Fransa

¹ Борис Борисович Пиотровский. **Ванское царство (Урарту)**. Москва, 1959, с.9; Георгий Александрович Меликишвили. **Урартский язык**. Москва, 1964, с.15; Ralf-Bernhard Wartke. **Urartu, das Reich am Ararat**. Mainz am Rhein, 1993, s.12; Altan Çilingiroğlu. **Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı**. İzmir, 1997, s.1.

² Oktay Belli. "Urartular", **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**. Cilt: 1. İstanbul, 1982, s.140.

Xarici İşlər Nazirliyinin casusu, “Asiya cəmiyyəti”nin qurucularından biri, həmçinin ermənişünaslıq sahəsində “pioner” idi. O, “Asiya cəmiyyəti”nin rəsmi jurnalı olan “Asiya” jurnalına və Parisdəki Arsenal Kitabxanasına rəhbərlik etmişdir. 1827-ci ildə Fransa hökumətini F.E.Şultsu Vana göndərməyə təşviq edən də A.J. de Sen-Marten idi. 1828-ci ilin sentyabrında A.J. de Sen-Marten F.E.Şultsun o dövrdə elm dünyasının xəbərsiz olduğu Urartu kitabələri haqqında ilk hesabatını “Asiya” jurnalında nəşr etdirdi.³ Lakin F.E.Şultz və A.J. de Sen-Marten bu yeni kəşf olunmuş sivilizasiyanın urartululara aid olduğunu bilmirdilər. Buna görə də yeni tapılmış Urartu mixi yazıları Van yazıları adı ilə təqdim olunmağa başlandı. A.J. de Sen-Martenin Şərqi Anadolu haqqında əsas məlumat qaynaqları erməni keşişlərinin qrabardan aşxarabara və müxtəlif dillərə tərcümə edib redaktə edərək öz şərhləri ilə birlikdə nəşr etdirdikləri ermənidilli mənbələr, eləcə də erməni əsilli araşdırmaçıların əsərləri idi.⁴ Bu araşdırmaçılardan biri də Qukas İncicyan idi. O dövrdə Q.İncicyanın 1806-cı ildə Venesiyada nəşr olunmuş “*Ermənistanın müasir coğrafiyası*” adlı əsəri məşhur idi.⁵ Q.İncicyan Şərqi Anadoluda qanunsuz arxeoloji qazıntılar nəticəsində qarət etdiyi qədim maddi-mədəniyyət nümunələrini özü ilə Avropaya apararaq erməni abidələri kimi təbliğ edən, özünü coğrafiyaçı və tarixçi kimi təqdim edən mxtarist idi. O, Venesiyada San Lazzaro del Armeni monastırında çalışdığı dövrdə burada saxlanılan qədim və nadir əlyazmaları saxtalaşdıraraq, hətta bir çoxunun üzünü köçürərək, içərisinə erməni “əfsanə”ləri əlavə edərək əslini isə məhv etmişdir. Q.İncicyan Anadolunun şərqində “qədim erməni toponimləri”ndən və Ermənistanın tarixi-coğrafiyasından bəhs edən saxta kitablar nəşr etdirib, Avropadan Şərqə səyahət edən diplomatlar, alimlər və tacirlər üçün əl kitabı kimi yaymışdır. İlk dəfə Van gölü hövzəsində Urartu mədəniyyətinə aid tapıntıların Aşşur mixiyazılı qaynaqlarında bəhs edilən urartululara aid olduğunu isə 1847-1870-ci illərdə Luvr muzeyinin Antik dövr şəbəkəsinin rəhbəri olmuş fransız arxeoloqu, kolleksioneri və numizmatı Anri Adrien Prevost de Lonperye söyləmişdir.⁶

Beləliklə, XIX əsrin 20-ci illərində Osmanlı dövlətinin şərq torpaqlarında (Şərqi Anadolu bölgəsi) Urartu abidələrinin “öyrənilməsi” sahəsində ilk addımı Fransa tədqiqatçıları atmış oldu. Fransanın əsl məqsədi isə Osmanlı torpaqlarında

³ Antoine Jean de Saint-Martin. “Notice sur le voyage litté ire de M.Schulz en Orient, et sur les découvertes qu’il a faites récemment dans des mines de la ville de Sémiramis en Arménie”, *Journal Asiatique*, Paris, 1828, pp.161-188.

⁴ **Collection des historiens anciens et modernes de l’Arménie.** Publiée en français sous les auspices de son excellence Nubar-Pacha, Ministre des Affaires Étrangères de S.A. le Vice-Roi d’Égypte. Et avec le concours des membres de l’académie arménienne de Saint-Lazare de Venise et des principaux arménistes Français et étrangers par Victor Langlois. Tome deuxième. Première période. – Historiens arméniens du cinquième siècle. Tome deuxième. Paris, 1869, p.4-5.

⁵ Antoine Jean de Saint-Martin. **Yenə orada. Notice sur le voyage litté ire...**, p.168.

⁶ Oktay Belli. **Yenə orada.** “Urartular”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*. Cilt: 1..., s.142; Emin Bilgiç. “Urartu’lular”, *Türk Ansiklopedisi*. Cilt: XXXIII. Ankara, 1984, s.36.

yaşayan etnik azlıqlara, əsasən də ermənilərə yeni “qədim tarix” hazırlamaq idi. Təsadüfi deyil ki, Fransa hökuməti F.E.Şultsu ezamiyyətə göndərərkən ona iki mühüm tapşırıq vermişdir: İranda qədim zərdüştilik dininə aid mənbələri axtarıb tapmaq və erməni tarixçisi Moisey Horenlinin (Մոյսէս Խորենացի) Van gölünün şərqində “bəhs etdiyi” Semiramis şəhərinin xarabalıqlarını elm dünyasına “tanıtmaq”.⁷ Beləliklə, Avropanın bir çox işğalçı dövləti kimi Fransa da, Yaxın Şərqi qədim tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsi sahəsində ilk mərhələni müstəmləkəçilik siyasətinə uyğun şəkildə başa vurdu. Fransanın “Urartu projesi” sonralar erməni xalqı içərisində şovinist meyillərin, həmçinin antitürk ünsürlərinin və terrorizmin inkişaf etməsinə rəvac verdi. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Rusiya imperiyasında 1815-ci ildə əsas qoyulmuş Lazarev Şərq Dilləri İnstitutu⁸ da “Asiya cəmiyyəti” və San Lazzaro del Armeni monastırı kimi erməni xalqına “qədim tarix” konsepsiyası hazırlamaq, qədim və müasir erməni dilinin “öyrənilməsi” sahəsində mühüm saxtəkarlıqlara imza atmışdır. “Elmi nəşrlər” adı altında hər üç qurumun mütəxəssisləri tərəfindən çap edilmiş kitablara – istər mənbələrə, istərsə də araşdırma kitablarına baxsaq, bu cür əsərlərin əsasən bir məqsədə xidmət etdiyini müşahidə etmək olar – Qərbi Azərbaycan ərazisini qondarma “Böyük Ermənistan”ın tərkib hissəsi kimi və ya “Şərqi Ermənistan” kimi tanımaq. Erməni tədqiqatçısı Mkrtiç Emin (Nikita Osipoviç Emin) 1886-cı il aprelin 17-də Lazarev İnstitutunda 50 illik pedaqoji fəaliyyətinin qeyd olunduğu tədbirdə çıxışında demişdir: *“mənim üçün çox əhəmiyyətli olan bu dəqiqədə qeyri ixtiyari olaraq yaddaşımın gənclik illərim gəlir keçir; və taleyin oyunu mənə sirli görünür, mən qızmar Qanq sahillərindən soyuq uzaq şimala sürüklədi... Mən Persiyada⁹ doğulmuşam... doqquz yaşım olanda atam mənə Hindistana, Kəlküttəyə aparmış və “Erməni insansevər Akademiyası”na¹⁰ yazdırmışdır. Burada ilk dəfə Lazarev İnstitutunun mövcudluğu haqqında öyrəndim, hansı ki, o zamandan mənim arzuma çevrildi; və mən İsveç gəmisinə minib Stokholma gedənə qədər sakitləşmədim. Mən Asiyanı, Afrikanı, Avropanı gəzib dolandım, İsveç və Finlandiyadan Moskvaya – arzuladığım instituta gəlib çıxdım”*.¹¹ M.Eminin bu çıxışı ermənişünaslığın təşəkkül tapdığı ölkələr içərisində Rusiya imperiyasının xüsusi rol oynadığını göstərir. Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunun ali məktəbə çevrilməsindən öncə, yəni “Erməni Lazarevin məktəbi” kimi fəaliyyətə başladığı zaman ilk rektoru olmuş Arutyun Alamdaryan, həmçinin Nerses Aştaraketsi, Şaqan Cerpetyan, Vasili Bebutov, Valerian Madatov və Lazar Lazarev kimi şovinistlər məhz Rusiya imperiyasının himayəsi altında erməni toplumunun Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsi ilə bağlı öz məkrli planlarını həyata

⁷ Mirjo Salvini. *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt, 1995, s.6; Ramin Əlizadə. “Müasir Türkiyə tarixşünaslığında Urartu mədəniyyətinin varisliyi məsələsi”, *Tarix və onun problemləri* jurnalı, 2012, №4, s.285.

⁸ Борис Моисеевич Данциг. *Изучение Ближнего Востока в России (XIX – начало XX в.)*. Москва, 1968, с.172-173.

⁹ Qacarlar dövləti nəzərdə tutulur.

¹⁰ Kəlküttədə “Şərq Seminariyası” nəzərdə tutulur.

¹¹ Борис Моисеевич Данциг. *Yenə orada. Изучение Ближнего Востока в России (XIX – начало XX в.)*..., с.178.

keçirmişlər.¹² 1919-cu il 4 mart tarixində RSFSR XKS-nin sədri V.İ.Leninin imzaladığı dekretlə Lazarev İnstitutunun “Erməni İnstitutu” adlandırılması¹³ isə Sovet Rusiyasının “erməni məsələsi”ndə Rusiya imperiyasının sələfi olduğunu bir daha təsdiq edir.

Urartu dövləti – Şərqi Anadolunun siyasi coğrafiyasının təşəkkülü

E.ə.IX əsrin birinci yarısında Şərqi Anadoluda Van gölü hövzəsində yaşayan tayfaların siyasi birliyi kimi meydana gəlmiş Urartu dövləti 300 ilə yaxın müddətdə mövcud olmuşdur.¹⁴ Bu dövlət Nairi tayfalarının ən güclü hərbi-siyasi birliyi kimi, yəni konfederasiya şəklində təşəkkül tapmışdır. Urartu coğrafiyası etnik baxımdan yekcins deyildi. Burada bölgənin daha qədim arxeoloji mədəniyyətlərinin varisi olan avtohton tayfalar, Kür-Araz miqrasiyasının öncül qüvvəsi olan hurrilər və köçəbə həyat tərzini sürən aramilər bir-biri ilə qaynayıb-qarışmışdılar. Onları vahid qüvvə halında birləşdirən amillərin içərisində həm həyat şərtlərini çətinləşdirən sərt iqlim, həm də yadelli dövlətlərin, əsasən də Aşşurun hücumlarına qarşı birgə mübarizə aparmaq mühüm yer tuturdu. Urartu tarixinin ilk mərhələsi e.ə.1274-859-cu illəri əhatə edir. Bu mərhələ Van gölünün cənubunda yaşayan tayfaların konfederasiyadan vahid dövlətə keçid dövrü olub, 400 ildən artıq müddəti əhatə etmişdir. Bölgədə Urartuya qədər güclü siyasi bir birlik meydana gəlməmişdir.¹⁵ Urartu coğrafiyasında yaşayan tayfaların vahid dövlət halında birləşməsində iqtisadi və siyasi amillərlə yanaşı, onun cənub qonşusu və əsas rəqibi olan Aşşur imperiyasının hücumları da mühüm rol oynamışdır.¹⁶ Yarandığı ilk dövrdə dövlət idarəçiliyi və hərbi qüvvəsi zəif olan, mərkəzləşmə siyasəti kifayət qədər uğurlu olmayan Urartu dövləti böyük sınaq qarşısında idi. Urartu termini Yaxın Şərqi qədim tarixinə Aşşur coğrafi nomenklaturası vasitəsilə daxil olmuş və bu terminin dəyişikliyə uğramış bütün variantları, hətta ekvivalentləri demək olar ki, əsasən Aşşur imperiyasının mövcudluğu dövrünün xronologiyasında izlənmişdir. Urartu tarixi haqqında məlumat verən mənbələrin əksəriyyəti də Yeni Aşşur dövrünə aid mixiyazılı kitabələrdir.¹⁷

Urartulular öz ölkələrini ^{KUR}**biainili (Biainili ölkəsi)** adlandırırdılar.¹⁸ Erkən dövrlərdə yalnız etnik mahiyyət kəsb edən və urartuluların qədim soy adı olan “**Biain**”dən qaynaqlanan bu coğrafi termindən Urartu kitabələrindən başqa heç bir qədim mənbədə bəhs olunmur. Biainili adı, coğrafi və hərbi-siyasi termin kimi ilk

¹² Цатур Павлович Агаян. **Роль России в исторических судьбах армянского народа.** Москва, 1978, с.232-233.

¹³ Борис Моисеевич Данциг. **Yenə orada. Изучение Ближнего Востока в России (XIX – начало XX в.)...**, с.189.

¹⁴ Ignace Jay Gelb. **Hurrians and Subarians.** Chicago, 1944, p.90.

¹⁵ Erkan Konyar. **Urartu: Aşiretten Devlete.** İstanbul, 2022, s.15.

¹⁶ Jak Yakar. **Anadolu'nun Etnoarkeolojisi: Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı.** İstanbul, 2007, s.381.

¹⁷ Simo Parpola. **Neo Assyrian Toponyms.** Programming and computer printing by Kimmo Koskeniemi. Neukirchen-Vluyn, 1970, p.370-373.

¹⁸ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** (УКН). Москва, 1960, с.423; Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, с.32; Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Урартский язык...**, с.8; Mirjo Salvini. **Geschichte und Kultur der Urartäer.** Darmstadt, 1995, s.18-19.

dəfə ^{KUR}bi-ia-i-na (**Biaina ölkəsi**) formasında Urartu hökmdarı İşpuininin dövrünə aid *Aşağı Anzaf qalasının* bünövrəsində yerləşən iri əhəng daşı blokları üzərində üç nüsxəsi olan eyni məzmunlu təkrar mixiyazılı mətnə çəkilmişdir.¹⁹ Aşşurlar isə Van gölü hövzəsində yerləşən bu ölkəni əvvəllər Uruatri, sonralar isə Urartu adlandırmışlar. Urartu ölkəsi, Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı hövzələri arasında yaşayan hurrilərin ölkəsinin – Nairinin²⁰ şimalını əhatə edən dağlıq bölgə idi. Urartu adı ilk dəfə e.ə.1274-cü ildə Aşşur hökmdarı I Salmanasarın kitabəsində *Uruatri (=Uruadri)* kimi çəkilmişdir.²¹ Aşşurlar sonralar bu ölkəni **Nairi** (“Çaylar-arası ölkə”), daha sonra isə *Urartu ölkəsi* adlandırmışlar. Van gölü isə o dövrün mixiyazılı qaynaqlarında **tâmti şa** ^{KUR}**Nairi** (“Nairi dənizi”), Urmiya gölü isə **tâmti şa** ^{KUR}**Zamua** (“Zamua dənizi”) adlandırılırdı.²² Zamua lullubilərin ölkəsi idi. Hətta lullubi tayfalarından birinə məxsus yerli ad olduğu hesab edilir.²³ Yeni Aşşur imperiyasının qüdrətli simalarından olan III Salmanasar (e.ə.859-824) “urartulu” Arame (Aramu) ilə döyüşərək, ardıcıl olaraq onun iki mərkəzi şəhəri-qalasını (Suquniya və Arzaşku) yerlə-yeksan etmiş, əsgərləri isə urartuluların qanına bulaşmış qılınclarını Nairi dənizi adlandırılan Van gölünün sularında yuyaraq bu yeni yaranmaqda olan dövlətə böyük zərbə vurmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar “Nairi dənizi”ni Van gölü ilə deyil, Urmiya gölü ilə eyniləşdirirlər.²⁴ G.A.Melikişvili və A.Çilingiroğluna görə Urmiya gölü “*Nairi ölkəsinin yuxarı dənizi*”, Van gölü isə “*Nairi ölkəsinin aşağı dənizi*”²⁵ adlanırdı. Bir çox tədqiqatçılara görə Nairi dənizi Van gölü idi.²⁶ III Salmanasarın Nimrudda tapılmış və hakimiyyətinin 18-ci ilinə

¹⁹ Oktay Belli. *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*. İstanbul, 1998, s.10, Resim 1-3; Николай Васильевич Арутюнян. *Корпус урартских клинообразных надписей*. (КУКН). Ереван, 2001, с.531-532, App. 1; Mirjo Salvini. *Corpus dei testi urartei. Volume I* (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C.

²⁰ Albrecht Goetze. *Kleinasien. Kulturgeschichte des Alten Orients*. München, 1957, s.62.

²¹ Борис Борисович Пиотровский. *Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...*, с.43; Albrecht Goetze. *Yenə orada, Kleinasien. Kulturgeschichte...*, s.191; Paul E. Zimansky. *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*. The Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago, Illinois, 1985, p.49; Altan Çilingiroğlu. *Yenə orada, Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı...*, s.16; Oktay Belli, Erkan Konyar. *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller*. İstanbul, 2003, s.90.

²² Simo Parpola. *Yenə orada. Neo Assyrian Toponyms*. Programming and..., p.346; Ramin Əlizadə. “Urartu dövlətinin təşəkkülü”. *Bakı Universitetinin xəbərləri jurnalı*, Humanitar Elmlər Seriyası, 2014, №2, s.191.

²³ Solmaz Qaşqay. *Manna dövləti*. Bakı, 1993, s.34.

²⁴ Mirjo Salvini. *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt, 1995, s.28; Ernst Stephan Kroll. “The Kingdom of Urartu in North-Western Iran (9th-7th Century BC)”, *Archaeology of Iran in the Historical Period*. Editors: K-A.Niknami, A.Hozhabri. University of Tehran Science and Humanities Series. Springer Nature Switzerland AG, 2020, p.13.

²⁵ Георгий Александрович Меликишвили. *Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наирн-Урарту*. Тбилиси, 1954, с.16, с.28; Altan Çilingiroğlu. *Urartu Tarihi*. Bornova, 1994, s.37.

²⁶ François Thureau-Dangin. *Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 av. J.-C.)*. Texte Assyrien inédit, publié et traduit par F. Thureau-Dangin. Paris, 1912, p.X; Russel Hardin F. “Shalmanaser’s Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia according to the Assyrian Sources”, *Anatolian Studies. Volume XXXIV, 1984*,

qədər olan fəaliyyətindən bəhs edən kitabəsinin əvvəlində o, “*Nairi ölkəsinin Aşağı və Yuxarı dənizlərinin fətehi*” adlandırılmışdır. Bu “dənizlər” Nairinin dövlət adı yox, geniş coğrafi areal adı olduğunu göstərir. Mesopotamiyadan şimalda çay hövzələrinin əhatə etdiyi ərazilər geniş mənada “*çaylar ölkəsi*”, yəni Akkad dilində Nairi ölkəsi²⁷ adı ilə tanınırdı. Nairi ölkəsi təkcə Hurri-Urartu etno-mədəni arealını yox, həmçinin Zaqroslardan başlayan və Dəclənin yuxarı hövzəsinə tökülən çayların vadilərini, həmçinin Urmiya gölü hövzəsinin qərbi ilə dağlıq bölgə arasındakı torpaqları əhatə edirdi və daha çox siyasi termin yox, coğrafi mənə kəsb edirdi.

E.ə. IX əsrin ikinci yarısından etibarən Urartu dövləti Aşşur imperiyasının şimalda ən güclü rəqibinə çevrildi. Dövlətin rəsmi adı Biainili idi. G.A.Melikişviliyə görə “Urartu” termini Mitanni dövlətinin tənəzzülü dövründə Van gölünün cənub-şərqindən uzaqda, Yuxarı Zab çayının orta və yuxarı hövzələrinə yayılmış tayfaların yeni birliyini ifadə edirdi.²⁸ E.ə. IX əsrdən etibarən bu termin tayfa birliyindən çox dövlətə şamil edildi.²⁹ E.ə. IX əsrin sonu – VIII əsrin birinci yarısında Urartu güclü qüvvəyə çevrilməzdən əvvəl, Fərat çayı və Aralıq dənizi arasındakı bölgənin siyasi taleyini post-Het dönməsinin kiçik şahlıqları müəyyən edirdilər.³⁰ Bu kiçik şahlıqların əhalisi əsasən hurrilər idi. I Sarduridən başlayaraq Urartu hökmdarları hurrilərin Biain aşirətinə mənsub idilər. Urartu dövlətində qurucu hökmdar sülaləsi hind-Avropa soylu deyildi.³¹ Urartu hökmdarı İşpuini (e.ə.828-810) və oğlu Minuanın (e.ə. 810-786) hakimiyyəti dövrlərində qonşu ölkələrin işğal edilməsi nəticəsində bu dövlət Yaxın Şərqdə söz sahibinə çevrildi. İ.İ.Meşaninov “Menua” adının əslində Biain dilində düzgün variantının Minua olduğunu qeyd edir.³²

E.ə. VIII əsrin əvvəllərində hakimiyyətə gələn I Argıştinin (e.ə. 786-764) başlıca hədəfi şimal və şərq istiqamətlərində dövlətin sərhədlərini genişləndirmək idi. I Argışti qonşu dövlətlərə qarşı təcavüzkar siyasəti ilə öz sələflərini geridə qoydu. Aşşur imperiyası ilə mübarizə isə onun üçün əzəli düşmənçilik idi. Sanki babalarının qisasını almağa can atırdı. Bununla yanaşı, həm işğal coğrafiyasını əhəmiyyətli dərəcədə artırdı, həm də indiyə qədər Aşşura tabe olaraq onun asılılığını qəbul etmiş kiçik dövlətlər üzərində öz gücünü və ağalığını möhkəmləndirə bildi. Öldə olan mənbələrə görə, bunu xüsusilə İranın şimal-qərbi üçün aid etmək

p.191; Oktay Belli. **Yenə orada**. “Urartular”, **Anadolu Uygurluqları Ansiklopedisi**. Cilt: 1..., s.154; Altan Çilingiroğlu. **Yenə orada. Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı...**, s.21; Gürkan Gökçek L. **Yenə orada, Asurlular...**, s.143.

²⁷ Simo Parpola. **Yenə orada. Neo Assyrian Toponyms**. Programming and..., p.253-254.

²⁸ Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наири-Урарту...**, с.155.

²⁹ Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наири-Урарту...**, с.179.

³⁰ Barthel Hrouda. **Vorderasien I. Mesopotamien, Babylonien, Iran und Anatolien**. Handbuch der Archäologie. München, 1971, s.265.

³¹ Ramin Əlizadə. **Yenə orada**, “Müasir Türkiyə tarixşünaslığında Urartu mədəniyyəti...”, s.284.

³² Иван Иванович Мещанинов. **Грамматический строй Урартского языка. Часть первая. Именные части речи**. Москва-Ленинград, 1958, с.3-4, с.14; Иван Иванович Мещанинов. **Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка**. Ленинград, 1978, с.11-12.

olar.³³ Aşşurla e.ə. 781-778, 776 və 774-cü illərdə³⁴ baş vermiş müharibələr I Arğıştı üçün son ağır müharibələr idi. Bu müharibələrin nəticəsi Urartu üçün yeni çiçəklənmə dövrünün başlanmasına səbəb olacaqdı. Bu dövr tezliklə başlanmasa da, onun bəhrəsinin daha çox I Arğıştının varisləri dada bildilər. Artıq Aşşur nəinki tabe etdiyi ölkələri, hətta özünü qorumaqda çətinlik çəkirdi. Mesopotamiyanın qoca şiri sanki son günlərini yaşayırdı. E.ə.773-cü ildə isə Urartu Manna torpaqlarında gedən döyüşlərdə Aşşur üzərində qazandığı qələbələr sayəsində Urmiya gölü hövzəsində qəti olaraq möhkəmləndi.³⁵ Lakin Manna dövləti üçün daha fəlakətli il e.ə.771-ci il oldu. Bu il, Manna dövləti üçün növbəti böyük faciəli il oldu. Zaqrosların cənubuna doğru irəliləyən Urartu hərbi qüvvələri bu istiqamətdə dağ yollarına və keçidlərə nəzarət etmək üçün qalalarda qarnizonlar yerləşdirməyə başladı. Manna əhalisi içərisində müqavimət göstərənələr, əsasən də yerli hakimiyyət strukturlarını təmsil edənlər məhv edildi, sağ qalanların isə böyük bir hissəsi əsir kimi Urartuya aparıldı. Bölgədə İşpuini və oğlu Minuanın hakimiyyəti dövrlərində olduğu kimi, Urartu əsarəti yenidən bərpa olundu. Hələ e.ə.826-820-ci illərdə Aşşur dövlətində taxtac uğrunda varislər arasında baş verən çəkişmələrdən istifadə edən İşpuini bir sıra torpaqları, eləcə də Aşşurun vassalı olan Gilzan dövlətini işğal edərək varlığına son qoymuşdur.³⁶ Gilzan dövləti şərqdə Urmiya gölü ilə, qərbdə isə Zaqros dağları arasında yerləşirdi. F.Tyuro-Dangenə görə, Gilzan ərazisi Urmiya-gölünün şimal-qərbində müasir Salmas bölgəsi ilə lokalizə oluna bilər.³⁷

I Arğıştını yeni torpaqlara sahib olmaqla yanaşı, daha çox Aşşur, Het və Babil kimi imperiyalara məlum olmayan zənginlik – hələ böyük talana məruz qalmayan heyvan sürüləri, at ilxıları, canlı qüvvə və xəzinələr cəlb edirdi. İlk hədəflərdən biri Aza ölkəsi idi. Bu toponim Azərbaycan adının mənşəyi ilə bağlı olub, onun qədim tarixi ilə əlaqədar bir çox gerçəkləri deşifrə etmək üçün açar söz rolunu oynayır: ^{KUR}Aza (Aza ölkəsi) < ^{URU}Azari (Azari şəhəri) < ^{KUR}Aziru (Aziru/Azəri ölkəsi) < Azərbaycan ölkəsi. Azərbaycan adının etimologiyasında Aza ölkəsinin adı ilə yanaşı Urmiya gölü hövzəsinin cənubunda E.ə. IX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Yeni Aşşur dönəmi mixiyazılı mənbələrində rast gəlinən ^{URU}Azari, ^{URU}Azarilu, ^{KUR}Aziru (^{KUR}Azira) və ^{URU}Azaqanāni (^{URU}A-za-qa-ja-ni) toponimlərinə diqqət etmək lazımdır.³⁸ Bu ölkə və şəhər adları Manna tarixi-coğrafiyasında Lullubi tayfalarının sıx yaşadığı areala daxil idi. I Arğıştının hakimiyyətinin 8-ci (e.ə.779-cu il ?), 9-cu (e.ə. 778-ci il ?), 10-cu (e.ə.777-ci il ?) və 11-ci (e.ə.776-cı il ?) illərində hərbi yürüşləri Manna dövlətinə ciddi zərbə

³³ Karen Radner. "Urartian Foreign Policy: The South", *Archaeology and History of Urartu (Biainili)*. Colloquia Antiqua 28. Dedicated to the memory of Prof. Altan Çilingiroğlu. Edited by G.R. Tsetskhladze, A. Çilingiroğlu, M.B.Baştürk and J. Hargrave. Peeters, 2021, p.387.

³⁴ Mirjo Salvini. *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt, 1995, s.62.

³⁵ Karen Radner. *Yenə orada*, "Urartian Foreign Policy: The South"....., p.386.

³⁶ Karen Radner. *Yenə orada*, "Urartian Foreign Policy: The South"...., p.383.

³⁷ François Thureau-Dangin. *Yenə orada, Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 av. J.-C.)*...., p. XI.

³⁸ Simo Parpola. *Yenə orada, Neo Assyrian Toponyms*. Programming and...., p.56-57.

vurmuşdur.³⁹ I Arğişti bir neçə dəfə Aşşur torpaqlarına hücumlar təşkil etsə də, əsasən talanlara üstünlük vermişdir. Onun bu hücumlar zamanı məğlub olması haqqında Aşşur kitabələrində məlumatlara rast gəlinir. Aşşur ordusunun baş komandanı Şamşi-ilu ilə döyüşən I Arğişti ağır məğlubiyyətə uğramışdır. Onlar arasında ən ağır döyüşlərdən biri e.ə.774-cü ildə baş vermişdir.⁴⁰ Şamşi-ilu, III Salmanasarın hakimiyyəti dövründə Aşşur ordusunun baş komandanı olmuş Dayan-Aşşur'dan sonra ən görkəmli *turtanu* idi. Aşşur imperiya-sında *turtanu* həm baş komandan, həm hökmdardan sonra ikinci şəxs (baş vəzir), həm də işğal olunmuş ərazilərdə yaradılmış yeni inzibati bölgünün başında duran ali vəzifəli şəxs idi. Şamşi-ilu, Aşşur imperiyasının çətin dövründə, yəni daxili siyasi vəziyyətin gərgin olduğu zaman böyük xidmətlər göstərmişdir⁴¹. 1846-cı ildə İraq ərazisində qədim Kalhu şəhərinin⁴² dağıntıları arasından tapılmış “Qara Obelisk” kitabəsindən məlum olur ki, Dayan-Aşşur⁴³ şimalda e.ə.832-ci ildə urartulu Seduri (*se-e-du-ri KUR ú-ra-ar-ṭa-a-a*) ilə yanaşı, şərqdə Zaqrosları aşaraq imperiyanın sərhədlərini genişləndirmək məqsədi ilə e.ə.829-cu ildə Mada (*ša URU.MEŠ-ni šá ma-ag-du-bi KUR ma-da-ḫi-sa-a-a / madaxisali Maqdubinin şəhərləri*) və Manna (*ša URU.MEŠ-ni šá ú-da-ki KUR man-na-a-a / mannalı Udakinin şəhərləri*) dövlətləri ilə müharibələr aparmışdır.⁴⁴ E.ə.783-cü ildə III Adad-nirarinin ölümündən sonra Aşşur imperiyası 40 ilə yaxın müddətdə davam edən siyasi böhran dövrünə qədəm qoydu. Şamşi-ilu III Adad-nirari (e.ə.810-783), IV Salmanasar (e.ə.782-772), III Aşşur-dan (e.ə.771-754) və V Aşşur-nirarinin (e.ə.754-746) hakimiyyəti dövrlərində *turtanu*, vilayət hakimi və digər mühüm vəzifələrdə çalışmışdır.

İrbuni yoxsa Erebuni?!

I Arğiştinin hakimiyyəti dövründə Urartunun hərbi gücü daha da artdı. Orta Araz hövzəsi ilə Göyçə gölü arasındakı torpaqlarda yaşayan yerli tayfalar üzərinə həm xərac almaq, həm də canlı qüvvə olaraq çoxsaylı əsirlər ələ keçirmək məqsədi ilə hərbi yürüşlər təşkil edildi. İşğalçılar zəbt etdikləri torpaqlarda möhkəmlənmək və yeni fəthlər üçün hərbi-inzibati mərkəz rolunu oynayan şəhər-qalalar inşa etməyə başladılar. E.ə. 782-ci ildə I Arğiştinin inşa etdirdiyi ^{URU}**ir-bu-ú-ni (İrbuni şəhəri)** şəhər-qalasının qalıqları hazırda müasir Ermənistanın paytaxtı Yerevan şəhərinin cənub-şərqində hündür təpə üzərində yerləşir.⁴⁵ İrbuni Araz çayının

³⁹ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** (УКН). Москва, 1960, с.251-253; Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наирри-Урарту...**, с.219-220.

⁴⁰ Karen Radner. **Yenə orada**, “Urartian Foreign Policy: The South”..., p.384.

⁴¹ Irving Leonard Finkel, Julian Edgeworth Reade. Lots of Eponyms, “Iraq”, **British Institute for the Study of Iraq**, Vol. LVII, 1995, pp. 169; Amélie Kuhrt. **The Ancient Near East, c. 3000-330 BC. Volume II.** London and New York, Routledge, 1997, p. 491.

⁴² Digər adı Nimrud şəhəri, hazırda qalıqları müasir Selamiyah kəndindən 5 km aralıda yerləşir.

⁴³ Irving Leonard Finkel, Julian Edgeworth Reade. **Yenə orada**, Lots of Eponyms..., p. 168.

⁴⁴ **The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods. Volume 3. Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC).** [RIMA 3]. Edited by A. Kirk Grayson. University of Toronto Press, 1996, p. 69-70, A.0.102.14 (141b-146a, 159b-174a).

⁴⁵ Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, с.23.

şimalında I Arğişti tərəfindən inşa etdirilmiş ilk Urartu məntəqəsidir.⁴⁶ Bu ərazi qədim zamanlardan etibarən Qanlı təpə və ya Qanlı qala adı ilə tanınmışdır. XIX əsrin birinci yarısında Rusiya imperiyası tərəfindən İrəvana köçürülən ermənilər bu təpənin adını hərfi tərcümə edərək Arin-berd (ermənicədən tərcüməsi “Qanlı qala”) adlandırmışlar. XIX əsrin sonlarında Cənubi Qafqazda aşkar olunmuş Urartu kitabələrinin oxunmasında öncül rol oynamış⁴⁷ M.V. Nikolski də İrbuni qalasının yerləşdiyi təpənin yerli əhali (yəni azərbaycanlılar) tərəfindən Qanlı qala və ya Qanlı təpə adlandırıldığını, ermənilərin isə bu adı öz dillərinə tərcümə edərək Arin-berd adlandırdığını qeyd edir.⁴⁸ G.A. Melikişvili bu ərazinin əvvəlki adının Qanlı təpə olduğunu qeyd edir.⁴⁹ Burada aşkar edilmiş kitabəni M.V.Nikolski tərcümə edərək “*İrəvan yaxınlığında Qanlı-təpədə aşkar olunmuş mixiyazılı kitabə*” başlığı ilə 1896-cı ildə “*Şərq Komissiyasının əsərləri*”ndə nəşr etdirmişdir.⁵⁰ N.V.Arutyunyan bu kitabənin 1879-cu ildə təsadüf nəticəsində tapıldığını,⁵¹ B.B.Piotrovski 1893-cü ildə, M. Salvini isə 1894-cü ildə rus arxeoloqu A.A. İvanovski tərəfindən Qanlı-təpədən aşkar edildiyini qeyd edirlər⁵² [Şəkil 1]. İrəvan quberniyasına köçürülən ermənilər burada “qədim tarix”ə sahib olduqlarını iddia etmək və İrəvanı qədim erməni şəhəri kimi tanıtmmaq üçün yaşayış evlərinin divarlarına, tarixi-mədəni abidələrin olduğu ərazilərə saxta mixiyazılı kitabələr tərtib edərək yerləşdirməyə başladılar. M.V.Nikolski bu cür saxta Urartu kitabələrindən birini aşkar edərək onların “qədim tarix” yalanını ifşa etmişdir.⁵³ Həmin saxta Urartu mixiyazılı kitabəsi hazırda Gürcüstan Tarix muzeyində saxlanılır [Şəkil 2]. Bu saxta kitabə yaşayış evlərindən birinin ana divarına bərkidilmiş vəziyyətdə aşkar olunmuşdur.⁵⁴

---

⁴⁶ Harun Danişmaz. **Urartu Krallığı: yönetim ve organizasyon**. Ankara, 2020, s.89; Erkan Konyar. **Yenə orada, Urartu: Aşiretten Devlete...**, s.131.

⁴⁷ Melikişvili G.A. **Die Urartäische Sprache**. Rome, 1971, p.12-13.

⁴⁸ Михаил Васильевич Никольский. **Клинообразные надписи Закавказья**. Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Московского археологического общества. Вып. 5. Москва, 1896, с.98-99.

⁴⁹ Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наир-Урарту...**, с.258.

⁵⁰ Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I**. (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, p.360.

⁵¹ Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...**, с.215.

⁵² Михаил Васильевич Никольский. **Yenə orada, Клинообразные надписи Закавказья...**, с.98; Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, с.69; Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I** (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A2-6A, A2-6B, A2-6C, p.360.

⁵³ Михаил Васильевич Никольский. “Фальшивая клинообразная надпись из Эриванской губернии”. **Археологические Известия и Заметки**, №4. Москва, 1896, с.100-101, Таблица V.

⁵⁴ **Урартские памятники музея Грузии**. Издал Георгий В. Церетели. Тбилиси, 1939, с.61, Таблица XXX.

**Şəkil 1. İrəvan yaxınlığında Qanlı təpədən aşkar edilmiş
Urartu mixiyazılı kitabəsi**

(Никольский М.В. Клинообразные надписи Закавказья., Табл. XXIII)

Şərqi Anadolunun ilk mərkəzləşdirilmiş dövləti olan Urartunun yaşayış məskənləri coğrafi baxımından əsasən mərkəzi bölgələri və periferiyanı əhatə etməklə iki böyük qrupa ayrılır. Van gölü hövzəsində (mərkəzi bölgə) inşa olunmuş Tuşpa (qədim Van qalası), Sardurihinili (Çavuştepə), Rusahinili (Toprakkale) və Rusahinili Eidurukai (Ayanis) qalaları, Ağrı vadisində, Göyçə gölü və Urmiya gölü hövzələrində inşa olunmuş Rusa-i URU.TUR (Bəstam), Arğıştihinili (Sərdarabad / “Arnavir”), Minuahinili (Qaraqoyunlu//Daşburun) kimi qalalardan bir sıra cəhətlərinə görə fərqlənirdi. Urartu hücumu nəticəsində tutulmuş qala əgər strateji cəhətdən əlverişli mövqedə yeləşirdisə o qala daha da möhkəmləndirilir və yeni müdafiə məntəqəsinə çevrilirdi. Ağrı vadisində, Göyçə gölü və Urmiya gölü hövzələrində yerli tayfalarla məxsus bu cür qalalar a^qkar olunmuşdur.⁵⁵ B.B.Piotrovski Minuanın Araz çayının sol sahilində yerləşən İrkua (İrekua//Erikua) oymağının ölkəsində müasir Daşburun kəndi yaxınlığında yeni qalanın əslində İrkua hökmdarının mərkəzi olan Luhiu(ni) şəhərinin yerində inşa etdirdiyini qeyd edir.⁵⁶ M.Salvini “Minuanın Arazın şimalına ekspedisiyası”⁵⁷ başlığı ilə təqdim etdiyi mixiyazılı kitabəni bu cür tərcümə etmişdir: “(1) Haldi nizə (silahı) ilə döyüşə getdi, (2) Erikuahi (Erikua qəbiləsinin) ölkəsini fəth etdi, Luhiuni şəhərini fəth etdi, (3) onu Minuanın ayağına atdı. (4) Haldi qalib (?), Haldinin nizəsi (5) qalibdir (?). Haldinin gücü sayəsində döyüşə getdi (6) İşpuini oğlu Minua, (7) Haldi (qoşunların) qabağında getdi. Minua (8) deyir: Erikua ölkəsinə gəldi, (9) hökmdar şəhəri olan Luhiuni şəhərini (10) heç kim mühasirəyə almamışdı (?), (11) Haldi onu İşpuini oğlu Minuaya verdi, götürdüm, (13) Luhiuni şəhəri tabe edildi, (14) xərac olaraq Etiuni ölkəsi. (15) Minua deyir: Kim məhv edər (16) bu yazını, kim onu zədələsə, (17) kim bunları edərsə, (18) kim deyərsə: (19) “mən Luhiuni şəhərini fəth etdim” (20) Tanrı Haldi, Fırtına tanrısı, Günəş tanrısı (21), bütün tanrılar

⁵⁵ Burney Charles Allen. “Urartian Fortresses and Towns in the Van Region”, *Anatolian Studies*, Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara. Vol. VII, 1957, p. 38-43, Fig 1.

⁵⁶ Борис Борисович Пиотровский. *Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...*, c. 64-65.

⁵⁷ Mirjo Salvini. *Corpus dei testi urartei. Volume I.* (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, p.183.

onu günəş işığından məhrum etsinlər. (22-24: tərcümə olunmayan hissə)”.⁵⁸ G.A.Melikişvili və N.V.Arutyunyan bu mətnin 10-cu sətrindəki “mühasirəyə almaq” ifadəsini “ələ keçirmək, tutmaq” kimi tərcümə etmişlər.⁵⁹ İğdırın şimal-şərqində Qaraqoyunlu kəndinin 1 km cənubunda alçaq qayalıqda Urartu qaya məzarının aşkar olunması⁶⁰ bu bölgədə işğalçıların bir müddət hakimiyyət sürdüyünü göstərir. B.B.Piotrovski isə heç bir etibarlı mənbəyə istinad etmədən Luhiu(ni) şəhərinin yerləşdiyi İğdırın orta əsrlər dövründə Çolakert adlı “erməni şəhəri” olmasından bəhs edir.⁶¹ Lakin adı qədim türkcədə “böyük, ulu, ünlü, iyi” mənasını bidirən və yerli əhalisi əsasən türklər olan bu şəhər, tarixdə İğdır (İğdır) kimi məlumdur.

Şəkil 2. İrəvan quberniyasından tapılmış saxta Urartu mixiyazılı kitabəsi

(Никольский М.В. Фальшивая клинообразная надпись., Таблица V)

1893-1894-cü illərdə Moskva Arxeologiya Cəmiyyəti tərəfindən Cənubi Qafqaza ezam olunmuş A.A.İvanovski Daşburunda apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı buradan aşkar etdiyi keramika nümunələrinin Azərbaycanda daş qutu qəbirlərdən aşkar olunmuş materiallarla daha çox bağlılığının olmasını qeyd etmişdir.⁶² Erməni arxeoloqları isə bu baxışın əksinə olaraq müasir Ermənistan ərazisində Urartu mirasını təmsil edən tapıntıların tarixini “qədimləşdirmək” həvəsinə düşdülər. Onlar hətta İrbuni və Argıştihinili abidələrini az qala Urartu arxeo-

⁵⁸ Mirjo Salvini. *Corpus dei testi urartei. Volume I.* (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, A 5-1.

⁵⁹ Георгий Александрович Меликишвили. *Урартские клинообразные надписи.* (УКН). Москва, 1960, №30₁₀; Николай Васильевич Арутюнян. *Корпус урартских клинообразных надписей...*, №47₁₀.

⁶⁰ Nevzat Çevik. *Urartu kaya mezarları ve ölü gömme gelenekleri.* Ankara, 2022, s.127, Levha 53b, Levha 53 c.

⁶¹ Борис Борисович Пиотровский. *Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...*, с. 65.

⁶² Михаил Васильевич Никольский. *Yenə orada, Клинообразные надписи Закавказья...*, с.45.

logiyasının təşəkkül tapdığı ilkin abidələr kimi təqdim etməyə can atırdılar.⁶³ Halbuki, burada daha qədim yaşayış məntəqələri urartululara yox, yerli tayfalara aid olub, Urartu hücumları zamanı onların çox hissəsi talan edilmiş və dağıdılmışdır. Sovet dövründə müasir Ermənistan ərazisində arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş tapıntılar “qədim erməni mədəniyyəti” adı ilə təbliğ edilmiş və anti-Azərbaycan elementlərini əks etdirən şovinst qədim tarix konsepsiyası hazırlanmışdır.

Göyçə gölünün şimalında Pre-Urartu dövründə inşa edilmiş ən mühüm qalalardan biri də Ördəkli qalasıdır.⁶⁴ Ördəkli qalasının yerləşdiyi qədim yaşayış məntəqəsi Urartu mixiyazılı mənbələrində URU**Ki(e)huni KUR-ni** (Kiehu(ni) / Keḫuni=Kiexu(ni) şəhərinin ölkəsi) şəhəri kimi xatırlanır.⁶⁵ 1946-cı il 4 apreldə Ermənistan sovet hakimiyyəti Ördəkli adını qondarma “Lçaşen” adı ilə əvəz etmişdir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Ördəkli qalasının yerləşdiyi təpədən e.ə. I minilliyin əvvəllərinə aid keramika nümunələrinin, həmçinin yerli hökmdarlardan birinə aid kurqandan zəngin qəbir avadanlığının aşkar olunması buranın əhalisinin zəngin mədəniyyətə malik olduğunu göstərir.⁶⁶ Ördəkli şəhər-qalasında və ətrafındakı abidələrin məhv edilməsi sovet dönəmində Ermənistan hakimiyyətinin “mühüm” planlarından biri idi. B.B.Piotrovski öz memuarında 1936-cı ildə inşa olunağa başlayan Sevan SES-in tikintisi ilə bağlı olaraq Ördəkli kurqanlarının su altında qalaraq məhv edildiyini qeyd edir.⁶⁷ Bu ərazi Urartu mənbələrində bəhs olunan Etiu(ni) ölkəsinin şərq bölgəsi idi. Buradakı kurqanlar əsasən I Dəmir və II Dəmir dövrlərinə aiddir. Bu dövr isə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin (e.ə.XIV-IX əsrlər) ikinci və üçüncü dövrlərinə uyğun gəlir.⁶⁸ Urartu məskənlərindən aşkar edilmiş üçtilli iskit oxları sübut edir ki, Cənubi Qafqazda Urartu hakimiyyəti bir əsrdən çox davam etməmişdir.⁶⁹

I Arğıştinin Göyçə gölünün şimal-qərb ucqarında Ördəkli kəndi yaxınlığında çox da böyük olmayan qaya parçası üzərində həkk edilmiş kitabəsində deyilir:

⁶³ Степан Александрович Есаян, Леонид Николаевич Биягов, Симон Геворкович Амаякян, Амения Гургеновна Канецян. **Бийнская гробница в Ереване**. Археологические памятники Армении, 15. Урартские памятники. Выпуск II. Ереван, 1992, с.18.

⁶⁴ Raffaele Biscione, Neda Parmegiani. “Armenian-Italian archaeological expedition. Field season 2004”, **Studi Micenei ed Egeo-Anatolici**, 2004, №46/2, p.285, Fig.1.

⁶⁵ Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наирри-Урарту...**, с.67; Igor M.Diakonoff, Solmaz M.Kashkai. **Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX. Geographical Names According to Urartian Texts**. Wiesbaden, 1981, p.66; Николай Васильевич Арутюнян. **Топонимика Урарту**. Ереван, 1985, с.108-109; Mirjo Salvini. **Geschichte und Kultur der Urartäer**. Darmstadt, 1995, s.60.

⁶⁶ Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, с.71.

⁶⁷ Пиотровский Б.Б. **Страницы моей жизни**. Санкт-Петербург, 1995, с.96.

⁶⁸ Vəli Vaxşəliyev. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, 2007, s.228.

⁶⁹ Ursula Seidl. “Urartu as a Bronzeworking Centre”, **Bronzeworking Centres of Western Asia c. 1000-539 B.C.** Edited by John Curtis. London & New York, 1988, p. 170; Manuel Castelluccia. “The Militarization of a Society: The Example of Transcaucasia in the Early Iron Age (An Archaeological Overview)”. **Ancient Civilization from Scythia to Siberia**, 2017, Volume: 23. Issue: 2, p.98.

“Tanrı Haldinin böyüklüyü ilə Argiştı deyir: Kiehu(ni) şəhərinin ölkəsini ələ keçirdim və İştikuniu şəhərinə qədər irəlilədim. Gölün ... yanındakı ... Likiu (ölkəsini) ... Argiştı, əzəmətli hökmdar, Biainili ölkəsinin hökmdarı və Tuşpa şəhərinin hakimi”.⁷⁰ Likiu ölkəsindən daha sonra II Sardurinin Van qalasının şərq hissəsinin şimal yamacında qayaya həkk edilmiş Xəzinə Qapısı⁷¹ (digər adı Analıqız) adlı kitabəsinin birinci sütununda Etiu(ni) ölkəsi ilə yanaşı bəhs edilir: “**i-ku-ka-ni MU ta-ra-ni uş-ta-di** ^{KUR}**e-ti-ú-ni-e-di** ^{KUR}**li-qi-ú-e**”.⁷² 1863-cü ildə Göyçə gölünün qərb sahilində Atamxan kəndi ərazisində eyniadlı qalanın yaxınlığında qaya parçası üzərində aşkar edilmiş Urartu kitabəsindən məlum olur ki, II Sarduri Tuli(hu) ölkəsinin hökmdarı Luehu oğlu Sinalibini məğlub edərək onun eyniadlı paytaxt şəhərini ələ keçirmişdir: “Tanrı Haldinin buyruğu ilə Argiştı oğlu Sarduri deyir: Luehu oğlu Sinalibinin hökmdar şəhəri Tulixu’nu güc tətbiq edərək ələ keçirdim. Hökmdar Sinalibini və xalqını sürgün etdim. Uduru-Etiu(ni) ölkəsinə qədər irəlilədim”.⁷³ Bu kitabədən ilk dəfə Mesrop Smbatyans adlı bir keşiş “qədim erməni kitabəsi” kimi 1863-cü ildə erməni dilində nəşr olunan “Xambavaber Rusio” (“Rus xəbərləri”) adlı jurnalda bəhs etmişdir.⁷⁴ M. Smbatyans əslən Vandan olub, 1888-ci ildə isə arxiyepiskop dini rütbəsi almışdır. Əsl məqsədi Şərqi Anadolu və Şimali Azərbaycana “qədim erməni torpağı” kimi təbliğ etmək olan M.Smbatyans 1887-1894-cü illərdə Erməni Qriqorian Kilsəsinin Şamaxı və Bakı yeparxiyalarına rəhbərlik etmişdir. G.A.Melikışvili və M.Salvini qeyd edirlər ki, Atamxan kitabəsi (31x69 sm) 1882-ci ildə qayadan qopardılaraq Tbilisidəki Gürcüstan muzeyinə aparılmışdır.⁷⁵

---

⁷⁰ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** №134; Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...**, №180; Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I** (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C. A 8-11.

⁷¹ Antoine Jean de Saint-Martin. **Yenə orada.** “Notice sur le voyage litté ire de M.Schulz en Orient...”, p.185.

⁷² Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Урартские клинообразные надписи...**, №155 A; Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...**, №241 A; Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I** (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C. A 9-3 I₁₃.

⁷³ Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, с.77; Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada, Топонимика Урарту...**, с.187; Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** №160; Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...**, №249; Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I** (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C. A 9-6.

⁷⁴ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** (УКН). Москва, 1960, с.309.

⁷⁵ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** (УКН). Москва, 1960, с.309; Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I** (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, p.433.

Şəkil 3. Göyçə gölünün cənubundan tapılmış Son Tunc – İlk Dəmir dövrünə aid proto-azərbaycanlılara məxsus dolixokefal kəllə sümükləri
(Ивановский А.А. По Закавказью. Рис 93-97)

Atamxan kəndi və ətraf əraziləri əhatə edən Tuli(ğu) şəhərinin ölkəsi haqqında məlumat verən digər bir kitabə qədim Van şəhərində ermənilər tərəfindən sonralar inşa edilmiş Surp Poqos kilsəsinin xarabalıqları arasında aşkar olunmuşdur.⁷⁶ Alt hissəsi dağıdılmış bu bazalt stelanın sağ üzündə II Sardurinin Tuli(ğu) şəhərinin ölkəsi ilə yanaşı Ueliku(hi), Aşşur və Arme ölkələri ilə apardığı müharibələrindən bəhs olunur: “... Tanrı Haldi öz nizəsi ilə səfərə çıxdı. Uelikuxi ölkəsinin hökmdarı Murinu’nu məğlub etdi, Tulixu şəhərinin ölkəsinin hökmdarı Luehu oğlu Sinalibini məğlub etdi və Aşşur hökmdarı Adadnirarinin oğlu Aşşurnirarinini də məğlub etdi. Arme ölkəsini ələ keçirdi (və bu ölkənin) hökmdar şəhəri Nihiria’ni da ələ keçirdi. Onları Argiştı oğlu Sarduri önündə yerə çaldı. Tanrı Haldi güclü və tanrı Haldinin nizəsi də güclüdür. Argiştı oğlu Sarduri səfərə çıxdı. Sarduri deyir: Uelikuxi ölkəsinə qarşı səfərə çıxdım və (bu) ölkəni tamamilə ələ keçirdim. Bir gün içərisində tutdum, qalaları yerlə bir etdim və şəhərləri yandırdım...”⁷⁷ G.A.Melikşviliyə görə bu hadisələr təqribən e.ə.753-752-ci illərdə baş vermişdir.⁷⁸ Göyçə gölünün cənubunda Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid 74

⁷⁶ Antoine Jean de Saint-Martin. **Yenə orada**. “Notice sur le voyage litté ire de M.Schulz en Orient...”, p.188.

⁷⁷ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи**. №156 ДИ; Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...**, №242 ДИ; Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I**. (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C. A 9-1 lato destro.

⁷⁸ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи**. (УКН). Москва, 1960, с.300.

saylı “daş qutu” qəbirdən tapılmış aid dolixokefal kəllə sümükləri⁷⁹ A.A.İvanovskinin qeyd etdiyi kimi bütün Qafqaz regionunda eyni antropoloji tipin yaşadığını göstərir⁸⁰ [Şəkil 3]. A.A.İvanovski Göyçə gölünün cənubunda Gözəldərə kəndi yaxınlığında üzəri iri daş lövhələrlə örtülmüş 17 qəbir abidəsindən tapılmış kəllə sümüklərinin dolixokefal olduğunu qeyd edir.⁸¹ Urartu hücumuna məruz qalan Göyçə gölü ətrafındakı qədim tayfalar proto-Azərbaycan əhalisi idi.

Mixiyazılı mətnlərdə əks olunan şəhər ideoqramı URU (şumeroqram), Aşşur dilində **âlu**, Urartu dilində isə **patar**^{ie} kimi oxunur.⁸² Urartu mixiyazılı mətnlərində **É.GAL** (“saray”) “*möhkəmləndirilmiş qala*” epitetinə uyğundur (**agununi, agununi manu**). **É.GAL** həmçinin “sitadel”, “qala”, URU isə “kiçik yaşayış məntəqəsi” kimi başa düşülür. G.A.Melikişvili Urartu yaşayış məntəqələrinin təsnifatı haqqında yazır: “*Nairi-Urartunun geniş ərazisində iki əsas yaşayış məntəqəsi tipinin mövcud olması məlumdur: “möhkəmləndirilmiş və qala divarları ilə əhatə olunmuş şəhər –qalalar (Aşşur yazılarında **âlâni dannuti bit dûrani** – Urartu yazılarında **É.GAL agununi manu**), onların ətrafında isə “kiçik şəhərlər (məskənlər)” (Aşşur yazılarında **âlâni şibrûti ša limêtişunu** – Urartu yazılarında URU)”*.⁸³ G.A.Melikişvili daha sonra Urartu hökmdarlarının hərbi yürüşlərindən bəhs edən mətnlərə istinadən **E.GAL** və **URU** ideoqramları ilə yazılmış məntəqələrin fərqi izah edir: “Urartu mixiyazılı mətnlərində **É.GAL** (“sitadel”, “qala”) dağıdılmış (**harharšu-**), **URU** (“şəhər”, “məskən”) isə yandırılmış (atəşə verilmiş) obyekt kimi bə^oa dü^oülür. Məsələn, Urartu hökmdarı II Sarduriyə aid kitabədə onun İqani ölkəsinə (Çıldır gölü ətrafı) hücumu zamanı burada bir gündə 35 qalanı və 200 şəhəri işğal etməsindən bəhs edilir, qalaları dağıtdığı, şəhələri isə yandırdığı qeyd edilir”.⁸⁴ Urartu hökmdarlarının Cənubi Qafqaza, eləcə də Azərbaycan torpaqlarına hücumlarından bəhs edən mixiyazılı kitabələrdə bu cür ənənə ilə tez-tez qarşılaşıq. İndiyədək aşkar olunmuş Urartu mixiyazılı kitabələrində İrbuni şəhər-qalası haqqında məlumatlara yalnız I Argiştinin dövrünə aid mətnlərdə rast gəlirik.⁸⁵ Erməni tarixşünaslığında Araz çayı haqqında da saxta məlumatlar öz

---

⁷⁹ Алексей Арсеньевич Ивановский. По Закавказью. Археологические наблюдения и исследования 1893, 1894 и 1896 гг. Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Московского археологического общества. Вып.6. Москва, 1911, с. 140-141.

⁸⁰ Алексей Арсеньевич Ивановский. *Yenə orada, По Закавказью...*, с.174 (Рис. 93-97), с.175.

⁸¹ Алексей Арсеньевич Ивановский. *Yenə orada, По Закавказью...*, с.26-27.

⁸² Георгий Александрович Меликишвили. *Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наири-Урарту...*, с.334; Георгий Александрович Меликишвили. *Урартские клинообразные надписи.* (УКН). Москва, 1960, с.403.

⁸³ Георгий Александрович Меликишвили. *Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наири-Урарту...*, с.335; Solmaz Qaşqay. *Yenə orada, Manna dövləti...*, s.54, s.58.

⁸⁴ Георгий Александрович Меликишвили. *Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наири-Урарту...*, с.336.

⁸⁵ Георгий Александрович Меликишвили. *Урартские клинообразные надписи.* №127, П33, №128, А215, №1384, №1452, №1461,2, №1471,2, №147а1,2, №147b1; Николай Васильевич Арутюнян. *Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...*, №173, П33, №174А215, №197-1984, №2004, №2014, №2142, №2151,2, №2161,2, №2171,2, №218, №220, №2352;

əksini tapmış və uzun müddət təbliğ olunmuşdur. Orta əsrlər dövründə erməni keşişlərinin uydurduqları rəvayətlərə görə, bu çay “*ermənilərin mifik əcdadı*” sayılan Haykın kötücəsi Arastın adını daşıyır. Erməni əsilli amerikan tarixçisi Robert Hyusenyan (Robert H. Hewsen) Ermənistanın yeganə “həqiqi çayı” saydığı Araz çayını “erməni xaqının qürur rəmzi” olaraq “Araz ana” adlandırmışdır.⁸⁶ İşpuini və Minuanın orta q hakimiyyəti dövrlərinə aid olan Hocasər-İlandağ qayaüstü kitabəsindən məlumdur ki, e.ə. IX əsrin sonunda Urmiya gölündən şimala doğru Naxçıvan da daxil olmaqla şərq istiqamətindəki Arazboyu torpaqları – Zəngəzurun cənubu və Qaradağ bölgəsi Puluadi ölkəsi adlanmışdır. Bu kitabədə deyilir: “(1) *Sardurinin oğlu İşpuini Haldinin gücü sayəsində, (2) (və) İşpuini oğlu Minua Arşini şəhərini fəth etdi, (3) Arşini şəhərinin ölkəsini, A(y)niani şəhərinin ölkəsini fəth etdi və onu dağıtdı [. . .] (4) dövr. O, tanrı Haldi üçün bir kitabə yazdırdı. Puluadi ölkəsində dini ayin icra edildi, (5) P[uluadi(?)] ölkəsindən Haldiyə bir öküz, Haldinin arvadına bir inək qurban kəsildi*”.⁸⁷ Araz hidroniminin urartulular tərəfindən təhrif edilmiş variantı olan Ars(z)ini toponimi İlandağın yaxınlığında yerləşən müasir Ərəzin kəndinin (Culfa rayonu) adı ilə müqayisə oluna bilər. Puluadi toponiminin izahı zamanı Urartu dilində “*piʿ*” (*tərcüməsi “kanal”*)⁸⁸ sözünə diqqət etmək lazımdır. Bəhs olunan ərazinin qədim suvarma sistemlərinə malik olması bu ehtimalın doğru olduğunu dəstəkləyir. Hurri dilində “*pala*” sözü kanal deməkdir.⁸⁹ Puluadi toponiminin hurri dilində “*pukl(u)-*” (=“*puḡl-*”) feil kökü ilə izahı bu versiyaya da diqqət yetirməyin vacib olduğunu göstərir. E. Laroşa görə hurri dilində “*pukl(u)-*” feili “toplamaq” mənasını bildirir, hətta “*pu-la-aḡ-li*” dövlət adı (nom d’état) kimi çəkilmiş, hurri mətnlərində “*puli-*” feilinin *pu-li-ni-ta* (KUB⁹⁰ XXVII 34 IV 19), *pu-li-ti-pa-a-e* (KUB XXIX 8 III 19), *pu-(u)-ul-li-iš/eš* (KUB III 10, 19) formalarına rast gəlinmişdir⁹¹. E. Laroşun dövlət adı kimi izah etdiyi “*pu-la-aḡ-li*” ola bilsin ki, “Pulaxli ölkəsinin insanları (və ya xalqı, toplumu)” mənasını bildirir. İlze Veynerə görə “*puḡl-*” kimi oxunan feil kökü (verbalwurzel) həmçinin “toplamaq” mənasını ifadə edir.⁹² Puluadi toponiminin

---

Mirjo Salvini. *Corpus dei testi urartei. Volume I. (CTU-I)*. Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, A 8-3 II, A 8-1 Vo, A 8-17 A, A 8-18, A 8-19, B 8-2, B 8-3, B 8-4, B 8-5, B 8-6, B 8-7, B 8-21.

⁸⁶ Robert H. Hewsen. “The Geography of Armenia”, *The Armenian people from ancient to modern times, Volume I, the dynastic periods: from antiquity to the fourteenth century*. Edited by R. Hovannisian. New York, 1997, p.7.

⁸⁷ Mirjo Salvini. *Corpus dei testi urartei. Volume I. (CTU-I)*. Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, p.137, A 3-84.

⁸⁸ Георгий Александрович Меликишвили. *Урартские клинообразные надписи*. (УКН). Москва, 1960, с.403.

⁸⁹ Emmanuel Laroche. *Glossaire de la langue hourrite*. Paris, 1980, p.194; Ilse Wegner. *Einführung in die hurritische Sprache*. Wiesbaden, 2000, s.236.

⁹⁰ Keilschrifturkunden aus Boghazköi. I-XLVIII, Berlin.

⁹¹ Emmanuel Laroche. *Yenə orada, Glossaire de la langue hourrite...*, p.204.

⁹² Ilse Wegner. *Yenə orada. Einführung in die hurritische Sprache...*, s.239.

etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər⁹³ səslənsə də, bu barədə indiyədək konkret olaraq ciddi tədqiqat aparılmamışdır.

II Sardurinin dövründə ^{KUR}Puluadi bir neçə dəfə Urartu hücumuna məruz qalmışdır. Puluadi ölkəsi haqqında ilk dəfə İşpuini və oğlu Minuanın ortaq hakimiyyət dövrlərinə aid olan Hocasər-İlandağ kitabəsində, daha sonra isə II Sardurinin dövrünə aid Xəzinə qapısı kitabəsi⁹⁴ və Azərbaycanın cənubunda Qaradağ mahalının Əhər şəhərindən 30 km qərbdə, Vərziqan (Vərzəqan) şəhristanına daxili olan Seqendel kəndi yaxınlığında Zağı dağında tapılmış kitabədə məlumatlar öz əksini tapmışdır. Seqendel kitabəsində II Sardurinin Puluadi hökmdarı **U(ul)tu-dia-u(ni)** ilə yanaşı hökmdar **Baṣṣadi(ni)** ilə döyüşərək qalib gəlməsindən bəhs olunur: *“Tanrı Haldi öz nizəsi ilə yürüşə çıxdı və Puluadi ölkəsinin şahı Ultudiaunini və hökmdar Baṣṣadininin ölkəsi (boyu) ilə döyüşərək qalib gəldi. Tanrı Haldi güclüdür, tanrı Haldinin silahı da güclüdür. Arğıştı oğlu Sarduri yürüşü çıxdı. Sarduri deyir: bir gün içində 21 qala fəth etdim, 55 kəndi viran qoydum. Möhkəmləndirilmiş hökmdar şəhəri Libliuni şəhərini döyüşlə ələ keçirdim. (Mən) Sarduri, güclü hökmdar, böyük hökmdar, ölkələrin hökmdarı, Biainili ölkəsinin hökmdarı, Tuşpa şəhərinin ağası”*.⁹⁵ Bu kitabədə hökmdar Baṣṣadi(ni)nin ölkəsi ifadəsi Puluadının şimal qonşuluğunda yerləşən ölkəni nəzərdə tutur və Bərgüşad adı ilə müqayisə oluna bilər. G.A.Melikişvili və S.Qaşqay bu məndə Ultudiauni yerinə Kadiau (?) oxumuş, Baṣṣadi(ni) adını isə oxumamışlar,⁹⁶ N.V.Arutyunyan isə M.Salvininin tərcüməsindən “faydalanmış”, hətta fərqli variant görüntüsü yaratmaq məqsədi ilə **Batişadini(?)** kimi “oxumuşdur”.⁹⁷

Aza xalqının ölkəsində I Arğıştı tərəfindən Arğıştihinili şəhər-qalası inşa edilmişdir. İrbuni və Teyşebaini şəhər-qalaları da bu qədim ölkənin hüdudları daxilində idi. Bu yeni mərkəzlər paytaxt Tuşpa kimi hökmdar şəhəri statusu daşımasalar da, Urartunun hərbi-siyasi tarixində önəmli mövqeyə sahib idilər. “Düşmən ölkə”də⁹⁸ salınmış bu yeni hərbi-inzibati mərkəzlər Urartunun yeni düşmən ölkələrə hücum etmək və onların torpaqlarını işğal etmək üçün mühüm dayaq rolu oynayırdılar. İrbuni bu mövqeyini axıra qədər qoruyub saxlaya bilmədiyindən yeni periferiya mərkəzinə ehtiyac yaranmışdı. Urartu kolonizasiyasının sərhədləri genişləndikcə qonşu Aşşur imperiyasında olduğu kimi əyalət sisteminin yaradılması

⁹³ Georgiy Melikişviliyə görə “palıd” sözündən qaynaqlanır, Bəhlul İbrahimli isə Plovdağ adı ilə izah etmişdir.

⁹⁴ Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I.** (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, p. 424-425, A 9-3 IV₉.

⁹⁵ Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I.** (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, p.435, A 9-8.

⁹⁶ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** (УКН). Москва, 1960, с.453-454; Solmaz Qaşqay. **Yenə orada, Manna dövləti...**, s.68; **Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazlı mənbələrdə.** Tərtib və tərcümə edən, ön sözün və şərhlərin müəllifi: Solmaz Qaşqay. Bakı, 2006, s.116.

⁹⁷ Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...** №245.

⁹⁸ Urartu mixiyazlı qaynaqlarında Aza ölkəsi bu cür adlandırılırdı.

zərurəti yaranmışdı. Ayanis qalasından aşkar olunan bullada Aza ölkəsinin valisi **Uraqi**'dən bəhs olunur. Aza ölkəsinin cənubunda məskunlaşma daha sıx idi. İrbuni şəhər-qalasının yerləşdiyi bozqır ərazi, urartuluların hücumu zamanı *“yaşayış olmayan, boş torpaq”* idi.⁹⁹ Araz çayının sol qolu Aza çayı adlanır. Müasir dövrdə Ermənistan Respublikasında bu çayın adı Azat (Ազատ) kimi saxtalaşdırılıb. M.V.Nikolski 1896-cı ildə “Qafqaz Arxeologiyası üzrə materiallar toplusu”nun 5-ci buraxılışında nəşr edilmiş *“Zaqafqaziyanın mixiyazılı kitabələri”* adlı iri həcmli məqaləsində qeyd edirdi ki, İrəvan quberniyasının mərkəzi hissəsində Zəngi çayının axdığı vadi Urartu mixi yazılı mənbələrində Azani ölkəsi adlanırdı.¹⁰⁰ Urartu mixiyazılı mətnlərinin tədqiqi nəticəsində bu qədim ölkənin adının Aza¹⁰¹ olduğu və Orta Araz hövzəsi ilə Göyçə gölü arasındakı torpaqları əhatə etdiyi müəyyən edilmişdir. Urartu kitabələrində Aza xalqının ölkəsi ^{KUR}**luluina** (“düşmən ölkə”) kimi xatırlanır.¹⁰² Burada “düşmən ölkə” dedikdə əslində Urartunun işğalçı siyasətinə boyun əyməyən və yadellilərə qarşı mübarizə aparən ölkə başa düşülür. Hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunda **Aza kəndinin** adı məhz bu etno-toponimlə bağlıdır. N.V.Arutyunyan Urartu mixiyazılı kitabəsində bu adı Uaza-Vaza kimi tərcümə etmişdir.¹⁰³ Ümumiyyətlə, N.V.Arutyunyan və onun kimi bir çox erməni tədqiqatçıları müasir Ermənistan ərazisindəki qədim kitabələrdə əks olunmuş toponimləri saxtalaşdırmaqla burada təşəkkül tapmış qədim mədəniyyətlərin bölgənin yerli əhalisi olan azərbaycanlılarla bağlılığını ört-basdır etməyə çalışmışlar.

İrbuni şəhər-qalasının inşa edilməsi haqqında məlumat verən ilk mənbələrdən biri Urartu hökmdarı I Arğiştinin hakimiyyəti dövründə tərtib edilmiş *“Horhor kitabəsi”*dir. Van gölü sahilində yerləşən bu kitabənin ikinci sütunu üzərində İrbuni şəhər-qalasının inşa edilməsi haqqında deyilir: *“...Tanrı Haldi öz silahı ilə səfərə çıxdı. Etiuni ölkəsini ələ keçirdi və Kixuni şəhərinin ölkəsini tutdu. (Onları) Arğiştinin önündə yerə çaldı. Tanrı Haldi güclüdür, tanrı Haldinin silahı da güclüdür. Tanrı Haldinin əzəməti ilə Minua oğlu Arğişti səfərə çıxdı. Tanrı Haldi önündən getdi. Arğişti deyir: Gölün (?) sahillərində olan Kixuni (=Kiehu(ni) ?) şəhərinin ölkəsini ələ keçirdim və Aliştu ölkəsinə qədər irəlilədim. Kişi və qadınları (əsir) götürdüm. Tanrı Haldinin buyruğu ilə Minua oğlu Arğişti deyir: Biainili ölkəsini gücləndirmək və düşmən ölkəsini məğlub etmək üçün İrpuni şəhərini tikdim. Yer bozqır idi, orada heç bir şey tikilməmişdi. Orada böyük işlər gördüm.*

⁹⁹ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** №127, П32-35.

¹⁰⁰ Михаил Васильевич Никольский. **Yenə orada, Клинообразные надписи Закавказья...**, с.97.

¹⁰¹ Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, с.68; Mirjo Salvini. **Geschichte und Kultur der Urartäer.** Darmstadt, 1995, s.61-62.

¹⁰² Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** (УКН). Москва, 1960, с.265.

¹⁰³ Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...**, с.193.

*Oraya Hati ölkəsindən və Supa ölkəsindən 6.600 döyü°çü yerlə°dirdim... ”.*¹⁰⁴ Alıştı ölkəsini İ.M.Dyakonov və S.Qaşqay qədim erməni dilində “Aluşte” kimi izah edərək, etibarlı qədim yazılı mənbələrə yox, yalnız 1961-ci ildə nəşr edilmiş “Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasının Atlas”ına və 1963-cü ildə nəşr edilmiş S.T.Yeremyanın müəllifi olduğu “Ermənistan Aşxarasuysa görə (VII əsr erməni coğrafiyası)” adlı atlasla istinadən edərək Azərbaycan Respublikasının Ağstafa rayonu ərazisi ilə lokalizə etmişlər.¹⁰⁵ Halbuki Alıştunun müasir Ağstafa kimi təqdim edilməsi erməni şovinistlərinin məkrli planının tərkib hissəsi idi.

Urartululara aid ən böyük mixiyazılı mənbə olan “Horhor kitabəsi”¹⁰⁶ Van gölünün şərqində Urartu dövlətinin uzun müddət paytaxtı olmuş Tuşpa (qədim Van) qalasında yerləşir.¹⁰⁷ Urartu epiqrafikasının ən böyük nümunəsi olan bu kitabə, Tuşpa qalasının cənub-qərbində I Arğıştinin məzar yeri olaraq bilinən¹⁰⁸ qaya içərisinə oyulmuş otaqlara daş pillələrlə enərkən sol tərəfdə qaya səthində həkk edilmişdir. I Arğıştinin hakimiyyət illərinin M.Salvini e.ə.785/780-756-cı illər,¹⁰⁹ G.A.Melikişvili, N.V.Arutyunyan, O.Belli və A.Çilingiroğlu isə e.ə.786-764-cü illər¹¹⁰ olduğunu qeyd edirlər. I Arğışti 23 il hakimiyyət sürmüşdür. Horhor qaya məzarı I Arğıştinin kitabəsi burada olduğu üçün tarixi müəyyən edilən tək Urartu məzarıdır.¹¹¹ Səkkiz sütundan ibarət olan “Horhor kitabəsi” I Arğıştinin hərbi yürüşlərindən bəhs edir.¹¹² Onun işğalçı yürüşlərinin uğurlu olması əsasən Assuriya imperiyasının zəifləməsi ilə bağlı idi.¹¹³ I Arğışti Minuanın oğlu idi,¹¹⁴ amma onun

---

¹⁰⁴ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** №127, II₃₃

¹⁰⁵ Igor M.Diakonoff, Solmaz M.Kashkai. **Yenə orada, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX...**, p.6.

¹⁰⁶ Mirjo Salvini. **Geschichte und Kultur der Urartäer.** Darmstadt, 1995, s.57.

¹⁰⁷ Antoine Jean de Saint-Martin. **Yenə orada.** “Notice sur le voyage litté ire de M.Schulz en Orient...”, p.184.

¹⁰⁸ Nevzat Çevik. **Yenə orada, Urartu kaya mezarları ve ölü gömme gelenekleri...**, s.89-91, s.112-113.

¹⁰⁹ Mirjo Salvini. **Urartu Tarihine Genel Bir Bakış...**, s.98.

¹¹⁰ Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наири-Урарту...**, c.246; Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** (УКН). Москва, 1960, c.418; Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...**, c.478; Oktay Belli. **Yenə orada, “Urartular”, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi...**, s.159, s.207; Altan Çilingiroğlu. **Yenə orada. Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı...**, s.35-38.

¹¹¹ Erkan Konyar. “Urartu’da Mezar Tipleri ve Ölü Gömü Âdetleri”, **Urartu: Doğu’da Değişim / Transformation in the East.** Hazırlayanlar: K.Köroğlu ve E.Konyar. İstanbul, 2011, s.211.

¹¹² Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, c.66-67; Mirjo Salvini. **Geschichte und Kultur der Urartäer.** Darmstadt, 1995, s.58-59.

¹¹³ Afif Erzen. **Doğu Anadolu ve Urartular.** Ankara, 1992, s.31; Altan Çilingiroğlu. **Yenə orada, Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı...**, s.37; Richard David Barnett. “Urartu”, **The Cambridge Ancient History. Volume III. Part I. The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and the Aegean World, Tenth to Eighth Centuries B.C.** New York, 1982, p.345-346.

¹¹⁴ Richard David Barnett. **Yenə orada, “Urartu”, The Cambridge Ancient...**, p.344; Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наири-Урарту...**, c.204; Oscar White Muscarella. **Bronze and Iron: ancient Near Eastern artifacts in the Metropolitan Museum of Art.** New York, 1988, p.427.

taxt-tac varisi deyildi. O, atası Minuadan sonra hakimiyyətə gəlmiş böyük qardaşı İnuşpuanı devirərək taxt-tacı ələ keçirmişdir.¹¹⁵ Urartu dövlətinin daxilində hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə İşpuinin və Minuanın hakimiyyəti dövrlərindən asılı vəziyyətə salınaraq xərac verməyə məcbur edilən ölkələrin yenidən müstəqillik qazanmasına səbəb olmuşdu. Buna görə də I Argiştı yenidən həmin ölkələrə qarşı hərbi yürüşlər etmiş, hətta Orta Araz hövzəsini Urartunun yeni inzibati subyektinə (ikinci mərkəzi bölgəsi) çevirmək üçün burada hərbi-strateji qalalar inşa etdirmişdir. Bu qalaların ən böyüyü İrbuni şəhər-qalası idi. N.V.Arutyunyan İrbuni adını yanlış olaraq ^{URU}Er(e)buni (Erevuni) kimi oxumaqla müasir Ermənistanın paytaxtı Yerevan şəhərinin adını bu adla əlaqələndirmiş və müasir erməni xalqını Urartu mirasının tək varisləri kimi təqdim etməyə cəhd etmişdir: **KUKN**, ^{URU}Er-bu-ú-ni-ni → 173, II₃₃; 174A2₁₅; 197-198₄; 200₄; 201₄; ^{URU}Er-bu-ni-e-di → 214₂; 215_{1,2}; 216_{1,2}; 217_{1,2}; ^{URU}Er-e-bu-ni-e-di → 218; 220; ^{URU}Er-bu-ni-ni → 235₂¹¹⁶. Lakin G.A.Melikişvili N.V.Arutyunyandan fərqli olaraq bu qədim şəhərin adını Erebuni kimi yox, ^{URU}Irpuni (Irbuni) kimi transkripsiya etmişdir: **UKN**, ^{URU}Ir-pu-ú-ni-ni → 127, II₃₃; 128,A2₁₅; 138₄; ^{URU}Ir-pu-ni-e-di → 145₂; 146_{1,2}; 147_{1,2}; 147a_{1,2}; ^{URU}Ir-e-pu-ni-e-di → 147b₁.¹¹⁷ 1950-ci ildə K.L.Ohanesyan və A.U.Poqosyan tərəfindən Qanlı təpədə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı yeni bir Urartu mixiyazılı kitabəsi aşkar edilmişdir.¹¹⁸ Digər erməni tədqiqatçısı M.A.İsraelyan bu kitabədə bəhs olunan qala-şəhərin adını İrbuni kimi oxumuşdur.¹¹⁹ Müasir Yerevan şəhəri 1828-ci ilədək buranın yerli əhalisi olan Azərbaycan türkləri tərəfindən **İrəvan** adlanmış, Ermənistan SSR Ali Soveti Reyasət Heyətinin 1936-cı il 12 iyul tarixli qərarı ilə rəsmi olaraq Yerevan adlandırılmışdır.¹²⁰

Bir çox Urartu yaşayış məntəqəsində olduğu kimi İrbunidə də, hökmdar sarayı, məbəd və ətrafında müxtəlif təyinatlı inşaat obyektləri (əsasən depolar, qüllələr, istehkamlar, qala divarları) inşa olunmuşdur.¹²¹ Burada məbəd divarına üzərinə Urartu dövlətinin baş tanrısı *Haldinin* şir üzərində rəsmi həkk edilmişdir.¹²² Urartu panteonun-

¹¹⁵ Mirjo Salvini. *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt, 1995, s.56; Altan Çilingiroğlu. *Yenə orada, Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı...*, s.35.

¹¹⁶ Николай Васильевич Арутюнян, *Корпус урартских клинообразных надписей.*, с.162.

¹¹⁷ Георгий Александрович Меликишвили. К вопросу о хетто-цупанийских переселенцах в Урарту. *Вестник древней истории*, №2 (64), 1958, с.40; Георгий Александрович Меликишвили. *Урартские клинообразные надписи*. (УКН). Москва, 1960, с.431; Георгий Александрович Меликишвили. *Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наири-Урарту...*, с.344; Георгий Александрович Меликишвили. *Yenə orada, Урартский язык...*, с.9.

¹¹⁸ Борис Борисович Пиотровский. *Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...*, с.69; Георгий Александрович Меликишвили. *Урартские клинообразные надписи*. №138.

¹¹⁹ Георгий Александрович Меликишвили. *Урартские клинообразные надписи*. (УКН). Москва, 1960, с.264.

¹²⁰ İbrahim Bayramov, Nazim Mustafa. *Həqiqətin onomastikası. İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması*. Bakı, 2021, s. 158.

¹²¹ Altan Çilingiroğlu. *Yenə orada, Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı...*, s.74-85; Инна Николаевна Медведская. *История Мидийского царства: VII-VI вв. до н.э.* Санкт-Петербург, 2018, с.167.

¹²² Борис Борисович Пиотровский. *Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...*, с.227.

da İşpünün həyata keçirdiyi dini islahatından¹²³ sonra baş tanrı statusu daşıyan Haldinin arvadı ilahə Arubani (=Arubaini) hesab olunurdu. İrbuni toponimi Arubani teonimi ilə izah oluna bilər. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində üzərində ilahə Arubaninin təsviri olan gümüş medalyon *Qırmızı təpədən (Teyşebaini şəhər-qalası, ermənicə Karmir-blur)*, yenə həmin ilahənin təsviri olan qızıl medalyon isə Van gölü hövzəsində yerləşən *Torpaqqaladan (Rusahinili)* tapılmışdır¹²⁴ [Şəkil 4]. Ermənistan dövlət tarix muzeyində isə Arubaninin oturmuş formada tunc heykəli saxlanılır.¹²⁵ Qeyd edək ki, Urartu məzar tapıntıları içərisində başqa kultürlərdə sıx-sıx rastlanan tanrı və ya tanrıça heykəlcikləri aşkar olunmamışdır.¹²⁶ 1956-cı ildə İrbuni şəhər-qalasında *susinin (məbəd)* girişində aşkar olunmuş tuf daşı üzərindəki kitabədə deyilir: “*Tanrı İvarşa üçün bu Susi evini Minua oğlu Argiştı tikdirdi, Argiştı deyir: bu yerdə torpaq boş idi, heç bir şey tikilməmişdi. Argiştı qüdrətli hökmdar, böyük hökmdar, Biainili ölkəsinin hökmdarı, Tuşpa şəhərinin hakimi*”.¹²⁷ M.Salvini G.A.Melikşvilidən və N.V.Arutyunyandan fərqli olaraq İvarşa teonimini **Di-ú-ub-ša-a** kimi oxumuşdur.¹²⁸ Urartu dilində “*susi*” “*məbəd, ibadətqah*” deməkdir.¹²⁹ M.Salvini **su-u-si-e** terminini ilk dəfə D.Stronaxın elmi dövriyyəyə daxil etdiyi “*qülləli məbəd*” kimi izah edir.¹³⁰ Urartu qaya məbədlərində rast gəlinən hündür qapılar məhz “*qülləli məbəd*”lə tam olaraq uyğun gəlir.¹³¹ Memarlıq planı baxımından İrbuni şəhər-qaladakı İubşa məbədi ənənəvi Haldı məbədlərindən fərqlənir. Onun küncləri rizalitsizdir. Urartu dini ideologiyasına görə tanrılar əlçatmaz yerlərdə, dağlarda yaşayırlar və onların məkanı hesab olunan məbədlər hündür yerlərdə inşa olunmalı idi. Urartu məbədlərinin küncləri tikilinin bünövrəsindən bütün səthi boyu uzanan rizalit adlandırılan çıxıntılı lövhələrə

---

¹²³ Albrecht Goetze. **Yenə orada, Kleinasien. Kulturgeschichte...**, s.196; Erkan Konyar. **Yenə orada, Urartu: Aşiretten Devlete...**, s.268.

¹²⁴ Seton Lloyd. **Early Highland Peoples of Anatolia.** London, 1967, p.111; Erkan Konyar. **Yenə orada, Urartu: Aşiretten Devlete...**, s.297, Fig 209.

¹²⁵ Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, c.223.

¹²⁶ Nevzat Çevik. **Yenə orada, Urartu kaya mezarları və ölü gömmə gelenekləri...**, s.81.

¹²⁷ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** (УКН). Москва, 1960, с.451-452; Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...**, №195-196.

¹²⁸ Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I.** (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, p.357, A 8-21 A-B.

¹²⁹ Barthel Hrouda. **Yenə orada, Vorderasien I. Mesopotamien, Babylonien...**, s.258; Георгий Александрович Меликишвили. К вопросу о хетто-цупанийских переселенцах в Урарту..., с.46.

¹³⁰ Mirjo Salvini. “Ayanis’in Yazılı Verileri: Genel Bir Bakış”, **Ayanis: Tanrı Euduru’nun Gölgesinde Bir Urartu kenti. 30 Yılı Aşan Bir Arkeoloji Serüven.** Editörler: M.İşıklı, A.Akın Aras. İstanbul, 2021, s.148.

¹³¹ Barthel Hrouda. **Yenə orada, Vorderasien I. Mesopotamien, Babylonien...**, s.258-259 (Abb. 85); Mustafa Taner Tarhan, Veli Sevin. “Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağlantı (12 resimle birlikte)”. **Belleten**, Cilt: XXXIX, Sayı: 155, Temmuz 1975, s.398.

malikdir.¹³² Sitadel içərisində iki məbəd (Haldi və İubşa məbədləri) inşa olunması qaydası ilk dəfə İrbuni şəhər-qalasında aşkar olunmuşdur.¹³³ I Arğişti İrbuni şəhər-qalasını Het və Supanidən gətirdiyi hərbiçilərə inşa etdirdiyi üçün buradakı “susi” kitabəsində də qeyd edildiyi kimi məbəd həmin əsir döyüşçülərin dini panteonunda mühüm rol oynayan tanrı İubşanın xatirəsinə tikilmişdir. İvarşa, Şimali Suriya vilayətlərində yerli panteonda baş tanrı statusunda idi. Şimali Suriya, Yuxarı Mesopotamiya, Aşşur dövlətinin ərazisi və Van gölünə qədər uzanan Nairi torpaqları Hurri xalqının yayıldığı coğrafiya idi.¹³⁴

Tanrı İubşanın Cənubi Qafqaz tayfalarının yerli tanrısı olması da ehtimal edilir.¹³⁵ I Arğişti şimal-şərqdə “düşmən, yadelli ölkə” adlandırdığı Aza ölkəsində öz hakimiyyətini qoruyub saxlamaq üçün bura gətirdiyi Het və Supani döyüşçülərini daimi məskunlaşdırmaq üçün bu məbədi inşa etdirmişdir. Urartu hökmdarının əsas məqsədi bu əsir döyüşçülərin uzaq diyar olan Aza ölkəsində daimi məskunlaşmasını və Urartu hakimiyyətinə xidmət etmələrini təmin etmək idi. Onlar isə öz tanrıları İubşanın şərəfinə bu “susi”ni Urartu məbədlərindən fərqli planda inşa etmişlər. I Arğiştinin qayğısı sayəsində onlar da böyük həvəslə İrbuni şəhər-qalasını inşa etmiş və uzun müddət burada yaşamışlar. G.A.Melikişvili bu inşaatı icra edən yadelli döyüşçülərin statusunu belə müəyyənləşdirir: “*şübhəsiz ki, burada əsir – kölələrdən bəhs edilir. Bu kitabənin mətnində onlar döyüşçülər (LU^{MEŠ} gunuṣini) kimi qeyd edilsə də, Urartu yazılarında əsir kişilər ’aše (“kişi”) və gunuṣini (“döyüşçü”) ilə bərabər tutulurdular*”.¹³⁶ E.ə.VII əsrin birinci yarısında II Rusanın hakimiyyəti dövründə tanrı İubşanın adı çəkilən ikinci məbəd kitabəsi Teyşebaini şəhər-qalasından tapılmışdır.¹³⁷ **İvarşa** (və ya **İubşa**) teonimi luvilərin Səma tanrısı **İm(m)arşa** ilə müqayisə oluna bilər.¹³⁸ İndiyədək yalnız iki Urartu mixiyazılı kitabəsində tanrı İubşadan bəhs olunur. Bu tanrının adı çəkilən kitabələrdən birincisi I Arğiştinin dövrünə aid olub, İrbuni şəhər-qalasında susinin girişində tapılıb. O biri isə II Rusanın dövrünə aid olub, müasir İrəvan şəhərinin cənub-qərbində yerləşən Teyşebaini şəhər-qalasında iri bazalt blok üzərində aşkar edilmiş mixiyazılı kitabədir.¹³⁹

¹³² Erkan Konyar. **Yenə orada, Urartu: Aşiretten Devlete...**, s.187.

¹³³ Barthel Hrouda. **Yenə orada, Vorderasien I. Mesopotamien, Babylonien...**, s.260 (Abb. 86); Erkan Konyar. **Yenə orada, Urartu: Aşiretten Devlete**, s.119.

¹³⁴ Александр Сванидзе. **Материалы по истории алародийских племен.** Тбилиси, 1937, с.7.

¹³⁵ Mirjo Salvini. **Geschichte und Kultur der Urartäer.** Darmstadt, 1995, s.61; Oktay Belli. **Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları**, s.33.

¹³⁶ Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наири-Урарту...**, с.347.

¹³⁷ Erkan Konyar. **Yenə orada, Urartu: Aşiretten Devlete...**, s.131.

¹³⁸ Георгий Александрович Меликишвили. К вопросу о хетто-цупанийских переселенцах в Урарту..., с.45.

¹³⁹ Николай Васильевич Арутюнян, **Корпус урартских клинообразных надписей.** №424; Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I.** (CTU-I). Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, p.571-572, A 12-2 I.

Şəkil 4. Tanrı Haldi və ilahə Arubani
(Gümüş medalyon və sinəbənd üzərində təsvirlər)

İrbuni şəhər-qalasının Urartunun Van gölü hövzəsində, həmçinin cənubda və qərbdə olan inşaat obyektlərindən üstünlüyü onda idi ki, bu qalanın tikildiyi bölgədə Aşşur imperiyası kimi güclü rəqib yox idi. Buna görə də, Urartu hökmdarlarının şimal-şərq bölgələrində inşa etdirdikləri qalaları, su kanalları, sədləri və digər memarlıq obyektləri uzun illər mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. Orta Araz hövzəsi ilə Göyçə gölü arasındakı torpaqlarda Urartu hakimiyyətinə son qoyan qüvvə isə e.ə. VII əsrin əvvəllərində şimaldan gələn kimmerlər və iskitlər oldu.¹⁴⁰ Van gölü hövzəsində Çavuştepədə və İrəvan şəhərinin cənub-qərb hissəsində yerləşən Teyşebaini şəhər-qalasında aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində iskitlərə aid ox ucluqlarının, at əsləhələrinin və müxtəlif silahların tapılması bölgədə Urartu hakimiyyətinin süqut etdiyini təsdiq edir.¹⁴¹ Teyşebaini şəhər-qalası da İrbuni şəhər-qalası kimi eyni taleyi yaşamışdır. Əsrlər boyu azərbaycanlılar tərəfindən Qırmızı təpə adlandırılan bu şəhər-qalanın adı da ermənilər tərəfindən tərcümə edilərək saxta Karmir-blur adı ilə əvəz edilmişdir. Teyşebaini şəhər-qalasının ərazisində İrbunidən fərqli olaraq Urartu işğalına qədərki dövrlərdə – e.ə. XIV-VIII əsrlərdə də yaşayış olmuşdur. Burada Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapmış Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti

¹⁴⁰ Barthel Hrouda. **Yenə orada, Vorderasien I. Mesopotamien, Babylonien...**, s.257; Mirjo Salvini. **Geschichte und Kultur der Urartäer.** Darmstadt, 1995, s.118-119; Инна Николаевна Медведская. **Yenə orada, История Мидийского цар...**, c.168.

¹⁴¹ Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, c.240-241; Altan Çilingiroğlu. **Yenə orada, Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı...**, s.47.

yətini təmsil edən qədim tayfalar yaşamışdır. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid kurqanlar Qarabağdan İrəvan və Göyçə gölü hövzəsinə qədər geniş coğrafiyada yayılmış və vahid mədəniyyətin tərkib hissəsi olmuşdur.¹⁴²

1963-cü ildə İrəvan şəhərinin cənub-şərqində Gərnı yaşayış məntəqəsi yaxınlığında yerləşən eyniadlı qaladan I Arğıştının hakimiyyəti dövrünə aid vişap formasında Urartu mixiyazılı kitabəsi aşkar olunmuşdur.¹⁴³ Vişap daşları unsoy formada olub xalq arasında “balıq başlı, əjdaha və ya ilan daşları” adlanır. Vişapın Ay tanrısını, Su tanrısını, ərliyi, kişiliyi və igidliyi təcəssüm etdirməsi haqqında da müləhizələr irəli sürülmüşdür.¹⁴⁴ Vişap menhirin bir növüdür. Menhirlərə iki cür rast gəlinir, tək və qruplar halında. Alagöz dağının ətəyində “Oğuz azman daşları” və Zəngəzurda “Qoşundaş abidəsi” qrup halında olan menhirlərdir. Gərnıdən tapılmış vişapın baş hissəsi çapılmış formadadır. Bu kitabədə həmin ərazinin **Giarniani ölkəsi**, hökmdarının isə **Siluni** olması haqqında məlumat verilir: “*Tanrı Haldinin əzəməti ilə Arğışti deyir: Giarniani ölkəsini, Siluninin hökmdarlıq etdiyi ölkəni məğlub etdim. Düşmənin dağlarından geri döndüyüm zaman kişi və qadınları sürgün etdim*”.¹⁴⁵ Giarniani toponimi də müasir Ermənistan ərazisində bir çox qədim toponimlər kimi buranın yerli əhalisi olan azərbaycanlılar tərəfindən ilkin adı ilə qorunub saxlanmış və Gərnı adı ilə tanınmışdır. 1858-ci ildə V əsrdə yaşadığı güman edilən Moisey Horenlinin “Armeniya tarixi” əsərini tərcümə edərək nəşr etdirmiş N.Emin Gərnı adının əvvəllər Geqam adlandığını və burada qədim Gərnı qalasının olduğunu qeyd edir: “1848-ci ildə mən Gərnıya (İrəvandan 30 verst aralıda) baş çəkdim və onun əzəmətli xarabalıqlarına heyran oldum. Zərif oymalarla möhtəşəm, nəhəng qranit sütunlar, yazıları olan eyni daşdan nəhəng lövhələr bu günə qədər yatır, təəssüf ki, hələ heç kim tərəfindən araşdırılmamışdır”.¹⁴⁶ N.Emin hələ 1848-ci ildə saxta Geqam adını Gərnı toponimindən qədim olduğunu qeyd etsə də, həm burada qədim Gərnı qalasının xarabalıqlarından bəhs edir, həm də I Arğıştının bəhs edilən kitabəsində Gərnı adının Giarniani kimi çəkilməsi onun saxtakarlığını ifşa edir [**Şəkil 5**]. Gərnı kitabəsində yerli hökmdar Siluninin adı urartulular tərəfindən verilmiş ad ola bilər. Bian (Urartu) dilində “**silua**” və ya “**siluni**” “yerləşmiş, kök salmış (nüfuz baxımından)” deməkdir.¹⁴⁷ Urartuluların Giarniani ölkəsinin yerli hökmdarını məhz bu cür adlandırmalarının

¹⁴² Manuel Castelluccia. **Yenə orada**, “The Militarization of a Society: The...”, p.113.

¹⁴³ Эмма Ханзадян. **Гарни. IV. Результаты раскопок 1949-1966 гг. (с ранней бронзы до урартского периода включительно)**. Ереван, 1969, с.136.

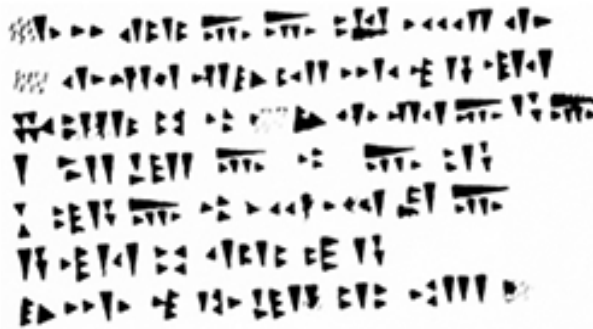
¹⁴⁴ Эмма Ханзадян. **Yenə orada, Гарни. IV. Результаты...**, с.183.

¹⁴⁵ Эмма Ханзадян. **Yenə orada, Гарни. IV. Результаты...**, с.137; Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...**, №240.

¹⁴⁶ **История Армении Моисея Хоренского**. Пер. с арм. и объяснил Н.Эмин. Москва, 1858, с.310.

¹⁴⁷ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи**. (УКН). Москва, 1960, с.405; Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Урартский язык...**, с.70; Иван Иванович Мещанинов. **Аннотированный словарь урартского (биайнского)...**, с.254.

səbəbi bu əraziyə bələd olmamalarından və Siluninin öz ölkəsində nüfuzlu hökmdar kimi tanınmasından irəli gələ bilər.

Şəkil 5. Gərni kitabəsinin mətni

Urartular və ermənilər – fərqli tarix, dil və mədəniyyət

Urartular kim idi, hansı mədəniyyətin varisləri və daşıyıcıları idilər? Urartu mədəniyyəti hansı şəraitdə, hansı bazis üzərində təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdir? Öncə qeyd edək ki, Aşşur mənbələrinin “urartulu” adlandırdığı toplumun adı əslində hansısa tayfa adından yox, coğrafi məkan adından yaranmışdır. Başqa sözlə desək, Urartu termini Subartu və Nairi adları kimi coğrafiyanı bildirirdi tayfa və ya xalq adını yox. Hurrilər isə onun əsas əhalisi idi. Arxeoloji materiallarla yanaşı, Aşşur mixiyazılı mənbələri və linqvistik araşdırmalara əsaslanan dəlillərə istinad edərək hurrilər və onların bir qolu olan urartuların Kür-Araz mədəniyyətinin varisləri olduğunu demək olar.¹⁴⁸ Şərqi Anadolu bölgəsi, özləri ilə yeni mədəniyyət gətirən qədim tayfaların həm Qafqaz regionundan cənub-qərbə, həm də Urmiya hövzəsindən şimal-qərbə doğru erkən köç yolları üzərində yerləşən tranzit coğrafiya idi. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Şərqi Anadoludan və Cənubi Qafqazdan aşkar olunmuş keramika nümunələri Erkən Tunc dövründə əhali miqrasiyalarının əsas marşrutlarını müəyyən etməyə imkan verir.¹⁴⁹ Bu miqrasiya ilə birlikdə regionda yeni dini inanc sistemi və adətlər formalaşmış, dəfnətmə üsullarında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Urartu və Hurri dilləri eyni dilin iki dialektidir.¹⁵⁰ Onlar e.ə. II minillikdə Şərqi Anadolu yaylaqlarında yaşayan yarıkəçəbə mədəniyyətin

¹⁴⁸ Afif Erzen. **Yenə orada, Doğu Anadolu ve Urartular...**, s.25-26; Otto Schroeder. **Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts, II (KAN 2)**. Leipzig, 1922, №60, s.31-33; Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, s.44.

¹⁴⁹ Каринэ Христоворвна Кушарева, Тариэл Николаевич Чубинишвили. **Древние культуры Южного Кавказа (V-III тыс. до н.э.)**. Ленинград, 1970, с.60-95, с.136-161.

¹⁵⁰ Albrecht Goetze. **Yenə orada, Kleinasien. Kulturgeschichte...**, s.194; Mirjo Salvini. **Geschichte und Kultur der Urartäer**. Darmstadt, 1995, s.3; Dietz Otto Edzard. **Geschichte Mesopotamiens. Von den Sumerern bis zu Alexander dem Großen**. München, 2004, s.193.

daşıyıcıları idilər.¹⁵¹ Hurri dili ilə qohum olan tək dil Urartu dilidir.¹⁵² Əslində Urartu dili Hurri dilinin geniş yayılmış və rəsmi dövlət dili səviyyəsinə qalxmış şimal dialektidir. D.O.Edzard etnik Urartu irsinin Cənubi Qafqaz xalqlarında və dillərində yaşadığını qeyd edir.¹⁵³ A.Qotze kimmerlərin və iskitlərin Ön Asiyaya yürüşləri nəticəsində Aşşur və Urartu kimi işğalçı dövlətlərin zəiflədiyini, bu atlı tayfaların regionun əsas gücünə çevrildiyini, ermənilərin isə Urartunun keçmiş torpaqlarında sonradan məskunlaşdığını göstərir.¹⁵⁴

Urartulular və ermənilər iki fərqli soy-kökə malik olan və müxtəlif dillərdə danışan ayrı-ayrı toplumlardır. Urartu dilinin erməni dili ilə qohumluğunu “sübuta yetirmək” üçün ilk cəhd XIX əsrin ikinci yarısında Avropada böyük dövlətlərin casus şəbəkələrinə xidmət edən mxiitaristlərin təşəbbüsü ilə edilsə də, uğursuzluğa düçar olmuşdur. Alman diplomatu, şərqşünası və linqvisti Andreas David Mordtmann 1872-ci ildə çap olunmuş iri həcmli məqaləsində Urartu dilinin erməni dili ilə qohumluq əlaqəsini iddia etməyin yanlış olduğunu göstərmişdir.¹⁵⁵ A.D.Mordtmann 1877-ci ildə nəşr edilmiş məqaləsində Urartu mixiyazılı kitabələrində rast gəlinmiş toponimləri bölgənin yerli əhalisi olan Azərbaycan türklərinin dilində olan yer-yurd adları ilə müqayisə etmişdir: “*Gümrü türk adıdır. İşkiquli adına gəlincə, Gümrü şəhəri ilə üzbəüz, Türkiyə ərazisində, Arpaçay çayının sağ sahilində, Açuk Kale adlı kiçik bir qalaya rast gəlirik ki, bu qala İşkiquli adının türkcə dəyişikliyə uğramış adı ola bilər; Açuk Kale “açıq qala” deməkdir, qalanın qəribə adı. Buna görə də “Eriana ölkəsi” İrəvan kimi izah edilə bilər. Arğıştisinin fəthlərinin bəlkə də ən şimal nöqtəsi olan Qanlıcada bir kitabə ilə əbədləşdirdiyini izah etmək çox asandır*”.¹⁵⁶ B.Piotrovski və M.Salvini A.D.Mordtmannın Urartu dilini erməni dili ilə deşifrə etmək cəhdinin uğursuzluğa düçar olduğunu qeyd etmişlər.¹⁵⁷

Hurri dili ilə Urartu dili nə qədər qohum dillər olsa da, hətta hər iki dilin öz başlanğıcını bir kök dildən götürdüyünü qəbul etsək də, onlar arasında zaman və məkan uzaqlığının tədricən artması, hətta bir-birindən ayrılması fərqli xüsusiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu “erkən ayrılma” prosesi nə vaxt baş verib? Hər iki dilin uzaqlaşması hansı coğrafiyada daha dərin fərqlər yaradıb?

¹⁵¹ Oktay Belli, Erkan Konyar. **Doğu Anadolu Bölgesi’nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri...**, s.92; Erkan Konyar. **Yenə orada, Urartu: Aşiretten Devlete...**, s.17-20.

¹⁵² Oktay Belli, Erkan Konyar. **Yenə orada, Doğu Anadolu Bölgesi’nde Erken Demir...**, p.90-91; Георгий Александрович Меликишвили. **Yenə orada, Урартский язык...**, c.19; Leyla Murat Karakurt. **Hurricce Dilbilgisi. Metin Örnekleri ve Analizleri.** Ankara, 2021, s.34.

¹⁵³ Dietz Otto Edzard. **Yenə orada, Geschichte Mesopotamiens. Von den...**, s.194.

¹⁵⁴ Albrecht Goetze. **Yenə orada, Kleinasien. Kulturgeschichte...**, s.193.

¹⁵⁵ Andreas David Mordtmann. “Entzifferung und Erklärung der armenischen Keilinschriften von Van und der Umgegend”, **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. (ZDMG). Band: XXVI.** 1872, s.466.

¹⁵⁶ Andreas David Mordtmann. “Ueber die Keilinschriften von Armenien (Hierzu 2 lithogr. Tafeln.)”, **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG).** Band: XXXI. Leipzig, 1877, s.428.

¹⁵⁷ Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, c.11; Mirjo Salvini. **Geschichte und Kultur der Urartäer.** Darmstadt, 1995, s.8.

Gələcəkdə bu sahədə geniş tədqiqatların aparılması mövzuya yeni baxışların və yanaşmaların yaranmasını zəruri edəcək. Şübhəsiz ki, bu dillərdən ilkin olanı Hurri dilidir. E.Laroş e.ə. VIII əsrdə təkamül dövrü yaşayan Urartu dilinin köməyi ilə e.ə. XIV əsrdə regionda əsas dillərdən birin çevrilmiş Hurri dilini deşifrə etməyin linqvistik araşdırmalara heç bir ciddi töhvə vermədiyini qeyd edir¹⁵⁸. Bu dillərdən əksər hallarda ayrı-ayrılıqda, yəni Hurri dili və Urartu dili kimi bəhs olunsa da, keçmiş sovet tədqiqatçıları (əsasən də rus və erməni əsilli tədqiqatçılar) Hurri-Urartu dili ifadəsini geniş istifadə etmişlər. Hurri dili, eləcə də Urartu dili iltisəqi (aqlütinativ) dil qrupuna aid olub, bu dillərdə sözün kökü sabit qalır, leksik mənaya malik olur və derivasiya yolu ilə şəkilçi qəbul edərək yeni sözlər yaranır.¹⁵⁹ Şumer, Elam, Kaşşu, Hatti, Hurri və Urartu dilləri Türk dilləri kimi aqlütinativ dillər qrupuna aiddir.¹⁶⁰ İndiyədək Lullubi, Kutu və Turukki dillərində yazılı mənbələr çox aşkar olunmasa da, mövcud olan azsaylı qaynaqlar bu dillərin də aqlütinativ dillərə aid olduğunu deməyə imkan verir. İ.M.Dyakonov və S.A.Starostin Hurri-Urartu dili terminini təklif edərək bu inteqral dili Şimal-Şərqi Qafqaz dillərinin ayrıca bir qolu kimi tədqiq etmişlər.¹⁶¹ Urartu dili erqativ quruluşa malik olan dildir.¹⁶² Erqativ hal obyektli keçidli cümlələrdə subyekt halıdır.¹⁶³ “Erqativ” termini qədim yunanca *ἔργον* (“*erqon*”) sözündən qaynaqlanır, mənası “*iş, feil, hərəkət*” deməkdir. Erqativ dillərin əsas xüsusiyyəti isə bu dillərdə təsirli feilin subyektinin (hərəkətin icrasının yönəldiyini göstərən, məsələn, “oxumaq”, “vurmaq”, “döyüşmək”, “dağıtmaq” və s.) qrammatik halının təsirsiz feilin subyektindən (hərəkətin icrasının kənar təsirinin yönəlmədiyi, məsələn, “yatmaq”, “durmaq”, “baxmaq”, “fikirləşmək” və s.) fərqli olaraq suffiks qəbul etməsidir. Hurri dilindəki erqativlik halı Urartu dili üçün də səciyyəvidir. Bu dillərdə erqativlik prinsipi nəinki eynidir, həm də keçidli fellərin mövzu və obyektini yaratmaq üçün erqativ cümlələrdə işlənən şəkilçilər də demək olar ki, oxşardır. Belə ki, Urartu dilində keçid felinin subyektini erqativ halda olub “-*še*” sonluğunu (nadir hallarda “-*š*”; cəm

¹⁵⁸ Emmanuel Laroche. *Yenə orada, Glossaire de la langue hourrite...*, p.15.

¹⁵⁹ Георгий Александрович Меликишвили. *Yenə orada. Урартский язык...*, с.10-11; Ilse Wegner. *Yenə orada. Einführung in die hurritische Sprache...*, s.36.

¹⁶⁰ Emmanuel Laroche. *Yenə orada, Glossaire de la langue hourrite...*, p.14.

¹⁶¹ Игорь Михайлович Дьяконов, Сергей Анатольевич Старостин. Хуррито-урартские и восточнокавказские языки, *Древний Восток: этнокультурные связи*. Москва, 1988, с.164-167.

¹⁶² Иван Иванович Мещанинов. *Yenə orada, Грамматический строй Урартского языка. Часть первая. Именные...*, с.15-17; Георгий Александрович Меликишвили. *Yenə orada, Урартский язык...*, с.30, с.32-33; Игорь Михайлович Дьяконов. *Урартские письма и документы*. (УПД). Москва-Ленинград, 1963, с.44; Маргарита Левоновна Хачикян. *Хурритский и урартский языки*. Ереван, 1985, с.16-18; Игорь Михайлович Дьяконов, Сергей Анатольевич Старостин. *Yenə orada, Хуррито-урартские и восточнокавказские...*, с.197; Leyla Murat Karakurt. *Hurricane Dilbilgisi. Metin Örnekleri ve Analizleri*, s.35; Erkan Konyar. *Yenə orada, Urartu: Aşiretten Devlete...*, s.266; Ilse Wegner. *Yenə orada, Einführung in die hurritische...*, s.34.

¹⁶³ Ilse Wegner. *Yenə orada, Einführung in die hurritische...*, s.57.

“-aše”) götürür, keçidin obyektinə isə ya kök halla (yəni, xalis köklə; cəmdə “-li”), ya da nominativ halla ifadə olunur.¹⁶⁴ Kökə “-ni” sonluğu əlavə edilir, cəmdə isə “-li” sonluğu.¹⁶⁵ Hurri dilində isə erqativ hal şəkilçiləri təkdə “-š”, cəmdə isə “-aš=u=š” olur. Məsələn, Hurri dilində keçidli feilin subyektinə təkdə “-š” sonluğu ilə bu cür əksini tapır: “*tahe=š erbi=Ø id=i=a*” (“*adam iti vurur*”).¹⁶⁶

Biain (Urartu) mətnləri bialilərin öz yazısı ilə tərtib edilmədiyindən transliterasiya zamanı maksimum şəkildə transkripsiya qayadaları gözlənilməlidir. Əlbəttə bu olmadıqda xüsusi isimlərin yanlış etimologiyası meydana çıxır. Buna görə də, İ.İ.Meşaninov qeyd etdiyi kimi, Aşşur kitabələrində əks olunmuş Urartu xüsusi isimləri Biain mətnlərindəki adlardan fərqlənir.¹⁶⁷ Yeni Aşşur yazı sistemi ilə tərtib olunmuş Biain kitabələrində adların sonunda erqativ sonluqlar əks olunsada, suffiks rolu daşımır. Erqativ quruluşa malik olan dillərdə təsirlilik halı yoxdur və obyekt adlıq (mütləq) halda erqativ sonluqla birlikdə çıxış edir.¹⁶⁸ Qafqaz regionunda erqativlik Şimal-Şərqi Qafqaz (Nax-Dağıstan qrupu), Şimal-Qərbi Qafqaz və Cənubi Qafqaz (və ya Kartvelin) dillərində olsa da, tanınmış linqvistik R. Diksonun qeyd etdiyi kimi bu üç dil qrupu arasında heç bir genetik əlaqə qəbul edilmir.¹⁶⁹ Qeyd edək ki, Qafqaz albanlarının dilində də erqativlik halı (daha çox “-en”, “e” sonluqları) mövcuddur. İlk dəfə “erqativ” terminini 1912-ci ildə alman linqvisti və etnoqrafı A.Dirr “Rutul dili” adlı iri həcmli araşdırma əsərində işlətməmişdir.¹⁷⁰ Erməni dili Hurri və Urartu dillərindən fərqli olaraq hind-Avropa dilləri ailəsinə aid olan flektiv (insirafi) dildir, bu dildə söz kökü sabit deyil və ciddi dəyişikliyə məruz qalır.¹⁷¹ Hurri və Urartu dillərində hind-Avropa dillərindən, eləcə də fars və erməni dillərindən fərqli olaraq prefiksasiya (söz kökünə ön şəkilçi əlavə etmə) mövcud deyil.¹⁷² “R” ilə başlayan sözlər (Rusa//Ursa¹⁷³) Hurri və Urartu dilləri üçün yaddır.¹⁷⁴ Urartulular Yeni Aşşur yazısını öz dillərinə uyğun-

¹⁶⁴ Иван Иванович Мещанинов. **Yenə orada, Грамматический строй Урартского языка. Часть первая. Именные...**, с.20-24; Mirjo Salvini, Ilse Wegner. **Einführung in die urartäische Sprache.** Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2014, s.27.

¹⁶⁵ Giorgi Aleksandrovič Melikişvili. **Die Urartäische Sprache...**, p.5.

¹⁶⁶ Ilse Wegner. **Yenə orada, Einführung in die hurritische ...**, s.35.

¹⁶⁷ Иван Иванович Мещанинов. **Yenə orada, Грамматический строй Урартского языка. Часть первая. Именные...**, с.22-23.

¹⁶⁸ Mirjo Salvini, Ilse Wegner. **Einführung in die urartäische Sprache.** Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2014, s.26, Tabelle 1.

¹⁶⁹ Robert Dixon M.W. **Ergativity.** Cambridge Studies in Linguistics: 69. New York, Cambridge University Press, 1994, p.3.

¹⁷⁰ Адольф Дирр М. “Рутульский язык. Грамматический очерк, тексты, сборник рутульских слов с русским к нему указателем”..., с.9, с.62.

¹⁷¹ Этери Григорьевна Туманян. **Древнеармянский язык.** Москва, 1971, с.6.

¹⁷² Маргарита Леоновна Хачикян. **Yenə orada, Хурритский и урартский...**, с.57.

¹⁷³ François Thureau-Dangin. **Yenə orada, Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 av. J.-C.)...**, p.14, p.16, p.44, p.66.

¹⁷⁴ Mirjo Salvini, Ilse Wegner. **Einführung in die urartäische Sprache.** Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2014, s.6.

laşdıraraq mənimsəmişlər.¹⁷⁵ Keçən əsrin 80-ci illərində sovet filoloqları İ.M. Dyakonov və S.A.Starostin Hurri-Urartu dilinin Şimal-Şərqi Qafqaz dil qrupunun “Proto-Şərqi Qafqaz” qoluna aid olduğunu əsaslandırmağa çalışdılar.¹⁷⁶ Proto-erməni dilini öz vətəninə (?) aborigen dil və ən azı Hurri-Urartu dili qədər, hətta ondan daha qədim dil hesab edən İ.M. Dyakonov e.ə. XII əsrə qədər dağlıq bölgədə bu dilin Hurri-Urartu dilinin substratına (əsas qatına) təsir etdiyini özünün də vurğuladığı kimi bu barədə əvvəlki sələfləri, o cümlədən H.A.Manandyan kimi fikirləşdiyini qeyd edir.¹⁷⁷ İ.M.Dyakonovun daha bir saxtakarlığı isə erməni dilində olan cəm şəkilçisinin (k^o – “-p”, k') Urartu dilində əks olunduğunu iddia etməsidir.¹⁷⁸ Əslində isə Urartu dilində işlənən alınma sözlərin bir qismi “proto-erməni” dilindən yox, bölgədə məskunlaşmış hind-avropalılarla, əsasən də hetlərlə etno-mədəni əlaqələr nəticəsində keçmişdir.

Ermənilərin urartulularla eyni dövrdə Şərqi Anadoluda yaşamadığını e.ə. V əsrdə Herodotun “*Tarix*” əsərində verdiyi məlumat bir daha təsdiq edir. Herodot yazır ki, ermənilər Kiçik Asiyanın qərbində yerləşən Friqiya gələn köçkünlər idilər: “Ἀρμένιοι δὲ κατὰ περ Φρύγες ἐσεσάχατο, ἐόντες Φρυγῶν ἄποικοι”.¹⁷⁹ A.Svanidze qeyd edir ki, Herodotun bəhs etdiyi alarodilərin ermənilərlə heç bir bağlılığı yoxdur.¹⁸⁰ Post-Urartu coğrafiyasında yaşayan, lakin əvvəlki siyasi müstəqilliyini bərpa edə bilməyən keçmiş urartululardan antik mənbələrdə Alarodi xalqı kimi bəhs olunur. A.Svanidze Homerə, Herodota və Knidli Evdoksa istinad edərək qeyd edir ki, Ἀρμένιον (“**Armenion**”) adlı məntəqə Tessaliada (Fessaliya) olub, friqlərlə yaxın dildə danışan ermənilər də oradan Kiçik Asiyaya köçüblər, Kiçik Asiyanın şimal-qərbində Vifiniya əyalətində “*Ormenion-Oros*” dağının adı isə bu yadelli toplum gəldikdən sonra bu cür adlandı.¹⁸¹ Hazırda *Armeni* adlı yaşayış məntəqəsi Yunanıstanın Tessalia əyalətində Stefanovikeio qəsəbəsinin şimal-qərbində yerləşir. Sinop yaxınlığında Ἀρμένη (Armene) adlı antik yunan koloniyası haqqında Strabon yazır: “ὄστις ἔργον οὐδὲν εἶχεν Ἀρμένην εἰτεῖχισεν” (“kimin işi yoxdur Armene ətrafına divar hördü”).¹⁸² Bu koloniyanın əsasını qoyan şəxs

---

¹⁷⁵ Ramin Əlizadə. “Urartu dövlətinin təşəkkülü”, s.193; Erkan Konyar. **Yenə orada, Urartu: Aşiretten Devlete...**, s.264.

¹⁷⁶ Игорь Михайлович Дьяконов, Сергей Анатольевич Старостин. **Yenə orada, Хуррито-урартские и восточнокавказские...**, с.175-195; Ilse Wegner. **Yenə orada, Einführung in die hurritische...**, s.29-30.

¹⁷⁷ Igor Mikhailovich Diakonoff. Hurro-Urartian Borrowings in Old Armenian, **Journal of the American Oriental Society, Volume. 105, No.4**, 1985, p.600.

¹⁷⁸ Igor Mikhailovich Diakonoff. Hurro-Urartian Borrowings in Old Armenian..., p.601-602.

¹⁷⁹ Herodotus. **Histories**. With an English translation by A.D.Godley. Loeb Classical Library. In four volumes. Vol. III. Books V-VII. London, 1922, VII, 73.1; Этери Григорьевна Туманян. **Древнеармянский язык...**, с.3, с.8-9.

¹⁸⁰ Александр Сванидзе. **Материалы по истории алародийских племен...**, с.11.

¹⁸¹ Александр Сванидзе. **Материалы по истории алародийских племен...**, с.15.

¹⁸² **The Geography of Strabo**. With an English transl. by H.L. Jones. Vol: V. London, 1961, XII, 3.10.

Tessaliyadakı Armene adlı məntəqədən idi. Tarixdə ilk dəfə “erməni” adı daşıyan və öz toplumuna adını verən bu şəxsin Anadoluya gəlişi haqqında hekayəni Strabon belə nəql edir: “*Armenos Feron və Larisa arasında Boebeida gölüniün ətrafında yerləşən Armenion şəhərindən idi və onunla birlikdə yoldaşları Akilisene və Suspiritendə məskunlaşaraq Kalaxane və Adiabənaya qədər ölkələri işğal edərək, Armeniyaya öz adını verdi*”.¹⁸³ Süphan dağının ətəyində yerləşən Kafırqalası kimi ucqarlarda inşa edilmiş qalalar erməni işğalçılarından qorunmaq məqsədi ilə urartulular tərəfindən inşa edilmiş və e.ə.VI əsrin əvvəllərində bölgəyə müvəqqəti olaraq nəzarət edən midiyalılar bu iki qrup arasındakı şiddətə son qoymağa çalışmışlar.¹⁸⁴ M.Xaçikyan qeyd edir ki, Əhəməni imperiyasının XVIII satraplığı yaradıldıqdan sonra onun əhalisi tədricən erməniləşmişdir.¹⁸⁵ Daha sonralar antik mənbələrdə bəhs olunan qondarma “Böyük Ermənistan” ərazi baxımından əslində Urartu dövlətinin e.ə. VIII-VII əsrlərdəki ərazisinə “uyğunlaşdırılmış” şəkildə təqdim olunmuşdur.¹⁸⁶

Urartu adına “Uraştu” kimi təhrifə uğramadan öncə sonuncu dəfə e.ə. 594-cü ildə Yəhudi şahlığının son hökmdarı Sedekiya haqqında Yeremiyanın kitabında verilən məlumatlarda rast gəlinir.¹⁸⁷ Yeremiyanın kitabının 51-ci fəslində §27-29-da Babilə qarşı Urartu, Manna və Aşkuza hökmdarlarının köməyə çağırılmasının vacib olduğu qeyd edilir: “27 – *Yer üzündə bir bayraq qaldırın! Millətlər arasında şeypur çalın! Millətləri ona qarşı döyüşə hazırlayın; ona qarşı bu şahlıqları çağırın: RRT (𐎺𐎠𐎼𐎹 Ararat/Urartu), MNN (𐎠𐎢𐎽 Minni/Manna) və ŞKZ (𐎱𐎠𐎺 Aşkenaz//Aşkuza(i)//İşkuza(i)); Onun əleyhinə bir sərkdə təyin et; çayırtka sürüsü kimi atları göndər; 28 – Millətləri ona qarşı döyüşə hazırlayın; Midiya hökmdarları, onların canişinləri, bütün məmurları və onların idarə etdiyi bütün ölkələr; 29 – Torpaq titrəyir, qıvrılır, Babilə qarşı Rəbbin məqsədləri üçün, Babil torpağını viran etmək üçün ki, orada heç kim yaʼamasın*”.¹⁸⁸ Urartulular Aşkuza/KUR İŞKUZA¹⁸⁹ ölkəsini ^{KUR}**İş-qi-gu-lu** (İşkiqulu) adlandırdılar. Urartu və Aşşur mənbələrində Ararat və Armeniya adları qeyd edilməyib. Urartunun

¹⁸³ **The Geography of Strabo...**, XI, 4. 8.

¹⁸⁴ Charles Allen Burney, David Marshall Lang. **The peoples of the hills: Ancient Ararat and Caucasus.** London, 1971, p.179; Jak Yakar. **Yenə orada, Anadolu'nun Etnoarkeoloji: Tunç...**, s.386.

¹⁸⁵ Маргарита Леоновна Хачикян. **Yenə orada, Хурритский и урартский...**, с.8.

¹⁸⁶ Mirjo Salvini, Ilse Wegner. **Einführung in die urartäische Sprache.** Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2014, s.1.

¹⁸⁷ Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, с.116.

¹⁸⁸ **The Holy Scriptures of the Old Testament.** Hebrew and English. Berlin, 1903, Jeremiah: LI, 27-29, p.829; Ernst Emil Herzfeld. **Iran in the Ancient East: archaeological studies presented in the Lowell Lectures at Boston.** London-New York, Oxford University Press, 1941, p.180; Antonio Sagona, Paul Zimansky. **Ancient Turkey.** London & New York, 2009, p.317-318; Инна Николаевна Медведская. **Yenə orada, История Мидийского цар...**, с.30.

¹⁸⁹ Simo Parpola. **Yenə orada. Neo Assyrian Toponyms.** Programming and..., p.178.

Ararat adlandırılması qədim ibrani dilində konsonantların yazılması qaydasına uyğun olaraq, lakin “א” (alef) əlavə olunaraq yanlış oxunmasından qaynaqlanır.¹⁹⁰ P.Zimanski Bibliyanın birinci hissəsi olan Əhdi-Ətiqdə (Tanax) Urartu ilə bağlı məlumatları bu cür qruplaşdırır: 1) *Nuhun gəmisinin quruda oturduğu dağlı bir bölgə* (Yaradılış, 8: 4); 2) *Sinahheribin qatillərinin qaçdığı ölkə* (Hökmdarlar II, 19: 37; Yeşaya 37: 38); 3) *Navuxodonosorun Babilini cəzalandırmaq üçün Yeremiyanın köməyə çağırduğu xalqlardan biri* (Yeremiya 51: 37).¹⁹¹ Əhdi-Ətiqdə Urartudan bəhs edilən fraqmentlərdə אַרְרַט (‘ā-rā-rāt) oxunuşu e.ə.III-I əsrlərdə Tanaxın yunan dilinə tərcümələr toplusu hazırlandığı zaman bu müqəddəs kitabın ilk dəfə səsli hərflərlə yazılışı zamanı baş vermişdir. P.Zimanski bu barədə yazır: “e.ə. III əsrdə bir çox adların doğru oxunuşu belə unudulmuşdu. Septuaginta Tövrat dilinə ilk dəfə səsli hərfləri əlavə etdiyi zaman Urartu adını da “Ararat” kimi yazdı”.¹⁹² Əhdi-Ətiqin qədim yunan dilində tərcüməsi *Ἡ μετάφρασις τῶν Ἐβραϊκῶν*, latın dilində tərcüməsi isə *Interpretatio Septuaginta Seniorum* və ya qısa adı ilə *Septuaginta* (LXX, “Yetmiş ağsaqqalın təfsiri”) kimi tanınmışdır. Septuagintanın tamamlanması I əsrə təsadüf edir. Yeni meydana gəlmiş xristianlıq dinininə mənsub olan missionerlər öz hekayələrini tarixi keçmişlə əlaqələndirmək və dinin “qədim təcrübələri”ndən ibarət yeni konsepsiya hazırlamaq üçün yəhudi dini mətnlərində əks olunmuş hadisələrə istinad etməyə başladılar. II əsrdə Septuagintanın yunan mətni xristianlar tərəfindən geniş istifadə edilən mənbəyə çevrildi. Yəhudi Müqəddəs Yazıları sonrakı dövrlərdə yenidən ibrani dilinə tərcümə edilərkən qədim dövlət, xalq, tayfa və yer-yurd adlarının bir çoxu orijinal yox, saxta variantlarda əks olunmuşdur: 1) Yaradılış 8: 4 → Fraqment: אַרְרַט: הָרִי עַל / Tərcüməsi: “Ararat (אַרְרַט) dağlarının üzərinə oturdu”;¹⁹³ 2) Hökmdarlar II, 19: 37; Yeşaya 37: 38 → Fraqment: אַרְרַט גְּמַלְטוּ / Tərcüməsi: “... Ararat (אַרְרַט) torpağına və Asarhaddon...”;¹⁹⁴ 3) Yeremiya 51: 27 → Fraqment: מְמַלְכֹת עַלֶּיהָ / Tərcüməsi: “... ona qarşı Ararat (אַרְרַט), Minni (מִנִּי) və Aşkenaz (אַשְׁכְּנַז) şahlıqları...”.¹⁹⁵ XIX əsrin 80-ci illərində Mesopotamiyanın qədim yazılı qaynaqlarını tərcümə edərək Avropada nəşr etdirən bir çox tədqiqatçı bu qaynaqlarda mövcud olmayan Urartu adının yerinə “Armeniya” (və ya “Ararat”), Manna yerinə isə “Minni” kimi yanlış terminlərdən istifadə etmişdilər.¹⁹⁶ Təəssüf ki, son-

¹⁹⁰ **The Holy Scriptures of the Old Testament**, Jeremiah: LI, 27-29, p.76.

¹⁹¹ Paul Zimansky. “A Kingdom Revived from Oblivion: Urartian Studies and Literature”, **Urartu: Doğu’da Değişim / Transformation in the East**. Hazırlayanlar: K.Köroğlu və E.Konyar. İstanbul, 2011, p.56; Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, c.33; Mirjo Salvini. **Geschichte und Kultur der Urartäer**. Darmstadt, 1995, s.119.

¹⁹² Paul Zimansky. “A Kingdom Revived from Oblivion: Urartian Studies and Literature”, p. 57.

¹⁹³ **The Stone Edition. Tanach. The Torah / Prophets / Writings: The Twenty-Four Books of the Bible Newly Translated and Annotated**. New York, 1998, p.17.

¹⁹⁴ **The Stone Edition. Tanach. The Torah / Prophets / Writings**, p.935, p.1019.

¹⁹⁵ **The Stone Edition. Tanach. The Torah / Prophets / Writings**, p.1197.

¹⁹⁶ George Smith. **Assyrian discoveries..**, p. XIII, p.210-211, p.309-310, p.333-334, p.377, p.412.

rakı dövrlərdə mixiyazılı mənbələrin oxumasında və müqayisəli təhlil edilməsində böyük irəliləyişlər olsa da, bir sıra elmi nəşrlərdə və tərcümə korpuslarında Aşşur mixiyazılı qaynaqlarında əks olunan Urartu ölkəsinin adı yanlış olaraq Armeniya kimi öz əksini tapmışdır.¹⁹⁷ Erkən orta əsrlər dövründə ermənidilli mənbələrdə rast gəlinən Ayrarat ifadəsi¹⁹⁸ də saxta “Ararat” adından qaynaqlanır. Əslində daha qədim mənbələrdə Urartu adı saxta “Ararat” adı ilə yox, Urartu kimi yazılmışdır.¹⁹⁹

İskitlər, utilər və albanlar – müasir Ermənistanın qədim əhalisi

Horhor yazılarının beşinci sütunu üzərində Urartu hökmdarı I Argiştinin şimal-şərqdə apardığı işğalçı müharibələri İşkiqulu (<İşkuququ) ölkəsinə çatdığı zaman dayandırdığı məlum olur. Bu hadisədən mənbədə “... *İşkiqulu ölkəsinə çatdım*” kimi bəhs olunması əslində Urartunun şimal-qərb sərhədini müəyyən edən ifadədir. Bu mətni N.V.Arutyunyan və M.Salvini demək olar ki, eyni məzmununda tərcümə etsələr də, bir qədər fərqli şəkildə transliterasiya etmişlər: N.V.Arutyunyanaya görə → ^{KUR}İş-qi-gu-lu-[ú] → **ku-tè-i-a-di pa-a-ri-e** ^{KUR}İş-qi-gu-lu-[ú]²⁰⁰ – “... *İşkiqulu (ölkəsinə) çatdım*”;²⁰¹ M. Salviniyə görə → ^{KUR}iş-qi-gu-lu-[ú-e] → **ku-ti-ia-di pa-a-ri-e** ^{KUR}İş-qi-gu-lu-[ú-e]²⁰² – “... *İşkiqulu ölkəsinə çatdım*”.²⁰³ I Argiştinin İşkiqulu ölkəsinə hərbi yürüşü və məğlubiyyətə uğraması e.ə.774-cü ilə təsadüf edir.²⁰⁴ Onun e.ə.774-768-ci illərdə hərbi yürüşləri haqqında məlumat verən mənbələr əslində şimal-şərqdə böyük təhlükə ilə üzləşməsi səbəbindən buradakı uğurlarını əks etdirməkdən çox, təbliğat xarakteri daşıyır. I Argişti və digər Urartu hökmdarları Yaxın Şərqi işğalçı despotlar kimi məğlubiyyətlərini kitabəyə yazdırmırdılar. İşkiqulu dövlətinə məğlub olduqdan sonra (e.ə.773-cü il ?) o, Muş vadisini əhatə edən Urme ölkəsinə²⁰⁵ hücum edərək xeyli əsir və qənimət olaraq

¹⁹⁷ **Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser, king of Assyria B.C. 860-825.** Edited by L.W. King. London, Oxford University Press, 1915, Plate I, Band I. 1; Plate II, Band I. 2; Plate III, Band I. 3; Plate IV, Band I. 4; Plate V, Band I. 5; Plate VI, Band I. 6; Plate VII, Band II. 1; Plate VIII, Band. 2; Plate IX, Band II. 3; Plate X, Band II. 4; Plate XI, Band II. 5; Plate XII, Band II. 6.

¹⁹⁸ **История епископа Себеоса.** Перевел с четвертого исправленного армянского издания Ст. Малхасянц, Ереван, Изд-во Арм. филиала АН СССР, 1939, XL, XLVI, XLVII.

¹⁹⁹ Richard David Barnett. **Yenə orada**, “Urartu”, **The Cambridge Ancient...**, p.357.

²⁰⁰ Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada, Корпус урартских клинообразных надписей...**, №173 V₄₉.

²⁰¹ Николай Васильевич Арутюнян. **Yenə orada**, с.178.

²⁰² Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I (CTU-I).** Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, A 3-5₄₉.

²⁰³ Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I (CTU-I).** Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, p.343.

²⁰⁴ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** (УКН). Москва, 1960, с.253-254.

²⁰⁵ Николай Васильевич Арутюнян, **Корпус урартских клинообразных надписей**, с.529.

heyvan sürüləri ələ keçirmişdir.²⁰⁶ İndiyədək aşkar edilmiş Urartu mixiyazılı kitabələrində dörd dəfə – “Horhor kitabəsi”nin birinci və beşinci sütunlarında, Şörəyel bölgəsində Qanlıca kəndi yaxınlığında qaya üzərində, həmçinin Van şəhərindən şimal-şərqdə yerləşən Torpaqqaladan (Rusahinili) aşkar edilmiş gil lövhə üzərində həkk olunmuş kitabədə İşkiqulu (<İskit) ölkəsindən bəhs edilir. Bu kitabələrdən əvvəlki üçü – Horhor və Qanlıca kitabələri I Argıştinin, Torpaqqala kitabəsi isə II Rusanın hakimiyyəti dövrlərinə aiddir. Qanlıca kitabəsi Cənubi Qafqazda tapılmış ilk Urartu mixiyazılı kitabəsidir.²⁰⁷ I Argıştinin Qərbi Azərbaycan ərazisində hücumlarının qarşısını İşkiqulu dövləti almışdır: *“Tanrı Haldinin əzəməti ilə Argışti deyir: Eriahi tayfasının ölkəsini işğal etdim, İrdaniu şəhərini fəth etdim, İşkiqulu ölkəsinə qədər”*.²⁰⁸ N.V.Arutyunyan I Argıştinin İşkiqulu ölkəsindən bəhs edən yazılı abidəsinin tapıldığı yerin əvvəlki adının Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi Qanlıca, ermənicə sonradan dəyişdirilmiş adının Marmaşen olduğunu qeyd edir.²⁰⁹ 1946-cı ildə Ermənistan SSR hakim dairələri tərfindən Qanlıca kəndinin adı dəyişdirilərək qondarma “Marmaşen” adı ilə əvəz olunmuşdur.

I Argışti şimal-şərqdə yerləşən ölkələrlə müharibələrdə məğlub olub qüvvələrini itirdikdə cənub-qərbə doğru Urme ölkəsinə hücum edərək, buradan ələ keçirdiyi qənimətlərlə gücünü bərpa etmişdir.²¹⁰ A.Çilingiroğlu I Argıştinin hakimiyyəti dövründə onun “atlı tayfalar”la müharibəsindən bəhs edərək yazır: *“İşkiqulu termini daha sonrakı illərdə yalnız Urartu üçün deyil, bütün Yaxın Şərqdə önəmli problemlər yaradacaq olan iskitlərin bölgədəki varlığını göstərir. E.ə. II minilliyin sonunda Cənubi Rusiya bozqırlarında yaşayan bu “atlı tayfalar” daha da cənuba enərək Urartunun hökmranlıq etmək istədiyi Göyçə gölü və ətrafında yurd salmaq arzusunda idilər”*.²¹¹ Antik yunan və Roma müəlliflərinin əsərlərində Xəzər dənizi ilə Azov dənizi və Qara dəniz hövzələri arasındakı bütün Qafqaz regionu İskit ölkəsi (Skitiya//Skifiya), Azərbaycanın tarixi şimal-qərb torpaqları (müasir Ermənistan) və Şərqi Anadolu bölgəsi isə Sakasena adı ilə tanınmışdır.

---

²⁰⁶ Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** (УКН). Москва, 1960, с.254-255.

²⁰⁷ Игорь Михайлович Дьяконов. **Урартские письма и документы.**, с.3.

²⁰⁸ Иван Иванович Мещанинов. **Халдоведение. История древнего Вана. Включая древнейшие сведения о Закавказье. Система письма и чтение клинописных текстов халдов-урартов.** Баку, 1927, с.206-207, таб. XVI; Георгий Александрович Меликишвили. **Урартские клинообразные надписи.** №133; Николай Васильевич Арутюнян, **Корпус урартских клинообразных надписей...**, №179; Mirjo Salvini. **Corpus dei testi urartei. Volume I (CTU-I).** Docum. Asiana VIII. Roma, 2008, A 2-6A, A 2-6B, A 2-6C, p.350, A 8-10₅.

²⁰⁹ Николай Васильевич Арутюнян. **Топонимика Урарту...**, с.94.

²¹⁰ Николай Васильевич Арутюнян, **Корпус урартских клинообразных надписей.**, №241A₂₂; **Corpus dei testi urartei. Volume I...**, A 9-3 I₂₂; Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, с.80.

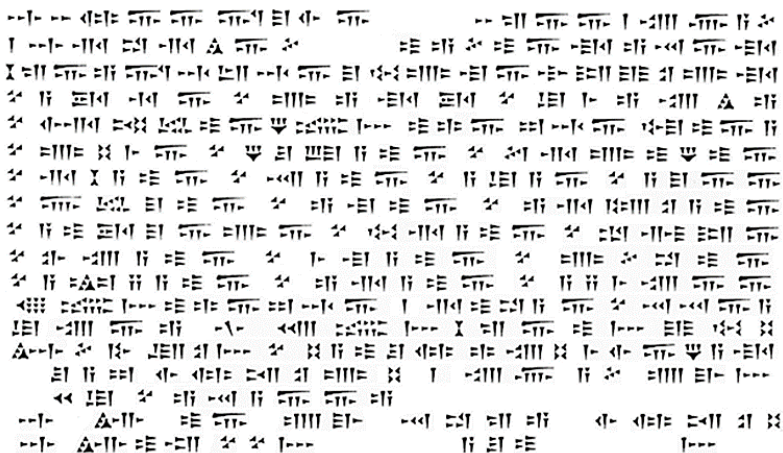
²¹¹ Altan Çilingiroğlu. **Yenə orada, Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı...**, s.38.

İskitlər bu arealda uzunmüddət hökmranlıq etmişlər.²¹² Regionda bir çox qurucu sülalələr İskit mənşəli olmuşdur. İskit hücumlarından sonra Aşşur və Urartu kimi güclü dövlətlər zəifləmiş, onların mərkəzi bölgələri ilə periferiyaları tədricən Mada (Midiya) imperiyasının tərkibinə qatılmışdır.

Urartu kitabələrində iskitlərlə yanaşı, utilər və albanlar haqqında da məlumatlara rast gəlirik. Urartu kitabələrində ilk dəfə e.ə.IX əsrin sonu – VIII əsrin əvvəllərində İşpuini və oğlu Minuanın hakimiyyəti dövrlərində

ərəzini əhatə etdiyini qeyd edir.²¹⁸ Etiuni Cənubi Qafqazın kiçik tayfa ittifaqlarının vahid halda birləşdiyi ilk dövlət idi.

II Sarduridən sonra hakimiyyətə gələn oğlu I Rusa (e.ə.735-714) onun işğalçı siyasətini davam etdirdi. I Rusanın Kolanlıqırılan kəndi²¹⁹ yaxınlığında yerləşən kitabəsində Göyçə gölü ətrafında 23 tayfanın ölkəsindən, yəni kiçik şahlıqlardan bəhs edilir [Şəkil 6]. Mənbədə bu şahlıqların hökmdarlarının LUGAL^{MEŠ} titulu ilə xatırlanması, onların hər birinin müstəqil hökmdar olduğunu göstərir. Qeyd edək ki, XIX əsrdə çar Rusiyası tərəfindən bu əraziyə köçürülmüş ermənilər Kolanlıqırılan kəndinin adını əvvəlcə “*Kelaqran*”, daha sonra isə “*Tsovinar*” (*Օսովնար*) kimi təhrif etmişlər.²²⁰ Bu kəndin adı yerli əhali olan azərbaycanlılar arasında “*Kolagirən*” kimi də işlənmişdir.²²¹ I Rusa Göyçə gölü hövzəsində 23 tayfanın ölkəsinə hücumundan bəhs edən kitabəsində Göyçə gölünün hər iki sahilində (şərqi və qərbi) yerləşən 23 ölkənin hökmdarlarını bir il ərzində tabe etməsindən bəhs edir.²²² Bu kitabədə qeyd edildiyi kimi Urartunun yerli tayfalarla apardığı müharibənin bir il davam etməsi işğalçılara qarşı ciddi müqavimət göstərdiyini sübut edir.

Şəkil 6. Kolanlı qırılan kitabəsinin mətni

²¹⁸ Иван Иванович Мещанинов. *Yenə orada*, Аннотированный словарь урартского (биайн-ского)...., с.377.

²¹⁹ Иван Иванович Мещанинов. *Халдоведение. История древнего Вана. Включая древнейшие сведения о Закавказье. Система письма и чтение клинописных текстов халдов-урартов...*, с.152.

²²⁰ Георгий Александрович Меликишвили. *Урартские клинообразные надписи*. (УКН). Москва, 1960, с.328; Николай Васильевич Арутюнян. *Yenə orada*, Корпус урартских клинообразных надписей...., с.295.

²²¹ İbrahim Bayramov, Nazim Mustafa. *Həqiqətin onomastikası. İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması...*, s.172.

²²² Михаил Васильевич Никольский. *Yenə orada*, Клинообразные надписи Закавказья...., с.129-130; Richard David Barnett. *Yenə orada*, “Urartu”, *The Cambridge Ancient...*, p.351; *Yenə orada*, Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə...., s.117-118.

Nəticə

Müasir Ermənistan Respublikasının ərazisində aşkar edilmiş Urartu abidələri qədim dünya tarixində və mədəniyyətində mühüm rol oynamış urartuluların mirasıdır. Qədim Urartu coğrafiyası müasir dövrdə əsasən Türkiyə, Azərbaycan, İran və Ermənistan torpaqlarının bir hissəsini əhatə etdiyindən Urartu mirası da bu ərazidə yaşayan xalqların ortaq mirası kimi başa düşülməlidir.²²³ Lakin burada iki mühüm tarixi gerçəklik nəzərə alınmalıdır. Birincisi, ermənilərin müasir Ermənistana gəlmə, yadelli toplum olması və bu ərazinin Azərbaycanın tarixi qərb torpaqları olması, ikincisi, müasir İranın şimal-qərb bölgəsinin Cənubi Azərbaycan ərazisi olmasının etiraf edilməsi. Ermənipərəst mövqeyinə görə gürcü alimləri tərəfindən ciddi tənqid olunan B.B.Piotrovski Urartu mirasının yalnız ermənilərə aid olmadığını etiraf etmişdir.²²⁴ Bu qədim mədəniyyəti “qədim erməni mədəniyyəti” kimi anlamaq və təbliğ etmək, erməni şovinst ideologiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Ermənilər Şərqi Anadoluda Urartu dövlətinin süqutundan sonra geniş və məhsuldar torpaqlarda məskunlaşmaqla onun zəngin mənəvi və maddi mədəniyyətinə iddia etməyə başladılar. 1948-1961-ci illərdə Ankarada Böyük Britaniya Arxeologiya İnstitutuna rəhbərlik etmiş məşhur arxeoloq S.Lloyd “Anadolunun erkən dağlıq xalqları” adlı əsərində urartuluların ermənilərin varisi olmadıqlarından bəhs edərək yazırdı: “*Urartuluların tarix səhnəsindən çəkilməsindən sonra, coğrafi olaraq onların ərazisini haqqında heç bir müsbət qeydi olmayan hind-Avropa xalqı olan ermənilər tutdular.*”²²⁵

Urartu tarixi-mədəni abidələri bütün bəşəriyyətin maddi-mədəni mirası kimi təbliğ olunmalı və bu sahədə şovinizmə, faşizmə yön verən yanlış çağırışlar qətiyyətlə rədd edilməlidir. Müasir Ermənistan ərazisində 2800 il öncə inşa olunmuş Urartu abidələrinin hazırda həmin ərazidə yaşayan erməni xalqının tarixi ilə heç bir bağlılığı yoxdur. Bunun bir çox səbəbləri var. Bu səbəblərdən biri sayı 600-ü ötən Urartu mixiyazılı mənbələrinin heç bir yerində erməni və ya hay adlı xalqdan bəhs olunmaması, digəri isə ermənilərin yalnız iki yüz il bundan öncə müasir Ermənistan ərazisinə Rusiya imperiyasının işğalçı maraqlarına uyğun olaraq kütləvi şəkildə köçürülməsidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES***Azərbaycan dilində***

1. Baxşəliyev Vəli. **Azərbaycan arxeologiyası**. Bakı, 2007.
2. Bayramov İbrahim, Mustafa Nazim. **Həqiqətin onomastikası. İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması**. Bakı, 2021.
3. Əlizadə Ramin. “Urartu dövlətinin təşəkkülü”. **Bakı Universitetinin xəbərləri jurnalı**, Humanitar Elmlər Seriyası, 2014, №2, s.189-194.

²²³ Paul E.Zimansky. **Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State**, p.12-16; Erkan Konyar. *Yenə orada, Urartu: Aşiretten Devlete...*, s.81-103.

²²⁴ Борис Борисович Пиотровский. **Yenə orada, Ванское царство (Урарту)...**, с.258.

²²⁵ Seton Lloyd. **Yenə orada, Early Highland Peoples of Anatolia...**, p.109.

4. Əlizadə Ramin. “Müasir Türkiyə tarixşünaslığında Urartu mədəniyyətinin varisliyi məsələsi”. **Tarix və onun problemləri** jurnalı, 2012, №4, s.283-293.
5. Qaşqay Solmaz. **Manna dövləti**. Bakı, 1993.
6. **Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə**. Tərtib və tərcümə edən, ön sözün və şərhlərin müəllifi: Solmaz Qaşqay. Bakı, 2006.

Türk dilində

7. Belli Oktay. **Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları**. İstanbul, 1998.
8. Belli Oktay, Konyar Erkan. **Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri**. İstanbul, 2003.
9. Belli Oktay. “Urartular”, **Anadolu Uygurlukları Ansiklopedisi**. Cilt:1. İstanbul, 1982, s.140-208.
10. Bilgiç Emin. “Urartu'lular”, **Türk Ansiklopedisi**. Cilt: XXXIII. Ankara, 1984, s.35-49.
11. Çevik Nevzat. **Urartu kaya mezarları ve ölü gömme gelenekleri**. Ankara, 2022.
12. Çilingiroğlu Altan. **Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı**. İzmir, 1997.
13. Çilingiroğlu Altan. **Urartu Tarihi**. Bornova, 1994.
14. Danışmaz Harun. **Urartu Krallığı: yönetim ve organizasyon**. Ankara, 2020.
15. Erzen Afif. **Doğu Anadolu ve Urartular**. Ankara, 1992.
16. Gürkan Gökçek L. **Asurlular**. Ankara, 2020.
17. Konyar Erkan. **Urartu: Aşiretten Devlete**. İstanbul, 2022.
18. Konyar Erkan. “Urartu'da Mezar Tipleri ve Ölü Gömü Âdetleri”, **Urartu: Doğu'da Değişim/ Transformation in the East**. Hazırlayanlar: K.Köroğlu ve E.Konyar. İstanbul, 2011, s. 206-231.
19. Karakurt Leyla Murat. **Hurricce Dilbilgisi. Metin Örnekleri ve Analizleri**. Ankara, 2021.
20. Salvini Mirjo. “Ayanis'in Yazılı Verileri: Genel Bir Bakış”, **Ayanis: Tanrı Euduru'nun Gölgesinde Bir Urartu kenti. 30 Yılı Aşan Bir Arkeoloji Serüven**. Editörler: M.İşıklı, A.Akın Aras. İstanbul, 2021, s.147-154.
21. Taner Tarhan Mustafa, Sevin Veli. “Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağlantı (12 resimle birlikte)”, **Belleten, Cilt: XXXIX, Sayı: 155**, Temmuz 1975, s.389-412.
22. Yakar Jak. **Anadolu'nun Etnoarkeolojisi: Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı**. Çeviren: Selen Hırçın Riegel. 1. Basım. İstanbul, 2007.

Qərbi Avropa dillərində

23. Barnett Richard David. “Urartu”, **The Cambridge Ancient History. Volume III. Part I. The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and the Aegean World, Tenth to Eighth Centuries B.C.** 2nd edition. New-York, 1982, pp.314-371.
24. Biscione Raffaele, Parmegiani Neda. “Armenian-Italian archaeological expedition. Field season 2004”, **Studi Micenei ed Egeo-Anatolici (SMEA)**. 2004, № 46/2, pp.284-295.
25. **Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser, king of Assyria B.C. 860-825**. Edited by L.W. King. London, Oxford University Press, 1915.
26. Burney Charles Allen, Lang David Marshall. **The peoples of the hills: Ancient**

- Ararat and Caucasus.** London, 1971.
27. Burney Charles Allen. “Urartian Fortresses and Towns in the Van Region”, **Anatolian Studies, Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara. Vol.VII**, 1957, pp.37-53.
  28. Castelluccia Manuel. “The Militarization of a Society: The Example of Transcaucasia in the Early Iron Age (An Archaeological Overview)”, **Ancient Civilization from Scythia to Siberia, Volume: 23. Issue: 2**, 2017, pp.91-126.
  29. **Collection des historiens anciens et modernes de l’Arménie.** Publiée en français sous les auspices de son excellence Nubar-Pacha, Ministre des Affaires Étrangères de S.A. le Vice-Roi d’Égypte. Et avec le concours des membres de l’académie arménienne de Saint-Lazare de Venise et des principaux arménistes Français et étrangers par Victor Langlois. Tome deuxième. Première période. – Historiens arméniens du cinquième siècle. Tome deuxième. Paris, Librairie de Firmin Didot frères, fils et c^{ie}, 1869.
  30. Diakonoff Igor Mikhailovich. Hurro-Urartian Borrowings in Old Armenian, **Journal of the American Oriental Society, Volume. 105, No.4**, 1985, pp. 597-603.
  31. Diakonoff Igor M., Kashkai Solmaz M. **Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX (RGTC 9). Geographical Names According to Urartian Texts.** Wiesbaden, 1981.
  32. Dixon Robert M. W. **Ergativity.** Cambridge Studies in Linguistics: 69. New York, Cambridge University Press, 1994.
  33. Edzard Dietz Otto. **Geschichte Mesopotamiens. Von den Sumerern bis zu Alexander dem Großen.** München , 2004.
  34. Finkel Irving Leonard, Reade Julian Edgeworth. “Lots of Eponyms”, **Iraq, British Institute for the Study of Iraq**, Vol.LVII. 1995, pp.167-172.
  35. Gelb Ignace Jay. **Hurrians and Subarians.** Chicago, University of Chicago Press, 1944.
  36. Goetze Albrecht. **Kleinasien. Kulturgeschichte des Alten Orients.** Zweite, neubearbeitete Aiflage. München, 1957.
  37. Herodotus. **Histories.** With an English translation by A.D.Godley. Loeb Classical Library. In four volumes. Vol.III. Books V-VII. London, 1922.
  38. Herzfeld Ernst Emil. **Iran in the Ancient East: archaeological studies presented in the Lowell Lectures at Boston.** London–New York, Oxford University Press, 1941.
  39. Hewsen Robert H. “The Geography of Armenia”, **The Armenian people from ancient to modern times, Volume I, the dynastic periods: from antiquity to the fourteenth century.** Edited by R. Hovannisian. New York, 1997, pp. 1-18.
  40. Hrouda Barthel. **Vorderasien I. Mesopotamien, Babylonien, Iran und Anatolien.** Handbuch der Archäologie. Im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft. München, 1971.
  41. Kroll Ernst Stephan. “The Kingdom of Urartu in North-Western Iran (9th-7th Century BC)”, **Archaeology of Iran in the Historical Period.** Editors: K-A. Niknami, A. Hozhabri. University of Tehran Science and Humanities Series. Springer Nature Switzerland AG, 2020, pp.11-22.

42. Kuhrt Amélie. **The Ancient Near East, c. 3000-330 BC. Volume II.** London and New York, Routledge, 1997, pp.385-782.
43. Laroche Emmanuel. **Glossaire de la langue hourrite.** Paris, 1980.
44. Lloyd Seton. **Early Highland Peoples of Anatolia.** London, 1967.
45. Melikišvili Aleksandrovič Giorgi. **Die Urartäische Sprache.** Studia Pohl 7. Rome, Biblical Institute Press, 1971, 121 p.
46. Mordtmann Andreas David. “Entzifferung und Erklärung der armenischen Keilinschriften von Van und der Umgegend”, **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. (ZDMG). Band: XXVI.** Leipzig, 1872, s.465-696.
47. Mordtmann Andreas David. “Ueber die Keilinschriften von Armenien (Hierzu 2 lithogr. Tafeln.)”, **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. (ZDMG). Band: XXXI.** Leipzig, 1877, s.406-438.
48. Muscarella Oscar White. **Bronze and Iron: ancient Near Eastern artifacts in the Metropolitan Museum of Art.** New York, 1988.
49. Parpola Simo. **Neo Assyrian Toponyms.** Programming and computer printing by Kimmo Koskeniemi. Neukirchen-Vluyn, 1970.
50. Radner Karen. “Urartian Foreign Policy: The South”, **Archaeology and History of Urartu (Biainili).** Colloquia Antiqua 28. Dedicated to the memory of Prof. Altan Çilingiroğlu. Edited by G.R. Tsetskhladze, A.Çilingiroğlu, M.B. Baştürk and J. Hargrave. Peeters, 2021, pp.377-395.
51. Russel Hardin F. “Shalmanaser’s Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia according to the Assyrian Sources”, **Anatolian Studies. Volume XXXIV, 1984,** pp.171-202.
52. Sagona Antonio, Zimansky Paul. **Ancient Turkey.** London & New-York, 2009.
53. Saint-Martin Antoine Jean de. “Notice sur le voyage litté ire de M.Schulz en Orient, et sur les découvertes qu’il a faites récemment dans des mines de la ville de Sémiramis en Arménie”, **Journal Asiatique,** Paris, 1828, pp.161-188.
54. Salvini Mirjo. **Corpus dei testi urartei. Volume I. (CTU-I).** Docum. Asiana VIII. Roma, 2008.
55. Salvini Mirjo. **Geschichte und Kultur der Urartäer.** Darmstadt, 1995.
56. Salvini Mirjo, Wegner Ilse. **Einführung in die urartäische Sprache.** Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2014, 124 s.
57. Schroeder Otto. **Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts, II. (KAH 2).** Leipzig, 1922.
58. Seidl Ursula. “Urartu as a Bronzeworking Centre”, **Bronzeworking Centres of Western Asia c. 1000-539 B.C.** Edited by J. Curtis. London & New-York, 1988, pp.169-175.
59. Smith George. **Assyrian discoveries. An account of explorations and discoveries on the site of Nineveh, during 1873 and 1874.** 7th edition. London, 1883.
60. **The Stone Edition. Tanach. The Torah / Prophets / Writings: The Twenty-Four Books of the Bible Newly Translated and Annotated.** New-York, 1998.
61. **The Geography of Strabo.** With an English translation by H.L. Jones. Vol:V. London, 1961.
62. **The Holy Scriptures of the Old Testament.** Hebrew and English. Berlin, 1903.

63. **The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods. Volume 3. Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC).** [RIMA 3]. Edited by A. Kirk Grayson. Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press, 1996.
64. Thureau-Dangin François. **Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 av. J.-C.).** Texte Assyrien inédit, publié et traduit par F.Thureau-Dangin. Paris, 1912.
65. Wartke Ralf-Bernhard. **Urartu, das Reich am Ararat.** Mainz am Rhein, 1993.
66. Wegner Ilse. **Einführung in die hurritische Sprache.** Wiesbaden, 2000.
67. Zimansky Paul E. **Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State.** The Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago, Illinois, 1985.
68. Zimansky Paul. “A Kingdom Revived from Oblivion: Urartian Studies and Literature”, **Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East.** Hazırlayanlar: K.Köroğlu ve E.Konyar. İstanbul, 2011, pp.56-71.

Rus dilində

69. Агаян Цатур Павлович. **Роль России в исторических судьбах армянского народа.** Москва, “Наука”, 1978, 311 с.
70. Арутюнян Николай Васильевич. **Корпус урартских клинообразных надписей.** (КУКН). Ереван, 2001.
71. Арутюнян Николай Васильевич. **Топонимика Урарту.** Ереван, 1985.
72. Данциг Борис Моисеевич. **Изучение Ближнего Востока в России (XIX – начало XX в.).** Москва, “Наука”, 1968, 212 с.
73. Дирр Адольф М. “Рутульский язык. Грамматический очерк, тексты, сборник рутульских слов с русским к нему указателем”, **Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК). Выпуск 42, Часть 3.** Тифлис, 1912, с.XII + 1-204.
74. Дьяконов Игорь Михайлович. **Урартские письма и документы.** (УПД). Москва-Ленинград, 1963.
75. Дьяконов Игорь Михайлович, Старостин Сергей Анатольевич. Хуррито-урартские и восточнокавказские языки, **Древний Восток: этнокультурные связи.** Москва, 1988, с.164-207.
76. Есаян Степан Александрович, Бягов Леонид Николаевич, Амаякян Симон Геворкович, Канемян Амения Гургеновна. **Бийнская гробница в Ереване.** Археологические памятники Армении, 15. Урартские памятники. Выпуск II. Ереван, 1992.
77. Ивановский Алексей Арсеньевич. **По Закавказью. Археологические наблюдения и исследования 1893, 1894 и 1896 гг. Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Московского археологического общества.** Вып.6. Москва, 1911.
78. **История Армении Моисея Хоренского.** Пер. с арм. и объяснил Н.О.Эмин. Москва, 1858.
79. **История епископа Себеоса.** Перевел с четвертого исправленного армянского издания Ст. Малхасянц. Ереван, Изд-во Арм. филиала АН СССР, 1939.
80. Кушарева Каринэ Христофоровна, Чубинишвили Тариэл Николаевич. **Древ-**

- ние культуры Южного Кавказа (V-III тыс. до н.э.).** Ленинград, 1970.
81. Медведская Инна Николаевна. **История Мидийского царства: VII-VI вв. до н.э.** Санкт-Петербург, 2018.
  82. Меликишвили Георгий Александрович. **Древневосточные материалы по истории народов Закавказья – I. Наири-Урарту.** Тбилиси, 1954.
  83. Меликишвили Георгий Александрович. “К вопросу о хетто-цупанийских переселенцах в Урарту”, **Вестник древней истории**, №2(64), 1958, с.40-47.
  84. Меликишвили Георгий Александрович. **Урартские клинообразные надписи.** (УКН). Москва, 1960.
  85. Меликишвили Георгий Александрович. **Урартский язык.** Москва, 1964.
  86. Мещанинов Иван Иванович. **Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка.** Ленинград, 1978.
  87. Мещанинов Иван Иванович. **Грамматический строй Урартского языка. Часть первая. Именные части речи.** Москва-Ленинград, 1958.
  88. Мещанинов Иван Иванович. **Халдоведение. История древнего Вана. Включая древнейшие сведения о Закавказье. Система письма и чтение клинописных текстов халдов-урартов.** Издание Общества Обследования и Изучения Азербайджана. Баку, 1927.
  89. Никольский Михаил Васильевич. **Клинообразные надписи Закавказья.** Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Московского археологического общества. Вып.5. Москва, 1896.
  90. Никольский Михаил Васильевич. “Фальшивая клинообразная надпись из Эриванской губернии”, **Археологические Известия и Заметки**, №4, Москва, 1896, с.99-105.
  91. Пиотровский Борис Борисович. **Ванское царство (Урарту).** Москва, 1959.
  92. Борис Борисович **Пиотровский. Страницы моей жизни.** Санкт-Петербург, 1995.
  93. Сванидзе Александр. **Материалы по истории алародийских племен.** Тбилиси, 1937.
  94. Туманян Этери Григорьевна. **Древнеармянский язык.** Москва, 1971.
  95. **Урартские памятники музея Грузии.** Издал Георгий В. Церетели. Тбилиси, 1939.
  96. Ханзадян Эмма. **Гарни. IV. Результаты раскопок 1949-1966 гг. (с ранней бронзы до урартского периода включительно).** Ереван, 1969.
  97. Хачикян Маргарита Леоновна. **Хурритский и урартский языки.** Ереван, 1985.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE
AUTHOR

Əlizadə Ramin Allahverdi oğlu – Alizade Ramin Allahverdi – senior böyük elmi işçi. A.A.Bakıxanov adı- researcher. A.A.Bakikhanov İnstitutu of na Tarix və Etnologiya İnstitutu. History, ANAS. Azerbaijan, Baku Azərbaycan, Bakı

YUBILEYLƏR

JUBILEES

ИЗВЕСТНЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА
СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА

Е.А.ТОКАРЖЕВСКИЙ – 80

©2025

АЗИЗА НАЗАРЛИ*

*Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА
<https://orcid.org/0009-0005-8947-4679>; e-mail: azizaenvernazarli@mail.ru

ПРЕДИСЛОВИЕ

В 2025 году Национальной Академии Наук Азербайджанской Республики исполняется 80 лет.

В связи с этим следует обратиться к истокам создания и развития Академии Наук. Необходимо вспомнить учёных, среди которых был и Евгений Алексеевич Токаржевский, который является видным советским историком, внесшим значительный вклад в развитие исторической науки в Азербайджане и оставившим свой неизгладимый след в Институте истории им.А.А.Бакиханова.

В 2025 году исполняется 30 лет со дня кончины Е.А.Токаржевского.

Основой для написания статьи о Е.А.Токаржевском послужили материалы Архива Института истории и этнологии Национальной Академии Наук Азербайджанской Республики. В «Личном деле Е.А.Токаржевского» хранятся приказы и распоряжения руководства Института, выписки из протоколов Учёного Совета, отчёты о проделанной работе, автобиографии, фотографии, личный листок сотрудника, список опубликованных трудов и пр.

Определённое место в статье заняли тёплые и добрые воспоминания автора, избежать которые при написании статьи об этой большой личности не представляется возможным.

Он прошёл жизненный путь от рабочего нефтяника до крупного учёного.

Самым плодотворным периодом его карьеры были годы, когда он работал в Академии Наук Азербайджанской ССР. С февраля 1952 года Е.А.Токаржевский работал в Институте Истории АН Азербайджанской ССР. Вначале в качестве старшего научного сотрудника, с ноября того же года по декабрь 1987 года в должности заведующего отделом истории Азербайджана периода Великой Октябрьской революции и социалистического строительства (до 1968 года – отдел истории советского периода), а после 1987 года вплоть до смерти в 1995 году, ведущим научным сотрудником. Следует отметить, что

общий трудовой стаж с 1930 года, в т.ч. по специальности с 1937 года составил 65 лет.

Е.А.Токаржевский оставил после себя большое количество трудов –120 научных работ, в т.ч. 7 монографий.

Е.А.Токаржевский также занимался педагогической деятельностью в Азербайджанском Государственном Университете. Слушать его лекции приходили не только студенты исторического факультета, но и других факультетов, и даже представители общественности республики.

Руководимый Е.А.Токаржевским отделом истории советского периода за время его руководства значительно вырос и развернул свою работу, подготовил и выпустил ряд серьёзных трудов по истории Азербайджана в эпоху социализма.

Кроме того, под его руководством было подготовлено много научных кадров-историков. При его жизни в республике не было ни одного историка, который бы не знал Е.А.Токаржевского или не читал его труды.

Этот учёный от души оказывал помощь не только своим аспирантам и диссертантам. Он консультировал многих начинающих в науке, помогал в выборе актуальных тем, давал ценные замечания и рекомендации по поводу исследования, а также бескорыстно помогал редактировать написанные молодыми учёными тексты. Многие историки советского периода считали Е.А.Токаржевского своим учителем.

Автор этой статьи Азиза Назарли познакомилась с профессором Е.А.Токаржевским в 1985 году, когда начала свою научную деятельность в возглавляемом им отделе Института истории. Она стала последним диссертантом профессора. Под его руководством ею была подготовлена и в 1994 году успешно защищена кандидатская диссертация. Автор считает своим человеческим и ученическим долгом написать о своём любимом учителе и отметить его лучшие качества, как ученого, педагога и человека.

Начало жизненного пути и научной деятельности

Е.А.Токаржевский родился 15 июня 1911 года в г.Вятка (г.Киров) в семье служащих. Был русским человеком, однако сам рассказывал коллегам, что отец его был поляком, а мать казачкой. В своей автобиографии Е.А.Токаржевский пишет, что он родился в семье почтового служащего. Его отец, находясь в рядах Красной Армии, в 1920 году погиб на фронте. Мама с маленьким Женей переехала в Баку. В детские годы после мобилизации отца Евгений находился на иждивении матери, которая с 1922 года работала телефонисткой на Сураханских нефтяных промыслах. Там Евгений окончил среднюю школу.

Трудовую деятельность начал с 1930 года в качестве рабочего на Сураханских нефтяных промыслах. Находясь в рядах ударников Сураханских нефтяных промыслов, он в юности участвовал в борьбе за досрочное выполнение первой пятилетки по нефти.

В ноябре 1932 года поступил на учёбу в Геологоразведочный техникум. Окончив I курс, в июне 1933 года ушёл из техникума по собственному желанию и стал работать техником по учёту нефти на промысле им. Орджоникидзе в Сураханах. Проработав 4 года на нефтяных промыслах, в 1934 году Е.А.Токаржевский поступил на учёбу на исторический факультет Азербайджанского Государственного Университета им. С.М.Кирова.

Е.А.Токаржевский в 1939 году окончил полный курс исторического факультета Азербайджанского Государственного Университета им. С.М.Кирова по специальности истории и решением Государственной Экзаменационной Комиссии от 21 июня 1939 г. ему была присвоена квалификация преподавателя старших классов средней школы, преподавателя высших учебных заведений и сотрудника научно-исследовательских учреждений. 20 декабря 1939 г. Е.А.Токаржевскому был выдан Диплом с отличием №385861.

По окончании в 1939 году исторического факультета АГУ началась научно-педагогическая деятельность Е.А.Токаржевского. Она протекала в трёх научных учреждениях: Азгосуниверситет, Азербайджанский Филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КП Азербайджана, Институт Истории АН Азербайджанской ССР.

Ещё, будучи студентом III курса был принят на работу в качестве научно-вспомогательного сотрудника в Азербайджанский филиал Института марксизма-ленинизма, где работал затем в должности старшего научного сотрудника до июня 1942 года. В общем, с 1937 по 1950 гг. работал в Азербайджанском Филиале ИМЛ при ЦК КПСС научным сотрудником, а затем заместителем директора по научной части (1946-1950).

Одновременно с октября 1939 года до 1960 год работал (с небольшими перерывами и большей частью по совместительству) в Азгосуниверситете на кафедрах истории Азербайджана и истории СССР сначала старшим преподавателем, а затем доцентом.

С июня 1942 года по май 1944 года работал также помощником секретаря Бакинского Горкома КП Азербайджана, после чего вновь перешёл в Азербайджанский филиал Института марксизма-ленинизма, где с мая 1944 года по июль 1946 года был старшим научным работником, а с июля 1946 года по август 1950 года – заместителем директора по научной части.

В годы Великой Отечественной войны были изданы его научно-популярные брошюры: «Как рабочие и крестьяне Азербайджана завоевали Советскую власть» (1,75 п.л.), «Крылатый богатырь. Популярный очерк о лётчике Г.Б.Алиеве» (1,5 п.л.), «Азербайджанские партизаны в боях за Родину» (1,5 п.л.), «Красная Армия и освобождение Азербайджана» (2 п.л.), «Писатели и историки о мужестве и доблести азербайджанцев» (3,5 п.л.) и др.

В 1945 году защитил кандидатскую диссертацию «Германо-турецкая интервенция в Азербайджане в 1918 году».

Решением Совета Азербайджанского Государственного Университета им.С.М.Кирова от 12 января 1945 г. (протокол №4). Е.А.Токаржевскому была присуждена Учёная степень кандидата исторических наук. Диплом кандидата

наук (МИТ №00823. Москва. 24 октября 1949 г.) был выдан Высшей Аттестационной Комиссией Министерства высшего образования СССР.

Президиум Академии наук Азербайджанской ССР 9 октября 1953 г. (протокол №38) постановил перевести старшего научного сотрудника Института истории и философии АН Азербайджанской ССР, кандидата исторических наук Токаржевского Е.А. на работу в ИМЭЛС при ЦК КПСС. Постановление подписали Президент АН Азербайджанской ССР М.М.Алиев, Академик – секретарь АН Азербайджанской ССР – Г.А.Алиев, Начальник секретариата президиума АН Азербайджанской ССР Е.И.Надыршина.

В июне 1958 года в Москве, на заседании Учёного Совета Института истории АН СССР защитил докторскую диссертацию «Очерки истории Советского Азербайджана в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921-1925 гг.)». Решением Высшей Аттестационной Комиссии Министерства Высшего образования от 21 марта 1959 года (протокол №7). Е.А.Токаржевскому была присуждена Учёная степень доктора исторических наук (Диплом доктора наук МИТ №000095. Москва, 4 апреля 1959 г.).

С 1928 по 1939 гг. состоял в ВЛКСМ.

С 1931 года состоял членом Профсоюза Работников Высшей школы.

В апреле 1941 года вступил в ряды КПСС.

Был женат. Имел двух сыновей: Ярослав – 1942 года рождения, Дмитрий – 1945 года рождения. Жил по адресу: Баку, ул.Гуси Гаджиева 1, бл.1, кв.9. Эта квартира, предоставленная семье профессора государством за заслуги, находится в знаменитом доме в центре Баку и называется бакинцами “Монолит”. Из окна его квартиры можно было обозревать здание Президиума Академии Наук.

21 июля 1995 года в городе Баку в возрасте 84 года Е.А.Токаржевский скончался.

Педагогическая деятельность

Ещё будучи студентом старших курсов исторического факультета АГУ, он стал приобщаться к научно-педагогической деятельности. Педагогическую работу начал в 1936 году на подготовительных курсах при АГУ. После окончания университета был оставлен при нём для преподавательской работы.

С 1939 по 1960 гг. Е.А.Токаржевский вёл научно-педагогическую работу на историческом факультете Азербайджанского Государственного Университета им.С.М.Кирова, где читал общий курс истории Азербайджана и ряд спецкурсов по советскому периоду. Он входил в состав кафедры истории Азербайджана с момента её создания (1940 г.).

Решением Высшей Аттестационной Комиссии от 25 октября 1947 г. (протокол №21) Е.А.Токаржевский был утверждён в учёном звании доцента по кафедре истории Азербайджана. Высшая аттестационная комиссия Министерства Высшего Образования СССР выдала аттестат доцента МДЦ №03257 (Москва, 15 ноября 1947 г.).

Е.А.Токаржевский работал на кафедре истории Азербайджана в Азербайджанском Государственном Университете им.С.М.Кирова (ныне Бакинский Государственный Университет) с 1940 года, причём до 1953 года в должностях старшего преподавателя и доцента, а в 1959-1960 гг. в качестве внештатного лектора. Он вёл в АГУ общий лекционный курс по истории Азербайджана, а также ряд специальных курсов по истории советского периода. Лекции Е.А.Токаржевского находились на высоком идейно-теоретическом уровне, отличались богатством фактического материала и доходчивостью изложения.

Е.А.Токаржевский являлся, помимо этого, консультантом семинара самостоятельно изучающих историю КПСС.

Как опытный педагог и автор многих научных трудов, Е.А.Токаржевский пользовался заслуженным авторитетом среди студентов и академработников Университета.

Работа в Институте Истории

Заседание Президиума АН Азербайджанской ССР 4 марта 1952 года (протокол №29) решило кандидата исторических наук Е.А.Токаржевского зачислить на должность старшего научного сотрудника. Приказом №37 по Институту истории и философии АН Азербайджанской ССР 17 марта 1952 года он с 23 февраля 1952 года был зачислен на эту должность. Директором Института в тот период являлся М.С.Искендеров.

Постановлением Президиума Академии наук Азербайджанской ССР (№278) и приказом (№164) по институту истории и философии АН Азербайджанской ССР Е.А.Токаржевский был назначен руководителем Отдела истории советского общества 10 ноября 1952 г.

Так, в конце 1952 года он возглавил созданный тогда отдел истории советского общества, который явился первой научно-исследовательской ячейкой по изучению гражданской истории Азербайджана эпохи социализма в масштабе всей республики. Под руководством профессора Е.А.Токаржевского отдел вырос и превратился в основной научный центр исследований в этом направлении. Сфера его деятельности настолько расширилась, что в целях углубления исследовательской работы в 1968 году он был разделён на два самостоятельных отдела, из которых отдел истории Великой Октябрьской революции и социалистического строительства продолжал возглавлять Е.А.Токаржевский.

Постановлением президиума АН Азербайджанской ССР от 13 июля 1955 г. (протокол №17) и приказом №71 по Институту истории и философии АН Азербайджанской ССР от 11 июля 1955 г. Е.А.Токаржевскому было присвоено учёное звание старшего научного сотрудника по специальности истории.

В 1950-ые годы Е.А.Токаржевский работал над учебником истории Азербайджана. Это была архиважная работа, из-за которой его даже отзывали из очередного отпуска. В тот период директором института являлся А.Гулиев.

25 января 1960 года заседание Учёного Совета Института истории Академии наук Азербайджанской ССР (председатель Учёного Совета академик И.А.Гусейнов, Учёный секретарь Совета канд. ист. наук Г.Кулиев) постановило, считая доктора исторических наук Е.А.Токаржевского, как видного учёного – специалиста по истории советского общества, автора многих научных трудов, члена авторского коллектива и редакционной коллегии трёхтомной «Истории Азербайджана», достойным присуждения ему учёного звания профессора. Вопрос поставили на тайное голосование. Все 16 членов Совета проголосовали «За».

Решением Высшей Аттестационной Комиссии Министерства высшего и среднего специального образования СССР от 28 декабря 1960 г. (протокол №63/II). Е.А.Токаржевский был утверждён в учёном звании профессора по специальности «История советского народа». Аттестат профессора МПР №001652, Москва, 14 января 1961 года.

13 февраля 1961 года приказом №12 по Институту истории АН Азербайджанской ССР доктор исторических наук Е.А.Токаржевский был утверждён в учёном звании профессора по специальности «История советского периода».

За время работы в Институте им была проделана большая научно-исследовательская и научно-организационная работа. Являясь одним из видных учёных – историков Азербайджана, занимающихся изучением истории советского общества, Е.А.Токаржевский исследовал вопросы истории иностранной интервенции и гражданской войны, восстановления народного хозяйства и социалистической индустриализации в Азербайджане.

Е.А.Токаржевский являлся членом авторского коллектива и редколлегии таких трудов, как трёхтомная «История Азербайджана», «Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана», «Азербайджанская советская историография», «Победа Советской власти в Закавказье» (Тбилиси, 1971), «Очерки истории рабочего класса Азербайджанской ССР (1917-1940 гг.)». Т.1 (Баку, 1974).

Е.А.Токаржевский – соавтор раздела «Азербайджанская советская историография», который вошёл в VII том «Очерков истории исторической науки в СССР», опубликованной в Москве.

Е.А.Токаржевский вёл большую работу и в качестве редактора выходящих в республике научных трудов по истории. Он принимал участие в редактировании двух фундаментальных сборников документов по истории советского периода: «Борьба за победу Советской власти в Азербайджане (1918-1920 гг.)», «Социалистическая индустриализация в Азербайджане (1926-1932 гг.)». Следует отметить, что сборник «Социалистическая индустриализация Азербайджана» был признан одной из первых крупных документальных публикаций по этой проблеме в масштабах всего Советского Союза. А сборник документов «Борьба за победу Советской власти в Азербайджане» на страницах журнала «Вопросы истории» (№11, 1968, с.59) был отнесён к числу ценных документальных сборников, изданных к этому

времени и предоставивших в распоряжение исследователей целую коллекцию новых, ещё неиспользованных документов.

Сочетая свою научно-исследовательскую работу с педагогической деятельностью, Е.А.Токаржевский свыше 30 лет руководил отделом Института истории АН Азербайджанской ССР (в 1968 году отдел был разделён на два отдела).

За эти годы отдел значительно вырос, подготовил и выпустил многочисленную научную продукцию. Так, в течение 1954-1970 гг., например, коллективом отдела было подготовлено и издано 43 крупных научных труда общим объёмом в 740 п.л. В их числе 3 обобщающих труда, 23 монографии, 11 сборников статей и 6 документальных публикаций.

Профессор Е.А.Токаржевский в качестве одного из авторов или редакторов участвовал в подготовке ряда книг, изданных в Москве: «Большая Советская Энциклопедия», том I, II издание, (1950), «Очерки истории исторической науки в СССР» том I (1955 г.), «Народы Кавказа», II издание серии «Народы мира» (1962 г.), «Историография социалистического строительства в СССР» (1962 г.), «Советская историческая энциклопедия», том I (1961 г.), том II (1962 г.), «Октябрь и гражданская война в СССР» (1966 г.), «Великий Октябрь и победа социалистической революции в Закавказье» (Указатель советской литературы) (1977 г.), «Революция и народы России (полемика с западными историками)» (1989 г.).

Е.А.Токаржевский во главе коллектива отдела занимался подготовкой V и VI томов многотомной «Истории Азербайджана» в объёме 85 п.л.

Е.А.Токаржевский часто выступал с докладами на научных сессиях и симпозиумах АН Азербайджанской ССР и отделения истории АН СССР по вопросам истории Азербайджана советского периода. Так, например, за 1953-1970 гг. им было сделано 19 докладов в Баку и Москве.

Он также с докладами и сообщениями представлял нашу республику на многих республиканских, закавказских и всесоюзных научных сессиях, а именно: Объединённая научная сессия АН СССР и академий наук закавказских республик по общественным наукам (1954 г.), сессия Научного совета по проблеме «Октябрьская революция и её историческое значение» при отделении исторических наук АН СССР и Института истории академии наук Азербайджана, Грузии и Армении, посвящённая победе социалистической революции в Закавказье (1958 г.): сессия Научного Совета по историографии социалистического и коммунистического строительства в СССР (1960 г.), объединённая Научная сессия Института истории АН Азербайджанской ССР, Грузинской ССР, Армянской ССР и Института истории АН СССР по истории советского рабочего класса Закавказья и Дагестана (1966 г.) и др. За активное участие в деле организации и проведения последней из указанных сессий Е.А.Токаржевскому, как члену оргкомитета, решением Президиума АН Азербайджанской ССР от 13.06.1966 г. была выражена благодарность.

В течение многих лет Е.А.Токаржевский являлся членом учёных советов ряда научных учреждений и вузов республики: Института истории АН

Азербайджанской ССР, Азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, исторического факультета АГУ, Большого учёного совета АГУ, Азербайджанского Института народного хозяйства им.Буниатзаде, Научного совета при АН Азербайджанской ССР по проблеме «История социалистического и коммунистического строительства», «Совета по координации научной разработки истории КПСС» при Азербайджанском филиале ИМЛ, заместителя председателя «Координационного совета по истории Советского периода» при Президиуме АН Азербайджанской ССР и др. С 1960 года он был членом Научного совета по проблеме «История социалистического и коммунистического строительства в СССР» при президиуме АН СССР. В 1960-х годах он являлся членом экспертной комиссии ВАКа.

С 1952 года по 1980 год отдел подготовил и издал по важнейшим проблемам истории советского общества 62 книги общим объёмом свыше 1 тыс. п.л. Среди них 4 обобщающих труда, 34 монографии, 12 сборников статей, 7 документальных сборников и 5 других публикаций.

И впоследствии отдел работал плодотворно. Конкретно за пятилетие 1977-1982 гг. отделом в целом было подготовлено и опубликовано 8 работ, в т.ч. 2 монографии, 1 коллективный труд, 1 сборник статей, 1 работа библиографического характера, 2 научно-популярные работы, а также было принято участие в подготовке «Атласа Азербайджанской ССР» с двумя историческими картами. Общий объём этих работ составлял 58,5 п.л.

Счётная комиссия Учёного Совета Института истории Академии наук Азербайджанской ССР 9 февраля 1983 года единогласно утвердила Е.А.Токаржевского в должности заведующего отдела. Е.А.Токаржевский хорошо справлялся со своими обязанностями. В апреле 1983 года заместитель директора Института истории М.А.Исмаилов писал Президенту Академии наук Азербайджанской ССР, члену-корреспонденту АН СССР Г.Б.Абдуллаеву, что заведующий отделом, профессор Е.А. Токаржевский, несмотря на свой сравнительно преклонный возраст, энергичный, деловитый, отдел работает хорошо. Проверка состояния многотомника показала, что он работает хорошо, со своей работой справляется. Поэтому он просил Президента дать распоряжение об утверждении его на должность заведующим отделом на новый срок. Вопрос был решен положительно.

В период 1970-1980-х годов Е.А.Токаржевский являлся заместителем председателя координационного Научного Совета по проблеме «Истории социалистического и коммунистического строительства» при Президиуме АН Азербайджанской ССР.

Активно участвовал в создании многотомной «Истории Азербайджана», являясь членом её авторского коллектива, заместителем редактора VI тома (1917-1920 гг.) и редактором VII тома (1920-1941 гг.).

К 1988 году коллектив отдела подготовил и принимал участие в подготовке 72 опубликованных обобщающих трудов, монографий, сборников статей, сборников документов и научно-популярных работ.

В 1987 году Токаржевский передал должность заведующего отделом своему преемнику – коллеге и был назначен на должность ведущего научного сотрудника.

21 января 1993 года была проведена аттестация. Оценка деятельности профессора, за которую проголосовали единогласно, была следующая – «соответствует занимаемой должности».

1 марта 1993 года Е.А.Токаржевский приказом директора Института Истории И.Алиева был утверждён по результатам очередной аттестации в должности ведущего научного сотрудника Института истории им.А.А.Бакиханова АН Азербайджанской ССР.

Несмотря на свой преклонный возраст, в 1987-1995 гг. достойно занимал должность ведущего научного сотрудника Института истории АН Азербайджанской ССР.

Служебные командировки

Е.А.Токаржевский принимал активное участие в научной жизни всей страны. Е.А.Токаржевский ни разу не был за границей. Однако ездил по служебным делам во многие советские республики и города. Например, в связи с проведением обсуждения II тома учебника по истории Азербайджана в Институте истории АН СССР Е.А.Токаржевский был командирован в г.Москву сроком на 30 дней с 16 июня по 15 июля 1954 г. (приказ №36 по Институту от 11 июня 1954 г.). А для участия в обсуждении макета «История СССР» (советский период) Е.А.Токаржевский был командирован в Москву сроком на 6 дней со 2 по 7 марта 1955 г. (приказ по Институту 1 марта 1955 г.).

Будучи руководителем отдела истории советского периода, был командирован в г.Москву для принятия участия в расширенном заседании юбилейного комитета АН СССР, посвящённого подготовке сорокалетия Октябрьской революции сроком на 7 дней, с 28 января по 3 февраля 1956 г. (приказ №11 по Институту истории и философии АН Азербайджанской ССР, г.Баку, 28 января 1956 г.).

Е.А.Токаржевский вел деятельность также в регионах Азербайджана. Например, в октябре 1957 года в течение 4 дней он участвовал в научной сессии, посвященной 40-летию Октябрьской революции и проходившей в городе Ханкенди.

Также Е.А.Токаржевский был командирован в Москву на 10 дней, с 3 по 12 декабря 1957 г., для обсуждения вопросов организации защиты докторской диссертации (приказ №104 от 02.12.1957 г.). Учитывая ограниченность времени, Е.А.Токаржевскому разрешили выехать и вернуться самолётом. Командировка Е.А.Токаржевского в Москву была продлена до 21 декабря 1957 г. в связи с необходимостью его участия в заседании координационного совета (приказ №113 от 26 декабря 1957 г.). Таким образом, Институт создал все условия для защиты докторской диссертации в Москве.

В июне 1958 года Е.А.Токаржевский принял участие в состоявшемся в Москве совещании, посвящённом вопросам истории советского периода.

26 февраля – 10 марта 1960 г. Е.А.Токаржевский принял участие в научной сессии учёного совета по проблеме "История строительства социализма и коммунизма в СССР", проходившей в Москве.

Е.А.Токаржевский участвовал в заседании координационного совета, созванном 30 января 1961 г. в Тбилиси.

Участие в комиссиях

Не было ни одной экзаменационной, конкурсной и аттестационной комиссии в Институте, в которой не принимал бы участия Е.А.Токаржевский.

В 1959 году в связи с поступлением в аспирантуру Института истории были созданы экзаменационные комиссии для приёма конкурсных экзаменов в аспирантуру по специальным предметам (история Азербайджана и этнография) (приказ №85 по Институту истории АН Азербайджанской ССР от 31 августа 1959 г.). Членом обеих комиссий был назначен Е.А.Токаржевский.

25 апреля 1962 года был издан приказ №45 по Институту истории АН Азербайджанской ССР, который подписал директор Института истории профессор З.И.Ибрагимов. Для проведения объявленного конкурса на замещение должностей старших научных сотрудников института была создана конкурсная комиссия в составе 9 учёных. Среди этих учёных был профессор Е.А.Токаржевский.

Приказом №19 от 27 февраля 1963 года по Институту истории АН Азербайджанской ССР была организована аттестационная комиссия в составе 6 учёных для проведения аттестации аспирантов 2 и 3 курсов соответствующего института. В этом составе был и Е.А.Токаржевский.

В соответствии с 123-м приказом (9 марта 1964 года) по Институту истории АН Азербайджанской ССР была организована аттестационная комиссия в составе 5 учёных для проведения аттестации аспирантов института 2 и 3 курсов. Среди них был Е.А.Токаржевский. В то время директором Института истории был профессор З.И.Ибрагимов.

Приказом института №105 от 20.10.1967 года профессор Е.А.Токаржевский был включен в выборочную комиссию для приёма в аспирантуру по отделам новой истории Азербайджана, истории советского периода и археолого-технологическую лабораторию.

5 апреля 1971 года согласно приказу №149 по Институту истории была организована комиссия в составе 8 человек для принятия весенних вступительных экзаменов в аспирантуру института. Среди этих учёных был и Е.А.

Токаржевский. Приказ подписал директор Института истории АН Азербайджанской ССР, академик А.С.Сумбатзаде.

23 мая 1973 года приказом №186 по Институту истории АН Азербайджанской ССР была организована комиссия из 5 человек по допуску старших и младших научных сотрудников института к конкурсу. В эту комиссию входил и Е.А.Токаржевский. Приказ подписал директор института Дж.Б.Гулиев.

Подготовка научных кадров

Об успехах отдела за период руководства проф. Е.А.Токаржевского говорит и значительный рост подготовленных в нём научных кадров. Так, например, в течение 1958-1970 гг. сотрудниками и аспирантами отдела было защищено 6 докторских и 34 кандидатских диссертаций.

Е.А.Токаржевский в эти годы был руководителем защищённых 4 докторских и 17 кандидатских диссертаций. Он выступил в качестве официального оппонента на защите 12 докторских диссертаций.

Профессор Е.А.Токаржевский уделял много внимания росту молодых научных кадров, руководил работой аспирантов и диссертантов, а также выступал в качестве официального оппонента в защитах диссертаций. К 1980 году под его руководством были подготовлены 4 доктора и 21 кандидат исторических наук. В качестве официального оппонента он выступил на защите 19 докторских и 32 кандидатских диссертаций. В 1980 году являлся научным руководителем 8 аспирантов и диссертантов.

За 28 лет к 1980 году была проделана большая работа по подготовке молодых научных кадров. Сотрудниками и аспирантами отдела было защищено 41 кандидатская и 6 докторских диссертаций. Многие из них впоследствии работали не только в системе Академии наук, но и вузах республики, где возглавляли ряд кафедр. Во всём этом была большая заслуга руководителя отдела проф. Е.А.Токаржевского.

В период 1977-1982 гг. наблюдался значительный рост научной квалификации сотрудников. Было защищено 2 докторские и 5 кандидатских диссертаций. Кроме того, одна кандидатская диссертация была рекомендована Учёным Советом к защите. Из указанных кандидатских диссертаций 4 были подготовлены под руководством профессора Е.А.Токаржевского.

Е.А.Токаржевским было подготовлено до 1988 года 39 кандидатов и докторов наук. За годы его руководства отделом его аспирантами и сотрудниками было защищено 13 докторских, 52 кандидатских диссертаций.

Труды учёного

Многолетняя научно-организационная работа проф. Е.А.Токаржевского по руководству отделом неизменно сочеталась с плодотворной научно-исследовательской деятельностью.

Е.А.Токаржевский является одним из видных учёных-историков Азербайджана, занимающихся изучением истории советского периода. Он относится к числу первых исследователей, начавших разработку вопросов истории социалистического строительства в Азербайджанской ССР. Его первые работы в этой области появились в печати ещё в 1940-х годах.

В процессе научно-исследовательской работы Е.А.Токаржевский исследовал и осветил такие важные проблемы истории советского периода в Азербайджане, как история иностранной интервенции и гражданской войны, борьба за восстановление народного хозяйства, социалистической индустриализации, а также азербайджанская советская историография.

Е.А.Токаржевский одним из первых начал заниматься разработкой вопросов азербайджанской советской историографии, о чём свидетельствуют

также опубликованные доклады и статьи, как «Изучение основных проблем истории социалистического строительства в Азербайджанской ССР» (1962 г.), «Развитие советской исторической науки в Азербайджане» (1964 г.), «Академия наук Азербайджанской ССР и развитие исторической науки» (1965 г.), «Разработка вопросов борьбы за Советскую власть в Азербайджане в исторической литературе 20-х – начале 30-х годов» (1966 г.), «К вопросу об азербайджанской советской историографии 20-х начале 30-х годов» (1966 г.), «Советская историография Азербайджана» (1968 г.) и др.

Среди опубликованных исследований Е.А.Токаржевского особенно выделяются капитальные монографии «Бакинские большевики – организаторы борьбы против турецко-германских и английских интервентов в Азербайджане в 1918 году» (1949, 35 п.л.), «Очерки истории Советского Азербайджана в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921-1925 гг.)» (1956, 20 п.л.) и «Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане» (1957, 20 п.л.). Эти монографии представляют серьёзный вклад в советскую историческую науку. В них впервые была дана общая картина событий 1917-1920 гг., сделаны обобщения о характерных особенностях и этапах развития политической жизни Азербайджана.

Ценным вкладом в развитие советской историографии явилась монография «Очерки истории Советского Азербайджана в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921-1925 гг.)». Это первый обобщающий труд по истории Азербайджана указанного периода. В нём дана всесторонняя картина истории Азербайджанской ССР в годы восстановления народного хозяйства. Заслугой автора является освещение таких неизученных до того вопросов, как соотношение пяти общественно-экономических укладов в Азербайджане в первые годы нэпа, особенности проведения в республике политики военного коммунизма и перехода к нэпу, борьба социалистических и капиталистических элементов в экономике, классовые противоречия и борьба на том этапе развития советского общества, глубокое исследование всего процесса борьбы за восстановление народного хозяйства республики. В монографии всесторонне раскрыты трудовой героизм и творческая активность рабочего класса Азербайджана в деле возрождения и дальнейшего развития нефтяной промышленности, а также многие другие вопросы исследуемого периода.

Являясь одним из ведущих историков республики, занимавшимся ещё с 40-х годов изучением истории советского общества, Е.А.Токаржевский глубоко исследовал вопросы иностранной интервенции и гражданской войны. Крупным вкладом в советскую историографию явилась его монография «Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане» (1957). В ней в результате обобщения большого документального материала показано, в каких сложных условиях протекала борьба азербайджанского народа против германо-турецких и английских интервентов, дана обобщающая картина интервенции и гражданской войны в Азербайджане.

Книга Е.А.Токаржевского «Очерки истории Советского Азербайджана» в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1920-1925 гг.)», как и его монография «Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане», упоминаются в опубликованных основных историографических обзорах. Они были включены в списки основной литературы, данные в VIII томе «Всемирной истории», VII и VIII томах многотомной «Истории СССР».

В изданном в 1979 году в Москве книге «Атлас Азербайджанской ССР» были опубликованы подготовленные Е.А.Токаржевским совместно с А.Дж.Рагимовым 2 исторические карты: а) «Борьба за Советскую власть в Азербайджане в 1917-1918 гг.»; б) «Победа Советской власти в Азербайджане в 1920 году». Атлас, в котором были опубликованы эти карты, был отмечен в докладе академика Скрябина на годовом собрании АН СССР в начале 1980 года в числе важнейших результатов за 1979 год.

В общей сложности, к 1980 году Е.А.Токаржевским было опубликовано свыше 100 научных работ и статей, общим объёмом в 263 п.л., в т.ч. 7 монографий. Помимо этого, он к 1980 году являлся редактором 41 опубликованного научного труда по истории общим объёмом в 891 п.л.

Труды Е.А.Токаржевского внесли достойный вклад в историографию Азербайджана, в развитие исторической науки. В них исследованы и изучены магистральные направления истории Азербайджана советского периода, кардинальные вопросы истории советского общества.

Награды и благодарности

Имел правительственные награды. Он был награждён Почётной грамотой Верховного Совета Азербайджанской ССР (1940 г.) и медалями:

“За трудовую доблесть” (1945), “За оборону Кавказа” (1944), “За доблестный труд в Великой Отечественной войне” (1945), “К 100-летию со дня рождения В.И.Ленина” (1970), “За победу в Великой Отечественной войне” и “Ветеран труда” (1977).

За выдающуюся деятельность в области развития исторической науки в Азербайджане, многолетнюю научную и педагогическую деятельность Президиум Верховного Совета Азербайджанской ССР своим Указом от 15 ноября 1971 года присвоил Е.А.Токаржевскому Почётное Звание Заслуженного деятеля науки Азербайджанской ССР. Грамоту о присвоении почётного звания подписали Председатель Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР Г.Халилов и Секретарь Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР К.Абилова (г.Баку, §230).

За успешную работу Е.А.Токаржевский также премировался. Согласно приказу №106 директора Института истории от 27 октября 1959 г., руководителю отдела Е.А.Токаржевскому была вручена премия в размере 6 тысяч рублей.

Е.А.Токаржевский заслужил множество благодарностей.

В 1964 году приказом №2 по Институту истории АН Азербайджанской ССР была объявлена благодарность 7 авторам, принявшим активное участие в

подготовке к изданию Географического атласа Азербайджанской ССР. Среди этих ученых был Е.А.Токаржевский. Приказ подписал директор Института истории АН Азербайджанской ССР профессор З.И.Ибрагимов.

Заседание Президиума Академии наук Азербайджанской ССР 13 июля 1966 года (протокол №26), заслушав вопрос «О работе объединённой научной сессии институтов истории Закавказья и Дагестана, посвящённой истории советского рабочего класса», постановило: Выразить благодарность Оргкомитету в составе учёных (фамилии перечисляются) за активное участие в деле организации и проведении сессии. В списке была фамилия доктора исторических наук Е.А.Токаржевского. Протокол заседания был подписан Президентом Академии наук Азербайджанской ССР З.И.Халиловым и Зав. протокольной части АН Азербайджанской ССР А.Мамедовой.

6 ноября 1970 года, по случаю 53-й годовщины Великой Октябрьской социалистической революции, Приказом №10 Института истории была объявлена благодарность 6 сотрудникам института. Среди них упоминался и Е.А.Токаржевский. Приказ подписал директор института, академик А.С.Сумбатзаде.

В связи с празднованием 58 годовщины установления Советской власти в Азербайджане за успешную трудовую деятельность и активное участие в общественной жизни Института Е.А.Токаржевскому была объявлена благодарность от Президиума, парткома и объединённого месткома (28.04.1978 г.).

Кроме того, в апреле 1980 года в ознаменование 60-летия образования Азербайджанской ССР и создания Компартии Азербайджана Е.А.Токаржевский был награждён Почвальной грамотой Института истории.

В сентябре 1980 года «за большую и плодотворную работу в области лекционной пропаганды» Е.А.Токаржевский был награждён благодарственной грамотой Общества «Знание» Азербайджанской ССР.

Заключение

Являясь одним из представителей новой, азербайджанской интеллигенции, выросшей в советское время, Е.А.Токаржевский высоко нёс звание советского учёного, достойно представлял науку Советского Азербайджана.

Многое изменилось в исторической науке. Некоторые темы, поднятые советскими историками, в том числе профессором Е.А.Токаржевским, сегодня могут показаться неактуальными или даже сфальсифицированными. Поменялась трактовка исторических событий, описанных большим учёным. Однако даже при таком новом подходе следует признать богатство фактической, документальной базы научных исследований Е.А.Токаржевского. Труды его продолжают быть интересными и ценными для современного поколения историков.

Следует подчеркнуть, что сам профессор глубоко осознавал политические изменения, происходившие в жизни и обществе: распад СССР, приобретение советскими республиками суверенитета, конец социализма и прочее. Он сразу принял новые исторические концепции, в обсуждении которых принимал активное участие: выступал на собраниях и на страницах

периодической печати. С новым мышлением он работал над многотомником по истории Азербайджана вплоть до своей смерти. Это издание вышло в свет уже не при жизни Е.А.Токаржевского.

Новое мышление профессора проявлялось и в том, что автору данной статьи, например, профессор порекомендовал тему для диссертации, исследовать которую в советский период не представлялось возможным из-за идеологических причин.

Этот учёный владел, помимо русского, также азербайджанским и немецким языками. Выступая на многих защитах, заседаниях, собраниях, своё заключительное слово произносил на азербайджанском языке. Тем самым он проявлял уважение к языку и традициям азербайджанского народа, среди которого он рос с детства.

Евгений Алексеевич любил древний азербайджанский праздник встречи весны «Новруз Байрамы». Особенно приятно ему было, когда друзья-азербайджанцы угощали его бакинской пахлавой – атрибутом праздника. И чай ему нравился азербайджанский, как он сам говорил, «я пью только пюрренги», то есть свежесваренный, тёмный, ароматный.

Он любил город Баку. Любил гулять по старинным Бакинским улицам. Каждый летний вечер гулял по Бульвару – излюбленному месту отдыха.

Евгений Алексеевич любил поэзию. Наизусть очень выразительно читал стихи. Он говорил, что больше всего любит читать не очень известных поэтов – молодых, начинающих.

В молодости любил спорт, особенно бокс. На протяжении всей жизни каждое утро он занимался физкультурой. И вообще вёл здоровый образ жизни. Ценил в людях чувство юмора, ему нравились остроумные люди.

Евгений Алексеевич называл себя атеистом. Однако всё его поведение и отношение к жизни, людям свидетельствовало как-будто о его искренней вере. Это был тот случай, когда Бог был в воспитании, честности, совести и порядочности человека. До конца жизни он остался порядочнейшим человеком.

Известно, что в Советском Союзе гуманитарные науки обслуживали интересы единственной партии – КПСС. Неудобные историки, философы и др. попадали в «чёрные списки». Так произошло с философом, общественным деятелем, профессором, академиком АН Азербайджанской ССР и лауреатом двух Сталинских премий (1948,1950) Гейдаром Гусейновым. В 1950 году, не выдержав необоснованных политических гонений, 42-летний Г.Гусейнов покончил собой. На момент смерти он являлся директором Института истории партии при ЦК КП Азербайджана. Евгений Алексеевич был его заместителем. Кроме того, они жили в одном и том же доме «Монолит». В последний путь учёного провожала только семья, так как сослуживцы-коллеги, друзья остерегались возможной впоследствии травли и не пришли на похороны. Но Е.А.Токаржевский пришёл на похороны. В этом поступке 39-летнего Евгения Алексеевича проявляется не только мужество, но и глубокая порядочность.

Е.А.Токаржевский был очень авторитетным человеком в республике. Его уважали и любили не только за научные достижения. Когда в конце 80-х годов XX века вспыхнул армяно-азербайджанский конфликт в связи с территориальными претензиями Армянской ССР к Азербайджанской ССР учёный Е.А.Токаржевский встал на защиту интересов родной республики. Он неоднократно выступал в печати, на телевидении и отстаивал правоту азербайджанского народа. Вместе с тем, он осуждал неправомерные действия армянских провокаторов, считал их необоснованными и предлагал пути выхода из сложившейся сложной обстановки.

До конца своей жизни он оставался человеком трудолюбивым, скромным, всегда спокойным, мягким, добрым и очень вежливым. Особенно хочется отметить его благородство. Он всегда сдерживал данное слово, обещание. Он умел прощать и никогда не отвечал злом на зло, в любой ситуации оставаясь Человеком с большой буквы.

С Евгением Алексеевичем можно было поговорить по душам. Однажды его спросили, хотел бы он снова стать ребёнком или юношей? Евгений Алексеевич ответил, что не хотел бы снова стать ребёнком или юношей. Он сказал, что лучший возраст – это 50+, так как в этом возрасте приходит мудрость и опыт, и их можно использовать для карьеры и научных изысканий.

Советы и наставления Евгения Алексеевича молодым людям касались не только науки. Например, он советовал работать всегда с радостью и говорил, что только работа и труд спасают от депрессии. Значение этих слов для автора данной статьи не теряют ценность по сей день.

И сегодня историки Азербайджана, его сослуживцы, студенты, диссертанты, аспиранты, несмотря на то, что прошло уже много лет со дня его смерти, поминают прекрасного человека Е.А.Токаржевского добрым словом.

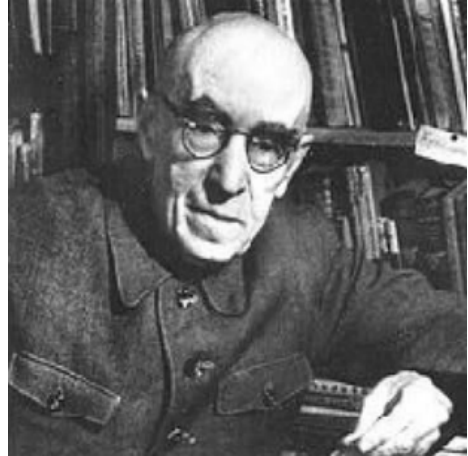
TARİX ELMLƏRİ DOKTORU, PROFESSOR
YEVGENİ PAXOMOV – 145

©2025

ALLAHVERDİ ƏLİMİRZƏYEV*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0002-7665-9907; e-mail: alimirzoev.60@mail.ru

Etiraf etməliyik ki, Azərbaycanda tarix elminin Qərb standartları səviyyəsində əsaslarının qoyulmasında Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Respublikamıza ezam olunmuş, sonralar taleyin hökmü ilə Azərbaycana bağlanan Razumovski, Meşşaninov, Passek, Latinin, Makovelski, Sisojev kimi alimlərin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Bu parlaq simaların sırasına Yevgeni Poxomovu da daxil etmək olar. Azərbaycanda elmi əsaslar üzərində Numizmatika məktəbinin yaradılması, bu sahədə yerli kadrların hazırlanması onun adı ilə bağlıdır. O, ümumiyyətlə geniş erudisiyalı şəxsiyyət idi. Poliqlot olaraq Avropa dilləri ilə yanaşı türk, ərəb, fars, gürcü və erməni dillərini də bilirdi. Bu fenomenal istedadı ona paleoqrafiya və mənbəşünaslıq kimi sahələrdə də özünü təsdiq etməkdə həlledici amil olmuşdu. Yevgeni Poxomov elmi camiyəmizdə daha çox Azərbaycanda numizmatika elminin banisi kimi tanınır. O, ümumiyyətlə Qafqaz numizmatika məktəbinin tanınmış siması olmuş, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarında, eləcə də Kubanda tapılmış numizmatik nümunələrinin toplanmasında və tədqiqində əvəzsiz xidmət göstərmişdir. Azərbaycanda Post Ellinizm mərhələsində və Orta əsrlərdə ticari münasibətlərdə tədavül vasitəsi kimi dövriyyədə olan pul nominallarının öyrənilməsində onun göstərdiyi xidmət haqqında kifayət qədər söylənilib, məqalələr yazılıb. Y.Paxomov Moskva və Leninqradın muzeylərində saxlanan Azərbaycana aid zəngin numizmatika materiallarını kataloqlaşdırmışdır. Sağlığındaikən öz sikkə nümunələrindən (bəzi hesablamalara görə onların sayı 30 mindən artıq idi) ibarət kolleksiyasını 4 muzey arasında – Leninqrad Ermitajı, Moskva Dövlət Tarix Muzeyi, Azərbaycanın və Gürcüstanın Tarix Muzeyləri arasında bölüşdürülməsini vəsiyyət etmişdir.

Y.Paxomov 80-ə yaxın əsərin, o cümlədən bir neçə kitabın müəllifidir. Elmi yaradıcılığında tarixin digər yardımçı sahələrinə, məsələn epiqrafiyaya da müraciət etmişdir. Məlumdur ki, Ellinizm və Orta əsrlər Azərbaycanında epiqrafik nümunələrin əksəriyyəti pul nominalları üzərində əks olunub. Bu səbəbdən numizmatik nümunələrə təkəcə maddi mədəniyyətin göstəricisi kimi yanaşmaq olmaz. Onlar cəmiyyətin sosial-iqtisadi xarakteri haqqında əlavə informasiya mənbəyidir. Yevgeni

Paxomov pul nominallarına adi artefakt kimi yanaşmırdı, onları öyrənməklə keçmişin təfərrüatlarına nüfuz edirdi.

O, əsasən pəhləvi və ərəb qrafikalı numizmatik nümunələrin mütəxəssisi idi. Məhz bu sahədə 1925-1945-ci illərdə qazandığı elmi uğurlarını nəzərə alaraq 1946-cı ildə o birbaşa elmlər doktoru alimlik dərəcəsinə layiq görülmüşdür.

Fərqli yazı növlərinin paleoqrafik incəliklərinə bələd olduğundan o, epiqrafik nümunələri çətinlik çəkmədən, özü də qüsursuz oxuyurdu. Məsələn, Bərdə türbəsi və “Nüşabə qalası” adı ilə tanınan abidə üzərində kufi xətti ilə yazılmış mətnləri oxuyub, izahını vermişdir. 1929-cu ildə Azərbaycanı öyrənən cəmiyyətin Xəbərlərində (V buraxılış, №1) onun “Dərbəndin pəhləvi yazıları” (söhbət VI əsrə aid 20 mətdən gedir) adlı irihəcmli məqaləsi çap olunmuşdur. Bu əsər onun epiqrafiya sahəsində şah əsəri hesab oluna bilər. Həmin nəşrdə Y.Paxomovun avtoqrafiyaları əsasında İsveç şərqşünası Q.Nüberqin məqaləsi də yerləşdirilib. Burada sovet tarix elmində ilk dəfə olaraq pəhləvi yazı stilinin özəllikləri haqqında məlumat verilib, onların paleoqrafik təsnifatı həyata keçirilib. Məqalədə bildirilir ki, az qala 4 əsrə yaxın Sasanilər dövləti Çin və Hindistanı Avropa, xüsusən də Bizansla birləşdirən ticari yolları üzərində inhisarçı mövqeyini qoruyub saxlaya bilmişdi. Bu inhisar faktiki olaraq dövlətin siyasi nüfuzunun təsir sferasının hüdudlarını aşmaqla sərvətin ifrat dərəcədə toplanmasını təmin etmişdir. Sasanilərin hakimiyyəti zamanında idarəetmə aparatının maliyyə-vergi siyasətini tənzimləməklə dövlətin beynəlxalq arenada nüfuzunu ərəb istilasına qədər saxlamaq mümkün olmuşdur. Adminstrativ idarəetmə rəsmi kargüzarlığın imkanlarını günün tələbləri səviyyəsində tutmağı tələb edirdi. Paxomov və Nüberq qeyd edirlər ki, Azərbaycan ərazisində pəhləvi mətnlərinin az sayda tapılması təkcə bu coğrafiyanın Sasanilər imperiyasının periferiyasında yerləşməsi ilə deyil, həm də onların rəsmi nümunələrinin (məsələn, hökmdar fərmanları, şəcərə siyahıları və s.) ərəb işğalları dövründə kütləvi məhvi ilə izah olunmalıdır. Azərbaycanda pəhləvi yazısının daha çox “Sasani pəhləvisi” adlanan stili ilə tərtib olunmuş numizmatik nümunələri tapılıb. Daha qədim olan “arami pəhləvisi” növünə olduqca az rast gəlinib.

Numizmatik nümunələrdən fərqli olaraq Dərbəndin pəhləvi yazıları irihəcmli olduqlarından yazının texniki və qrammatik imkanlarını öyrənmək üçün daha münasib imkan yaranır. Paxomovla Nüberqin müştərək məqaləsində həllini tapan məsələlər sonralar sovet pəhləvişünaslıq məktəbinin görkəmli nümayəndələrinin – Vadim Livşitsin və onun yetirməsi olan həmyerlimiz Sara Qasımovanın əsərlərində daha əhatəli şəkildə nəzərdən keçirilmişdir.

Yevgeni Paxomovun fəaliyyətində dərsliklərin hazırlanması da önəmli yer tutmuşdu. Onun 1923-cü ildə çap olunmuş “Azərbaycan tarixinin qısa kursu” bu sahədə ilk dərsliklərdən sayılır. 1941 və 1945-ci illərdə çap olunmuş “Azərbaycan tarixi üzrə icmallar” və “Azərbaycan tarixi” əsərlərinin tərtibatında Yevgeni Paxomov yaxından iştirak etmişdir. Bundan əlavə, 1940-cı ildə işıq üzü görən “Azərbaycan tarixi üzrə mənbələrin icmalı” əsəri ilə o, özünü mənbəşünas kimi təsdiq etmişdir.

Yevgeni Paxomov nadir hallarda arxeoloji və etnoqrafik ekspedisiyalarda iştirak etmişdir. Belə ekspedisiyalardan biri Tarix Muzeyinin təşkilatçılığı və Paxo-

movla İshaq Cəfərzadənin iştirakı ilə 1929-cu ildə təşkil edilmişdir. Ekspedisiya üzvləri Kəlbəcər bölgəsində, Qoşqarçayın mənsəbində, Xaçbulaq və Tərtərçayın yuxarı axarlarında kəşfiyyat xarakterli araşdırmalar aparmaqla siklopik tikililərin öyrənilməsinə töhfə vermişdir. Paralel olaraq bir neçə qəbir abidəsi də tədqiq olunmuşdur.

Y. Paxomov ölümündə sonra əsərləri işıq üzü görən xoşbəxt alimlərdəndir. Onun “Gürcüstan sikkələri” adlı əsəri 1970-ci ildə Tiflisdə, Fenqlər və Giron ilə birlikdə yazdığı “Numizmatın lügəti” kitabı 1982-ci ildə Moskvada nəşr olunmuşdur.

Y. Paxomovun məhsuldar elmi fəaliyyəti Respublikamızda və ondan kənar da heç vaxt gündəmdən düşməyib. Məsələn Rusiya tarixşünaslığında onun əsərləri layiqincə dəyərləndirilmişdir. Bu xüsusda ensiklopedik xarakterli bəzi məqalələri qeyd etməyi vacib sayıram.

1. «Энциклопедический словарь по истории Кубани»,
2. «Кто есть кто в кубановедении»

Kuban tarixçiləri Y.Paxomovun 135 illiyinə xüsusi məqalə də həsr etmişlər.

5 il bundan öncə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin “Numizmatika və Epiqrafika” elmi fondunun əməkdaşları Y. Paxomovun anadan olmasının 140 illiyi ilə əlaqədar muzeydə qorunan materiallar əsasında onun elmi fəaliyyətini əks etdirən slayd hazırlamışlar. Cari ilin noyabr ayında AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun “Azərbaycanın qədim dövr tarixi” şöbəsində Yevgeni Paxomovun anadan olmasının 145 illiyi ilə əlaqədar keçirilən dəyirmi masada Y. Paxomovun elmi fəaliyyətinə, Azərbaycan xalqının tarixi qarşısındakı xidmətlərinə qiymət verilmişdir.

AZƏRBAYCAN TARİXŞÜNASLIĞI
ELMİ ƏSƏRLƏR
2025, Cild 86, №1

1947-Cİ İLDƏN NƏŞR OLUNUR

*1947-2020-ci illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun “Elmi Əsərləri” adı ilə nəşr olunmuşdur*

AZERBAIJAN HISTORIOGRAPHY
SCIENTIFIC WORKS
2025, Vol. 86, N1

PUBLISHED SINCE 1947

*In 1947-2020, was published as “Scientific works” of A.A.Bakikhanov Institute of
History of the Azerbaijan National Academy of Sciences*

Format: 70*100 ¹/₁₆. Tıraj: 100.
Buraxılışa məsul: **Ramilə Gül**
Kompüter dizaynı: **Esmira Kərimova**
